

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМЕНІ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ»
ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

2020 № 6 (156)

Головний редактор

С. М. Шуміло

Шеф-редактор

С. О. Павленко

**Заступники
головного редактора**

В. О. Дятлов, О. Б. Коваленко

**Відповідальний
секретар**

В. В. Шуміло

**Випускові
редактори**

С. А. Токарев, Е. Л. Міден

Редакційна рада

І. М. Аліференко, Г. В. Боряк, О. Я. Гаранін, І. Б. Гирич, С. Л. Лаєвський,
В. М. Лозовий, О. П. Моця, Ю. А. Мицик, Г. В. Папакін, М. О. Носко, Н. Б. Реброва,
Т. Розен, О. Г. Самойленко, В. А. Смолій, Ю. О. Соболев, С. В. Шумило, О. П. Реєнт

Редакційна колегія

А. М. Боровик, С. Ф. Веремєєв, О. М. Веремейчик, Г. В. Вертієнко, О. І. Галенко,
В. О. Дятлов, Я. В. Капранов, О. Б. Коваленко, І. В. Кондратьєв, Т. П. Льоннігрєн,
С. М. Ляшко, О. О. Маврін, Р. В. Маньковська, Є. Остапчук, А. М. Острянюк,
В. М. Пекарчук, С. М. Плохій, В. М. Половець, О. А. Прігарін, О. Я. Рахно,
І. Хаусман, В. Г. Ченцова, О. Є. Черненко, Д. Чишмеджисєв, Н. В. Шліхта,
К. М. Ячменіхін

З 02.07.2020 р. журнал включено до **категорії Б**

Переліку наукових фахових видань України,
публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт
зі спеціальностей **032 “Історія та археологія”** і **035 “Філологія”**

Статті журналу індексуються в **Google Scholar** та **OpenAIRE**

Журнал видається за фінансової підтримки Чернігівської облдержадміністрації
6 разів на рік

Міністерство юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації Серія КВ № 23837–13677Р від 03.04.2019

ISSN-print: 2518-7422

ISSN-online: 2518-7430

Адреса редакції: вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна

Телефон для довідок: +38-(046)-295-7418

E-mail: pavlenkoso1955@gmail.com

Старий сайт журналу: siver-litopis.cn.ua

Новий сайт журналу: journals.urau.ua/index.php/2518-7422

© Редакція «Сіверянського літопису», 2020

INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE OF THE NAS OF UKRAINE
M.S. HRUSHEVSKYI INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY AND
SOURCE STUDIES OF THE NAS OF UKRAINE
T.H. SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY «CHERNIHIV COLEHIUM»
NATIONAL ASSOCIATION OF LOCAL RESEARCHERS OF UKRAINE

SIVERIAN CHRONICLE

SCIENTIFIC JOURNAL

2020 № 6 (156)

Editor-in-Chief
S. Shumilo

Managing Editor
S. Pavlenko

Deputies of the Editor-in-Chief
V. Diatlov, O. Kovalenko

Executive Secretary
V. Shumilo

Technical Editors
S. Tokariev, E. Miden

Editorial Council

I. Aliferenko, H. Boriak, O. Haranin, I. Hyrych, S. Laievskyi, V. Lozovyi, O. Motsia,
Yu. Mytsyk, H. Papakin, M. Nosko, N. Rebrova, T. Rosén, O. Samoilenko, V. Smolii,
Yu. Sobol, S. Shumylo, O. Reient

Editorial Board

A. Borovyk, S. Veremeiev, O. Veremeichyk, H. Vertiienko, O. Halenko, V.
Diatlov, Ya. Kapranov, O. Kovalenko, I. Kondratiiev, T. Lönngren, S. Liashko,
O. Mavrin, R. Mankovska, J. Ostapczuk, A. Ostriancko, V. Pekarchuk, S. Plokyh,
V. Polovets, O. Prigarin, O. Rakhno, G. Hausmann, V. Chentsova, O. Chernenko,
D. Cheshmedzhiev, N. Shlikhta, K. Yachmenikhin

Since 02.07.2020 this Journal is included in the **category B**
of the List of scientific professional publications of Ukraine,
whose publications are included in the results of dissertations
in specialties **032 “History and Archeology”** and **035 “Philology”**

Journal articles are indexed in **Google Scholar** and **OpenAIRE**

The Journal is published with the financial support of the Chernihiv Oblast State Administration
6 times a year

Ministry of Justice of Ukraine. Certificate of State Registration of the Print Media Series
KV № 23837–13677R from 03.04.2019
ISSN-print: 2518-7422
ISSN-online: 2518-7430

Address of the Editorship: 53 Hetmana Polubotka Street, Ch�nihiv, 14013, Ukraine
Phone for reference: +38-(046)-295-7418
E-mail: pavlenkoso1955@gmail.com
Old journal site: siver-litopis.cn.ua
New journal site: journals.urau/index.php/2518-7422

ЗМІСТ

У глиб віків

Мицик Ю. Відомості про Сіверщину в неопублікованих листах
гетьмана Івана Самойловича до полковника Іллі Новицького. 4

Історія міст і сіл

Шара Л. Наповнення бюджету м. Чернігова (1871–1917 рр.). 13

Церковна старовина

Бугера І. Західноєвропейські гравюри як зразок для настінних розписів
XIX ст. чернігівського Троїцького собору. 23

Мовою документів

Листи гетьмана І. Мазепи та до нього
(з польської переклав **Олександр Ляшев**) 32
Морозова А. Посаг представниці козацької старшини Гетьманщини
(на прикладі Є. В. Комаровської) 36

Розвідки

Шекун В. С. Д. Ніс і Південно-західний відділ Російського
географічного товариства 43
Батуріна С. Образ поляків і Польщі в українських шкільних підручниках . . 52
Діптан І. Іван Лисяк-Рудницький про українське націєтворення
в європейському контексті 63
Боровик А. Історія створення професійної освіти у Російській імперії
та провідних державах світу на сторінках «Народной энциклопедии»... 77

Літературознавчі студії

Федорук О. Образ запорожця Кирила Тура і житійна література
(із коментаря до роману Пантелеймона Куліша «Чорна рада») 89
Штейнбук Ф. Грайливо-епатажне «простопроорокування» у майже
однойменному уривку Олеса Ульяненка 98
Максимчук О. Присвячені Петру Могилі різдвяні вірші Лазаря Барановича
в парадигмі барокової творчості. 106

Дослідницькі нотатки

Гузь Б. Родовід отамана Євгена Ангела. 119
Студьонова Л. Репресивна діяльність особливих відділів НКВС
військових частин Червоної Армії та військових трибуналів у період
від літа 1941, 1942 до осені 1943 рр.: за матеріалами архівів УСБУ
в Чернігівській області та Державного архіву Чернігівської області (ДАЧО) . . 126

Рецензії. Огляди. Анотації

Гордієнко Д. Горобець Віктор: 1) Гетьман Руїни. Іван Брюховецький
та Москва. К.: Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2017. 247 с. –
(Серія «Міжнародна історія України»;
2) Гетьман Брюховецький. Життя у славі, владі та ганьбі.
К.: Парлам. вид., 2019. 440 с. – (Серія «Політичні портрети»). 136
Демченко Т. Горюх М. Золото – державі! Торгсин у радянській Україні,
1931–1935. Київ: НРЕС НРЕСС, 2020. 320 с.: іл. 141
Каранда М. Ну щоб, здавалося, слова... Збірка літературних творів
викладачів і студентів Національного університету «Чернігівський колегіум»
імені Т. Г. Шевченка. – Чернігів: SCRIPTORIUM,
НУЧК імені Т. Г. Шевченка, 2018. – 256 с. 144

УДК 94(477)

О. Юрій Мицик

ВІДОМОСТІ ПРО СІВЕРЩИНУ В НЕОПУБЛІКОВАНИХ ЛИСТАХ ГЕТЬМАНА ІВАНА САМОЙЛОВИЧА ДО ПОЛКОВНИКА ІЛЛІ НОВИЦЬКОГО

DOI: 10.5281/zenodo.4394317

© Ю. Мицик, 2020. CC BY 4.0

У наш час відбувається пожвавлення інтересу фахівців до постаті українського гетьмана Івана Самойловича, який керував Українською козацькою державою в 1672–1687 рр., його державної й політичної діяльності. Але й понині не створено більш-менш повної біографії І. Самойловича, видано лише його основні універсали, коли епістолярна спадщина лишається ненадрукованою. **Метою** цієї публікації є запровадження до наукового обігу тієї частини листування І. Самойловича з охочекомонним (компанійським) полковником Іллею Новицьким, яка стосується Сіверщини. **Методи** дослідження добирались відповідно до поставленої мети на основі принципів об'єктивізму та науковості. Переважно використовувався метод аналізу та індукції для інтерпретації архівних текстів. **Наукова новизна роботи** також тісно пов'язана з вищевказаною метою, оскільки вперше до наукового обігу запроваджуються архівні неопубліковані джерела, які зберігаються в зібраннях Інституту рукопису Національної бібліотеки України НАН України імені В. І. Вернадського. Вони дозволяють установити важливі факти військової історії України останньої третини XVII ст. **Висновки:** у результаті дослідження доповнено знання про організацію прикордонної служби України в цей період, систему утримання компанійських полків, їхню участь у військових походах, роль Сіверщини та сіверських полків у цих подіях. В архіві полковника І. Новицького, який на сьогодні ще не повністю досліджений, є відомості, які дозволяють пролити додаткове світло на історичне минуле Сіверщини. Тексти друкувалися за правилами, укладеними Я. Дзирою. Відсутні через дефекти рукопису фрагменти бралися в квадратні дужки [...], а нерозібрані слова позначалися таким чином: (...)*. Власноручні підписи на листах були підкреслені автором.

Ключові слова: листи, гетьман, компанійці, історичні джерела.

Якщо про гетьмана України 1672–1687 рр. І. Самойловича практично всім відомо зі шкільного підручника, то про охочекомонного полковника Іллю Новицького (бл. 1630–1704) треба сказати хоча б стисло. Він походив із української православної шляхти, народився правдоподібно в с. Нехаївці (нині Коропського р-ну Чернігівської обл.), яке пізніше (у 1673 р.) стало його маєтністю. Освіту І. Новицький швидше всього здобув у Києво-Могилянській колегії, після навчання в якій обрав військову кар'єру. У 1669 р. він очолив полк особливого призначення (з найманців) гетьмана Д. Ігнатовича (Многогрішного), а отже, став першим компанійським полковником у лівобічній Гетьманщині. Після падіння володаря булави воєначальник перейшов на службу до Речі Посполитої й став комендантом м. Димера на Правобережжі. Оскільки новий гетьман І. Самойлович згодом по-

вернувся до практики формування вільнонайманих підрозділів, то І. Новицький повернувся на військову службу до лівобережного гетьманату й очолив полк кінноти (компанійців). Він брав активну участь у всіх військових походах, став, по суті, командуючим прикордонними військами Гетьманщини. Падіння І. Самойловича не вплинуло на кар'єру І. Новицького. Він успішно служив і за гетьманування І. Мазепи. У біографії полковника є один суттєвий момент. Він зібрав унікальний архів – найбільший у Гетьманщині XVII–XVIII ст., що дійшов до нашого часу. Це шеститомне зібрання документів зберігається нині в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – НБУВ) в Києві. Зацікавив цей архів і нас, частина його матеріалів була нами видана, насамперед бл. 200 листів І. Мазепи¹. Там же містяться понад 130 документів І. Самойловича. Більшість його універсалів (40 документів) були видані покійним І. Бутичем². Але лишаються неопублікованими листи гетьмана, адресовані головним чином І. Новицькому (понад 20 із них були видані ще в XIX ст. І. Григоровичем у 5 томі «Актов Западной России»)³.

Узагалі, переважна частина документів І. Самойловича з архіву І. Новицького має відношення до Сіверщини вже хоча б тому, що була створена гетьманом у Батурині, окремі документи – в інших містах Сіверщини, наприклад, у Борзні. Тому ми вказуємо на важливі відомості, які містяться в ненадрукованих листах гетьмана. Відзначимо, що шість листів І. Самойловича до І. Новицького, які стосувалися Сіверщини, опубліковані нами на сторінках нещодавно виданого збірника джерел, і тому ми не вміщуємо тут їхні тексти⁴.

Усього в публікації наведено тексти 8 листів І. Самойловича. Три з них написані в 1676 р., два – у 1684 р., а 1678, 1681 і 1682 рр. представлені поодинокими листами. Одразу зазначаємо, що адреси на них ми опускаємо, оскільки вони стандартні та мають лише незначні відмінності. Для прикладу наводимо одну з них: «Моему ласкавому приятелеви пну Іллі Новицькому, полковникови Войска его црского пресвітлого влчства Запорозкого комонному охочому, [отдати] пишно пишно».

У документі 1676 р. (№ 1), адресованому також полковому осавулу Івану Максимовичу, йдеться про актуальну справу (більшість листів взагалі присвячено саме їй): розміщення компанійців на зимових квартирах, у цьому випадку – у Стародубському полку, постачання їм утримання й провіанту. При цьому І. Самойлович застерігав компанійців від можливих насильств і зловживань. У листі 1681 р. (№ 5) він закликав І. Новицького прибути до Батурина, де обіцяв надати йому необхідні інструкції. У наступному році (№ 6) гетьман знову просив полковника прибути до столиці.

У серпні 1676 р. гетьман вирушив у похід (проти ординців?) і віддав наказ компанійцям, щоб вони рухались із Стародубщини до Макошина й Сосниці Чернігівського полку, переправились через Десну й чекали подальших інструкцій. Наступного тижня надійшла й сама інструкція. У ній містилося розпорядження про надання компанійцям провіанту з Чернігівського полку і наказ І. Самойловича чернігівському полковнику В. Дуніну-Борковському прискорити це поста-

¹ Мицик Ю. Із невідомих листів гетьмана Івана Мазепи до полковника Іллі Новицького. *Український історичний журнал*. 2018. № 2. С. 148–162; Мицик Ю. Листи гетьмана Івана Мазепи з архіву полковника Іллі Новицького (ч. 1). *Сіверянський літопис*. 2018. № 1–2. С. 175–196; Ч. 2. *Сіверянський літопис*. 2018. № 3. С. 102–121.

² Універсали українських гетьманів від Івана Гиговського до Івана Самойловича (1657–1687) / [упорядники І. Бутич, В. Риневич, І. Тесленко]. Київ; Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 2004. 1086 с.

³ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Санкт-Петербург: В типографии Эдуарда Праца, 1853. Т. 5 (1633–1699). VII; 288; 7; 21 с.

⁴ Сіверщина гетьманських часів. Т. 1: XVII ст. Збірник архівних документів / Гол. упоряд. о. Ю. Мицик; Упоряд. І. Тарасенко. Київ: ПП «ПФ «Фолиант», 2019. Додатки № 34, 36, 60, 61, 63, 66.

чання. Також мова йшла про надання полчанам І. Новицького коней із тих сіл, в яких вони були покрадені, та виготовлення списів (№ 2). У «постскриптумі» до листа вимагали рухатися спішно («днем и ночью»), оскільки орда мала намір вдертися на лівий берег Дніпра. Був відданий наказ й іншим полкам, а «осавула Лисенка із засеймскими сотнями за вами висилаем». У цьому місці мова йде про Івана Лисенка, який у 1669–1671 рр. посідав уряд чернігівського полковника, а в 1677–1679 та 1690–1692 рр. – переяславського. Але даних про те, що в 1676 р. він був осавулом (якого полку?) досі не було виявлено. Цікавим є й запис, який свідчить про те, що цього листа було отримано І. Новицьким «2 августа позно под Бахмачем». У листопаді 1676 р. (№ 6) І. Самойлович віддав наказ, щоб полк І. Новицького повертався на зимові квартири з Правобережної України в Миргородський та Лубенський полки. У той же час компанійський полк Я. Павловського мав прибути до Прилук. У листі, датованому 1678 р. (№ 4), написаному в Борзні, зокрема мова йшла про війська, розміщені в Путивлі. Очевидно, йшлося про царські війська, які повернулись із походу на Чигирин. У листі, написаному в 1684 р. (№ 7), І. Самойлович сповіщав І. Новицького про те, що з грошима для сплати річного утримання компанійцям до нього був відправлений батуринський сотник Ярема Андрійович (Дніпрянський). Дійсно, його каденція припала на 1675–1689 рр.⁵ Врешті, безпосередньо про Сіверщину мова йде у листі, датованому 1684 р. (№ 8). У ньому згадується про якийсь конфлікт компанійського сотника Івана з «сотником новомлынским», який під час ярмарку (у Нових Млинах?) чомусь підняв тривогу, звелівши «бити в звон на квалт». За це правопорушення його мали відлучити від уряду й покарати. Очевидно, цим новомлинським сотником був Олексій Семенович, згадуваний у такій якості в лютому 1683 р., але невідомо коли та як скінчилася його каденція. Взагалі, протягом 1684–1687 рр. відсутні жодні відомості щодо новомлинських сотників.

У додатку № 1 подаємо лист архімандрита Зографського монастиря на Афоні Євфимія до Новицького, написаний у 1685 р. у Прилуках. Він важливий тим, що засвідчує зайвий раз зв'язки між Афоном та Україною і, зокрема, Сіверщиною, оскільки Євфимій жив у цій місцевості досить тривалий час і молився за померлу дружину І. Новицького – Софію. У наступних двох документах подають листи, написані в 1689 та 1690 рр. генеральним хорунжим І. Ломиковським до І. Новицького (свого кума). У них сповіщається про повернення гетьмана І. Мазепи з Москви, його зупинку на обід у Сівську, деякі деталі підготовки до його зустрічі в Глухові. Відзначаємо, що цей документ (№ 2) має подвійний архівний шифр, тому археографічна легенда має нестандартний вигляд. У листі, датованому 1690 р., хорунжий нагадує полковнику про необхідність проведення «ревізії» (очевидно, перепису компанійців), яку йому доручив І. Мазепа (№ 3). У додатку № 4 наявний лист І. Мазепи до І. Новицького й лубенського полковника Л. Свічки, написаний у 1697 р., у якому гетьман закликає їх приєднатися до нього в Лохвиці для походу проти «бусурман» (йдеться про дніпровський похід проти турецьких фортець Казикермен й Асламкермен).

Як бачимо, в архіві полковника І. Новицького, який на сьогодні ще не повністю досліджений, є відомості, які дозволяють пролити додаткове світло на історичне минуле Сіверщини. Додаємо, що тексти друкуються за правилами, укладеними Я. Дзирою. Відсутні через дефекти рукопису фрагменти беруться в квадратні дужки [...], а нерозібрані слова позначені таким чином: (...)*. Власноручні підписи на листах підкреслені нами.

⁵ Кривошея В. В. Українська козацька старшина. Ч. 1. Реєстр урядників гетьманської адміністрації: Вид. 2-е, доповнене, уточнене і виправлене. Київ, 2005. С. 87.

№ 1

1676, липня 12(2). – Батурин.

«Мой ласкавый пне асауле и наказный полковнику комонный з товариством.

Якосми респектом ваше весняное праи и прислуги назначивши всих полках становиска, опроч звичайное в господах харчи, готовими грошми на тиждень по золотому кождому товаришеви от господаров своих брати позволили, жеби за тие золотие прибыраючи, меньшие своі потреби, чоботи и иншие обмишляли. Так розуміем, же хто скромне заховався, могл до сего часу и по золотому в тиждень беручи, за готовою справою щоколвек прибрати и дробнійшее потреби спородити. А же частие почали нас заходити от людей супліки и не меньшие з горячою прозбою сквирки якобысми им в том полегкости учинили и от грошевой подачки уволнили. Теды, давши мы у себе місце частим прозбам и сквиркови людскому, а уваживши що теперешный час на все людем барзо трудный, навет на самий хліб в тих межах, коли старого що хто мав, наджили, а нового еще не досяглися умыслилисмо тие золотие отставити, а жебысте тилко на самой страві в господах переставали, постановити. Прето абы в. мст, відаючи о таковой волі нашої, сам и так сотникам, атамані, яко и всему своему товариству, в полку Стародубовском на становиску зостаючому, оголосил и именем нашим приказавши, жебы на сей принамний час прикрий, чинячи людем полегку, тих то тижневых золотих понехали и болше от людей не вымагали. Овшем на самой страві, що господа для себе приготует, без всяких вымыслов переставали, пилно міти хочем и жадаем, вперед зась з чого откол бысте міли бути одижне и сити покажет Пн Бг способ за нашим старанем будте надежде освідчаем и Гсду Богу затим в. мсти поручаем.

3 Батурина 2 июля 1676.

В. мсти зычливый пр[иятел] Иван Самойлович, гетман Войска его црского величества Запор[озкого] рукою».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. Спр. 14063. Оригінал, завірений підписом і печаткою).

№ 2

1676, серпня 12 (2). – Батурин.

«Мой ласкавый приятелю пне полковнику комонный.

Потреба было давній нам о том донести відати, же не всім еще полку в. мстиного товариству з полку Черніговского належитое борошно выстатчено, за которым тепер гаїтися многие мусят и до скупления ораз поспешити не могут, жебысми были вчесній о скорое выстатченье пна полковника черніговского загрили. Еднак и тепер писати не занежаем, жебы конечно вскоре било всім выстатчено. А тим часом наджидаючи, в. мст товариства своего поволі ку назначеному містцу подлуг ординансу нашего поступуй. А що питаеш в. мсть, ежели приспівши на назначоное містце, хочбы неприятелского не было не сей бок вторгнення и жадной з той стороны зачіпки, маеш при Бжой помочи сам на той бок военной зажити отваги чили ніт, на тое вперед выразную от нас одержиш в. мсть информацию и указ. Універсал на вышуканье покраденых товариству вв. мстином коней до селян тих, межи которых селами тая сталас шкода, выданный посылаем, азали даст Бг же ся могут выступати. На спісы ледво могло ся що готовых кгротов вынайти. Еднак древця до них так скоро виготованы быти не могут. О далшом зась своим обороті абыс нам в. мсть не занехивал ознаймовати тут же жадаем и Гсду Бгу оного затим поручаем.

3 Батурина 2 августа 1676.

В. мсти зычливый приятел Иван Самойлович, гетма[н Войска] его царского величества Запор[озкий] рукою.

Мы писали (...)»* до в. мсти, жеби кяблуна (...)»* тепер так розказуем: просто менчі идіте и поспешайте днем и ночью, бо маем відомость, же сими днями орда

має уторгнути на сюю сторону, для чого и иншим полкам зараз розказалем рушити, аби где по лучших прикладах стали, а асавула Лисенка из засеймскими сотнями за вами висилаем.

Копий, яких на сей час згодилося, двадцат посилаем, в которих оружя подлое, копії подавайте».

(ІР НБУВ. Ф. II. Спр. 14067. Оригінал, завірений підписом і печаткою. Записи на звороті «Привезено 2 августа позно под Бахмачем», «1676»).

№ 3

1676, листопада 18 (8). – Батурин.

«Мої ласкавії приятелі пнове полковники комонные.

Дошол рук наших лист в. мстей, в котором о тогобочном за Дніпром повоже-ню выписавшы, жадаєте нас о ординанс, где мієте з полками зміряти. За відомост теды в. мс. подяковавши, якосмо перві пред сим писали, так и тепер повторяем, же респектуючы на зубожалост полку Каневского, назначилисмо пне Новицкий полку вашому становиско в полках Миргородском и Лубенском. Где на двое по часті ровной полк свой розправивши, а в. мс. пне Павловский до Прилуки притягши, даси нам о собі знати. Зачым в. мс. на назначоные містца простуйте, а сотні донское товариство осмьдесят члвка в Каневі постановіте, толко если они не міють сотника, хоч з межы ных якому годному старшинство прикажіте. О чом пишем и до пна полковника каневского, жебы он, відаючы о волі нашої, той піхоті через зіму хліба не зборонял. Толок прикажіте оной именем нашим, жебы скромност заховывали и повинности своеє не забуваючи, сторожи одправляти не одмовлялися, а упевніте их ласкою нашою, же будемо их, яко и инших в респекті нашом держати, не так як сотникових былисмо од ласки нашеє оддалили и казалисмо им о собі старатися, бо тоды тоєє сталося, же ещесмо их и услуги жадное и услуги жадное не выділи, а они, не допустившы нас до Лубен з войска поворочаючих, прибігли, упоминаючися о кожухи албо о жупаны. О сотні Івана Хацины в Білазорю застаючої, так поступити умыслилисмо, жебы она тамже в Білазорю до далшее нашеє волі заставала. Такову нашу в. мс. освідчивши волю, Гсду Бгу поручаєм.

З Батурина ноеврия 8 1676 року.

В. мс. всего добра зичливый приятел Іван Самойлович, гетман Войска его црского пр[есвітлого] велич[ества] Запор[озкого] р[укою]».

(ІР НБУВ. Ф. II. Спр. 14182. Оригінал, завірений підписом і печаткою).

№ 4

1678, вересня 19 (9). – Борзна.

«Мой ласкавый приятелю пане полковнику комонный

Любо з немалою в. млсти самому и всем при в. мст. остаючому товариству трудностю зостаєт, за що и я болю сердцем, однак прошу и жадаю еше далі: попрацуйте сами и товариством, застаючы в Переясловлю. И як Бг вист наставит поражаєт и пана полковника переясловского в промислах военных над неприятелми. Мы тепер гонца одправилисмо до его црского пр[е]с[ві]т[лого] велич[ества], абы сие войска в Путивлю остаю те, яко дамо знати и рушали, где укажет з нашими войсками потреба. А и своим полкам указали міти готовост и если того указоватимет потреба, ораз розкажем рушати Лубенскому, Прилуцкому, Миргородскому и сим, коло нас застаючим. Тилок и повтore прошу: старайтєся одвагою своею о (...) * языки, какое вперед у неприятелей міло бы быти намірєние, и о всем нам часто давайтє відомост. О которие повтore жадаючы, поручаєм в сохранение Гсду Бгу.

[З Бор]зны септєврия д. 9 року 1678

В. мсти всего добра жизливый пр[ия]тел Иван Самойлович, гетман Войска его црского прес[вітлого] велич[ества] Запор[озким]».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. Спр. 14088. Оригінал).

№ 5

1681, січня 2 (1680, грудня 23). – Батурин.

«Мой ласкавый приятелю пане полковнику комонный.

Сты фалебными, которых дочекалисмы в. мс. повиншовавши, жадаем пилно, абысте за одобранием сего писания зараз як (?) належит до полку зо всем прыготовавшис, в Батурын простовали. А от нас одобравши науку, до полку одіжте, поневаж того певная и пиная указывает потреба. О що и повторе в. мсти жадаючи, поручаю Гду Бгу.

3 Батурина 25 декаврия вночы року 1680.

В. мсти во всем жичливый Иван Самойлович, гетман Войска его црского пр[есвітлого] в[є]л[и]ч[є]ства Запор[озкого]».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. Спр. 14112. Оригінал, завірений підписом і печаткою).

№ 6

1682, травня 29 (19). – Батурин.

«Мой ласкавый пртелю пне полковнику комонный.

Пилно жадаем в. мс., абы скоро по отобраню сего листу ншого зараз к нам в Батурин прибувал, а отселя выправлены будете до полку своего для певных причин. О що и повторе пилно жадаючи, зычим здоровья доброго в. мс.

3 Батурина мая 19 року 1682

В. мсти зычливый приятел Иван Самойлович, гетман Войска его црского пр[есвітлого] в[є]л[и]ч[є]ства Запор[озкого]».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. Спр. 14127. Оригінал, завірений підписом і печаткою. Запис на звороті іншою рукою: «1682»).

№ 7

1684, липня 17 (7). – Батурин. – Лист гетьмана Івана Самойловича до полковника Іллі Новицького.

«Мой ласкавый приятелю пне полковнику комонный.

Міючы мы, товариство полку в. мсти комонного охотницького, в нашем рейментарском респекті и хотячы яко людей згодных на великих гдрей ншых их црского прстлого влчства службу, а нам, рейментарові, на услугу и всей отчизні на зашит и оборону в далшый час яко вірных и статечных заховати, посилаем грошовое дорочное уконтентованье през умыслного высланого ншого пана Ярему Андрієвича, сотника батуринского, на каждого товариша по толку, як много ведлуг так рочных реестров доведется. През которого высланого нашего послаем и універсал в полку в. мсти, о сую же грошовой заплаті писаний, в яком истотне выражается, як похвала добрым, так и пересторога и особливая ласка нша. Который то наш універсал абы в голос был пред всіми читаний и що ся в нем пишет, абы был для латвого иным зрозуменья витлумачен пилно в. мсти жадаючи, зычим доброго от Гсда Бга здоровья .

В. мсти зычливый приятел Иван Самойлович, гетман Войска их црского пр[есвітлого] влчства Запор[озкого].

3 Батурина июля 7 дня року 1684».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. Спр. 14149. Оригінал. Запис іншою рукою: «3 Батурина под Волошиновку юля 12 д. 168 про заплату»).

№ 8

1684, листопада 17 (7). – Батурин.

«Мой ласкавый приятелю, пане полковнику комонний.

Сотника полку вашого з товариством, зводячи тут пред судом на очную ставку з сотником новомлынским, отпускаем назад до полку. А поневаж на сотника новомлинского перевелосся, же веліл бити в звон на кгвалт, а еще под чаз ярмарку, теды не тылко от ласки нашой и от уряду своего будет отдаленый, але и належитое понесет каранье. О чом в. мс. ознаймивши, зычим доброго притом здоровья.

З Батурина ноеврия 7 д. року 1684.

В. мс. зычливый приятел Иван Самойлович, гетман Войска его црского пр[есвітлого] в[е]л[и]ч[е]ства Запор[озкого]».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. Спр. 14163. Оригінал. Запис на звороті іншою рукою: «Через сотника Ивана о справі его з новомлинским сотником у Снетині подан ноевр[ия] 11 1684»).

Додатки:

№ 1

1685, березня 16 (6). – Прилуки. – Лист архімандрита Євфимія до полковника Іллі Новицького.

«Мсці пане Новицкий, велце мні ласкавий мсці пане блгодітелю и доброд[ію].

Настатем свтой великой Четиридесятницы в. м. м. м. пана віншуючи, зичу вшей панской млсти, блгодітелеви моему и доброд[ія], оную пучину свтого Великого Посту в добром здоровю безгрішне при спасению дшевном препливиши, страстем Гспдним поклонитис и самого світлого и тридневного Спсителява Воскресения радостно дочекати. Которую обітницу в. м., м. п. доброд[ій] мой, з ласки своей. а меновите коня приобецал мні, жеби благал Всемогущого Творца и Прелбгословенную Дву Бцу, за умерлою панюю вшу, небожцицу Софию. Теди упоминаючис оной обітницы у в. м., м. м. пана и доброд[ія], тепер послаю чернца своего отца Кирияка и кгда од в. м., м. м. пана блгодітеля и доброд[ія], отримаю того обещаного коня, то не толко за небожцицу панюю вшу преставлшую рабу божию Софию, але и за доброе вше панское здоровье молитвами своїми Гда Бга и Пресвтую Бцу на сем місцу, яко теж и в мнастиру ншом молитвовать обещаючис, зостаю завше яко и на сей час в. м., м. м. пана блгодітелеви и доброд[ію], всего добра зич[ливий] и богомолца уставичний Евфимия, архимандрит стой горы Афон м[она]с[тира] Зографского. Тут теж присилаю в. мці мало рижу и розинки на блгословение и своєї ласки не забывай (?), покорне прошу.

Дан с Прилуки марта 6 д. 1685 року».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. Спр. 14113. Оригінал, підписаний автором).

№ 2

1689, жовтня 10 (вересня 30). – Батурин. – Лист Івана Ломиковського до Новицького.

«Мсци пне полковник комонний, мой велце мсци пне куме и притлю.

Во свідителство неложное лист пна сотника глуховского о щасливом ясновелможного добродія его млсти пна гетмана тридцатого дня септеврия в Сівск прибытя до мене писаний, посылаю до в. м., м. м. пна, и ознамую же конечно того понеделкового дня его милост добродій там, в Сівску, обід кушати изволил. А я на стрічу для отданя належитого моего служебничого поклону ясновелможному добродієви своему того ж моменту, скоро мене зайшла такая відомост, до Глухова выезжду и за приездом моим и обаченем ся готов естем всі в. м., м. м. пнства, доле-

гливости ясневелможному добродієви устне предложити. Що декляруючи, застаю в. м., м. м. пна зичливым пртелем и слугою.

Их црского пресвітлого велич[ества] столник Войска Запор[озкого] хоруж[ий] енералний И. Ломиковский.

З Батурина септеврия 30 року 1689».

(ІР НБУВ. Ф. II. Спр. 13960 і 14938. Оригінал).

№ 3

1690, жовтня 20 (10). – Батурин. – Лист генерального хорунжого Івана Ломиковського до Іллі Новицького.

«Мсці пне полковнику комонный, мой мці пне и брате.

Ясневелможний его мил. добродій удивляется, же в. м. м. пн не чиниш ревизії, врученой собі до часу. Которую и тепер зараз приказует исполнити порядне (?) з правдою, а вскорі належитое роковое товариству будет прислано. О чом извістивши, затем в. м. м. пну зичливые брат и служит рад

И. Ломиковский, хоружий войсковий (?).

10 октябр[я] 1690».

(ІР НБУВ. Ф. II. Спр. 14647. Автограф).

№ 4

1697, лютого 10 (січня 31). – Лохвиця. – Лист гетьмана Івана Мазепи до лубенського полковника Леонтія Свічки і охочекомонного полковника Іллі Новицького.

«Мої ласкавії приятелі пнове полковники лубенский и комонный.

Прибывши мы щасливе з войском до Лохвиці, хвала Бгу, засилаем в. мстем таковий наш указ, абысте зараз з полками своїми и з табором як належит зо всіми войсковыми порядками прибували сюда ж в Лохвицю для учиненя тим неприятелем бесурманом общого з нами отпору и для позиску над ними ж, врагами. Якое свое рушение и поспіх учиніте в. мс. неоткладне и неотмінно. О тое пишно пишно приказавши, засилаем в. мстем звykleе наше поздоровлене.

З Лохвиці генвара 31 1697 року.

В. мстем зичливый приятел Иван Мазепа, гетман рукою.

Да и сотні всі, которые при вас не найдуются, леч в Яблоневи, в Горошині и в инших городках остоят, веліте им за собою з поспіхом ити. Поневаж им нічого тепер и вам там діяти. Кгдыж тие неприятелі бесурмане (...)» просто идут под Гадяч».

(ІР НБУВ. Ф. II. Спр. 14649. Оригінал. Запис нап звороті: «Подан в Лубнях 31 яну[ария] 1697 року з указом до Лохвиці»).

INFORMATION ABOUT SIVERIAN REGION IN UNPUBLISHED LETTERS OF HETMAN IVAN SAMOILOVYCH TO COLONEL ILLIA NOVYTSKY

Nowadays, the interest of specialists in the figure of the Ukrainian Hetman Ivan Samoilovych, who ruled the Ukrainian Cossack state in 1672–1687, and his public and political activity is reviving. But still more or less complete biography of I. Samoilovich has not been created, only its basic universals have been published, when the epistolary legacy remains unpublished. The purpose of this publication is to introduce into scientific circulation that part of I. Samoilovych's correspondence with the willful comrade (company) colonel Illia Novytsky, which concerns the Siverian region. The research methods were selected in accordance with the set goal on the basis of the principles of objectivism and scientificity. The method of analysis and induction was mainly used to interpret archival texts. The scientific novelty of the work is also closely related to the

above purpose, as for the first time archival unpublished sources are introduced into scientific circulation, which are stored in the collections of the Institute of Manuscripts of the National Library of Ukraine NAS of Ukraine named after V. I. Vernadsky. They allow us to establish important facts of the military history of Ukraine in the last third of the seventeenth century. Conclusions: as a result of the research the knowledge about the organization of the border service of Ukraine in this period, the system of keeping company regiments, their participation in military campaigns, the role of the Siverian region and the Siverian regiments in these events was supplemented. In the archives of Colonel I. Novitsky, which has not yet been fully researched, there is information that sheds additional light on the historical past of the Seversk region. The texts were printed according to the rules concluded by Ya. Dzyra. Fragments missing due to manuscript defects were enclosed in square brackets [...], and unclassified words were denoted as follows: (...) *. The handwritten signatures on the letters were underlined by the author.

Key words: letters, hetman, companions, historical sources.

о. Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Трохосвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна).

pr. Mytsyk Yurii A. – Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Scientist at the M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (4 Trokhsviatyetska Str., Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: mytsyk2002@ukr.net

Дата подання: 15 жовтня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 16 листопада 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Мицик Ю. Відомості про Сіверщину в неопублікованих листах гетьмана Івана Самойловича до полковника Іллі Новицького. *Сіверянський літопис*. 2020. № 6. С. 4–12. DOI: 10.5281/zenodo.4394317.

Цитування за стандартом APA

Mytsyk, Yu. (2020). Vidomosti pro Sivershchynu v neopublikovanykh lystakh hetmana Ivana Samoilovycha do polkovnyka Illi Novytskoho [Information about Siverian region in unpublished letters of Hetman Ivan Samoilovych to Colonel Illia Novytsky]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, 4–12. DOI: 10.5281/zenodo.4394317.

УДК 94(477.51-25):[336.14:352]«1871/1917»

Любов Шара

НАПОВНЕННЯ БЮДЖЕТУ М. ЧЕРНІГОВА (1871–1917 РР.)

DOI: 10.5281/zenodo.4394328

© Л. Шара, 2020. CC BY 4.0

Мета статті – простежити динаміку джерел наповнення міського бюджету Чернігова впродовж 1871–1917 рр. та охарактеризувати способи, якими по-слугувалися думці, збалансовуючи прибутково-видаткову частини в умовах політичних й економічних потрясінь початку ХХ ст. **Методи** дослідження відповідають означеній меті, ґрунтуються на принципах історизму та об'єктивності, представлені загальнонауковими методами аналізу, індукції та спеціально-історичними історико-порівняльним й історико-генетичним. **Наукова новизна** розвідки полягає в тому, що вперше систематизовано та проаналізовано прибутки до бюджету Чернігова в означений час.

Спираючись на опрацьовані матеріали, можемо зробити наступні **висновки**. У контексті загальнодержавного реформування 1860–70-х рр. у м. Чернігові запрацювали органи виборного громадського управління, зусилля яких спрямовувалися на вирішення господарсько-побутових і соціально значимих проблем. Задля того вони мусили постійно збільшувати прибуткову частину міського бюджету, наповнюючи її законодавчо визначеними податками і зборами, надходженнями від комунальної власності та «іншими джерелами», поміж яких важливе місце займали державні дотації, позики, благодійні пожертви, непередбачувані кошти. Обсяги річних прибутків залежали, у першу чергу, від умінь делегованих осіб ефективно господарювати. У перші роки функціонування самоврядних інституцій не враховували всіх можливих надходжень, згодом, завдячуючи оновленню керівного складу гласних, пріоритетним став розвиток муніципального господарства, унаслідок чого не лише покращилися умови проживання містян, але й зросли надходження до бюджету. Домінуючими статтями стали кошти, отримувані від об'єктів муніципальної власності – земель, громадського банку, скотобійні, торгових лавок, водогону, електростанції, цегельного заводу, водовозного, м'ясного й асенізаційного обозів.

У роки Першої світової війни, що зумовила економічну кризу й нові, обов'язкові для громадського врядування, видатки, прибутковість бюджету Чернігова збільшували за рахунок дорожчання комунальних послуг і ренти за експлуатацію міської нерухомості.

Ключові слова: міське самоврядування, міська дума, міська управа, гласні, прибутки, витрати, бюджет, податки, комунальна власність.

На сучасному етапі розвитку української державності масштабні інновації охопили більшість сфер політичного, соціально-економічного та культурно-духовного життя. Поміж них надзвичайно важливою для місцевих громад стала децентралізація, унаслідок якої переформатувався принцип наповнення й освоєння бюджетів різних рівнів. Надана фінансова ініціатива відкрила широкі можливості для плідної діяльності інституцій місцевого врядування в господарсько-побутовій царині та реалізації суспільно значимих проєктів. Результати не забарилися. Насамперед, очевидною стала модернізація благоустрою населених пунктів, забезпе-

чення в них комфортних умов для проживання. Підтвердженням цього є зовнішнє оновлення одного з обласних центрів України – м. Чернігова, де вектор солідних грошових потоків скеровується не центром, а громадою та, головне, на свої потреби.

Почасти схожу ситуацію Чернігів уже переживав, будучи в статусі губернського міста імперської Росії. Упродовж 60–70-х рр. XIX ст. царат, вийшовши знесиленням зі Східної війни 1853–1856 рр., вирішив перекласти левову частку проблем місцевого характеру на плечі новоствореного муніципального управління – земського й міського. Відтак, із грудня 1870 р. у Чернігові почали працювати дві інституції самоврядування – дума – розпорядча, та управа – виконавча, очолювані міським головою¹.

Процес формування й різноманітні аспекти роботи Чернігівської думи проаналізовані дослідниками загалом у контексті вивчення міського громадського управління в українських губерніях останньої третини XIX – початку XX ст. (Д. Чорний², Ю. Нікітін³) або ж на тлі знакових історичних подій, як то революція 1905–1907 рр., детально розглянуті окремі сторінки з історії міської думи Чернігова (Т. Демченко, О. Тарасенко⁴). Регіональний ракурс проблематики місцевого врядування поглиблюється також завдяки студіюванням краєзнавців (В. Руденко⁵, В. Сапон⁶, Л. Студьонова⁷). Мета нашої розвідки полягає в тому, щоби простежити джерела наповнення міського бюджету Чернігова в динаміці упродовж 1871–1917 рр. та охарактеризувати способи, якими послуговувалися думці, збалансовуючи прибутково-видаткову частини в умовах політичних й економічних потрясінь початку XX ст.

Згідно з Положенням від 16 червня 1870 р., містам, на думку дослідниці Л. Писаркової, було надане широке поле для самостійної господарської діяльності⁸. Аби сповна тим скористатися, потрібно було знайти достатню фінансову базу. Законодавство передбачало (ст. 128–136), що дума мала право запроваджувати на користь міста наступні збори: із нерухомого майна, патентів на торговельно-підприємницьку діяльність, трактирів, постійних дворів, торгових лавок, аукціонних продаж, квартир або житлових приміщень, із візницького промислу, власників собак, коней, приватних гужових екіпажів, за користування міськими терезами й торгове мито⁹. Крім того, вагомими джерелами наповнення бюджету мали стати об'єкти комунальної власності, прибутковість яких залежала, передусім, від уміння думців ефективно господарювати.

Проект першого бюджету новосформованого чернігівського самоврядування розробив за відповідним дорученням гласний І. Смирнов у березні 1871 р.¹⁰ Його було заслухано та погоджено на засіданні думи, потому передано до канцелярії

¹ Свод постановлений Черниговской городской думы от 1871–1883 гг. Чернигов, 1883. С. 145.

² Чорний Д. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). Харків, 2007. 304 с. та інші.

³ Нікітін Ю. Культурно-господарська діяльність муніципальних структур в останній третині XIX ст.: на прикладі Чернігівської губернії. *Сумська старовина*. Суми, 2009. № XXVIII–XXIX. С. 7–20.; Його ж. Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування. Вінниця, 2014. 252 с. та інші.

⁴ Демченко Т. Чернігівська міська дума у 1905 році: (До століття першої російської революції). *Сіверянський літопис*. 2005. № 6. С. 27–35; Демченко Т., Тарасенко О. До історії діяльності Чернігівської міської думи в жовтні 1905 року. *Сіверянський літопис*. 2006. № 2. С. 11–19.

⁵ Руденко В. Наш Губернский хутор (Чернигов в XIX столетии). Чернигов, 2002. 47 с. та інші.

⁶ Сапон В. Вулиці старого Чернігова. Чернігів, 2007. 127 с. та інші.

⁷ Студьонова Л. Як колись у думі керували. *Чернігівські відомості*. 1991. 31 липня.

⁸ Писарькова Л. Городские реформы в России и Московская дума. Москва, 2010. С. 427.

⁹ Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е. Том 45 (1870). Часть 1: Законы (47862–48529). Закон № 48498. С. 835–837 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://nlr.ru/e-res/law_/search.php?regim=4&page=821&part=934.

¹⁰ Свод постановлений Черниговской городской думы от 1871–1883 гг. Чернигов, 1883. С. 7.

губернського правління для перевірки й остаточного затвердження. Відтак, загальний обсяг доходів 1871 р. склав лише 21993 руб., з яких 38,8% (8539 руб.) становили «інші джерела», 38,6% (8484 руб.) – прибутки від комунальної власності й лише 22,6% (4970 руб.) – надходження від міських податків і різноманітних зборів (див. табл. 1). Така сумарність доходів зумовлювалася, вважаємо, недосвідченістю депутатів, які не врахували усі законодавчо дозволені джерела надходжень. У першу чергу, поза увагою залишилися суттєва стаття – податок із міської нерухомості. Зауважимо, що ним нехтували аж три роки, хоча в ст. 55, 128 Положення 1870 р. чітко прописувалося право виборних інституцій оподатковувати нерухоме майно, визначаючи суму податку та термін його сплати¹¹. Лише з 1874 р. міська управа організувала оцінку нерухомості й надалі цією статтею прибутків опікувалися члени управи або затверджена думою комісія, до складу якої обов’язково залучали городян¹².

Процедура обліку майна відбувалася наступним чином: кожного року протягом травня-червня оціночна комісія оглядала нерухомість, фіксує в спеціальних книгах її цінність, прибутковість, ставку оподаткування та термін сплати. Записи перевіряли й затверджували в думі, переносили в «оціночні листи» та розсилали власникам. Останні могли оскаржити лист упродовж місяця від часу його отримання, а в разі відсутності претензій – сплатити податок. Зазвичай, процес оплати тривав до жовтня, потім за кожен місяць нараховувалася пеня в розмірі 1% від суми податку¹³.

Обсяги майнового податку варіювалися в залежності від форми власності. Із приватної нерухомості стягувалося по 1% від її цінності чи по 10% від її прибутковості. Майно громадських і державних установ оподатковувалося за окремою тарифною шкалою, яка була значно вищою (приблизно в 10 разів), аніж із приватної власності. Від оподаткування звільнялася нерухомість імператорської родини, державних залізничних станцій, науково-освітніх і благодійних закладів, духовних відомств, але якщо вона здавалася в оренду, то оподатковувалася на загальних засадах¹⁴. Згідно з рішенням міської думи, повністю звільнялися від сплати майнового податку малозабезпечені сім’ї та господарі малоприбуткового майна. 11 червня 1892 р. набув чинності новий закон про виборче громадське управління, що вніс корективи до старого. Міська управа готувала обґрунтування на звільнення від оподаткування малоприбуткової нерухомості, але остаточний вердикт давало Губернське присутствіє із земських і міських справ¹⁵.

Не звернувши увагу на податок із нерухомості, дума першої каденції також «забула» й про акцизний збір. Щоправда, про нього згадали вже наступного 1872 р., в результаті чого бюджет поповнився на 882 руб¹⁶.

Через п’ять років прибутки міського бюджету Чернігова зросли в 3,6 раза і змінилася їхня градація за обсягами (див. табл. 1). Першу позицію, як і 1871 р., посідали «інші джерела» (44214 руб. або 56,5% від загальної суми), утім, лєвова частка з них – позики на модернізацію міста. 1875 р. очільником виборних інституцій обрали Василя Хижнякова. Завдячуючи йому та когорті енергійних гласних (Іван Лагода, Андрій Уваров, Кузьма Ходот, Ілля Шраг), «губернський хутір» Чернігів, як його назвав Леонід Глібов, почав оновлюватися. Новообрані думці заходилися розбудовувати комунальне господарство, але оскільки власних грошей не вистача-

¹¹ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. 127. Оп. 21. Спр. 1819. Арк. 10, 21.

¹² Там само. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 14460. Арк. 537.

¹³ Там само. Ф. 127. Оп. 21. Спр. 1819. Арк. 22.

¹⁴ Там само. Ф. 127. Оп. 21. Спр. 1819. Арк. 21.

¹⁵ Полное собрание законов Российской империи. Собрание (1881–1913). Том 12 (1892): Законы (8215–9216). Закон № 8708. С. 452 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php?regim=4&page=430&part=1608.

¹⁶ Свод постановлений Черниговской городской думы от 1871–1883 гг. Чернигов, 1883. С. 35.

ло, то мусили брати кредити. Саме на них і започаткували будівництво водогону, вкрай необхідного з санітарно-гігієнічних міркувань, задля інтенсифікації роботи пожежної команди, зрештою, задля комфортності проживання. Паралельно реалізовували проекти брукування міських вулиць і площ, розширення освітлювальної мережі міста, організації медичного обслуговування населення, відкриття навчальних закладів та багато іншого, що значним чином мало покращити зовнішній благоустрій Чернігова й вирішити важливі для місцевої громади проблеми.

Друге місце поміж доходів у бюджеті 1875 р. посідали не надходження від об'єктів комунальної власності, як у 1871 р., а міські збори та податки – 20372 руб. або 26% від річної суми. Гласні, які працювали в думі другої каденції, намагалися врахувати всі можливі джерела доходів. Адже прагнення втілити низку далекосяжних планів у господарсько-побутовій та соціальній царинах апріорі підштовхувало вишукувати способи розширення фінансової бази та, передусім, не за рахунок позик із відсотками, а спираючись на власні ресурси.

Прибутки від комунальної власності збільшили бюджет на 13727 руб., що становило 17,5% від загальної суми. Порівняно з 1871 р., ця стаття доходів суттєво не збільшилася – всього на 5243 руб. або у 1,6 раза, тоді як «інші джерела» зросли у 5,2 раза, міські збори й податки – у 4,1 раза. Варто розуміти, що станом на 1875 р. ще не було достатньої кількості прибуткових об'єктів муніципальної власності. Власне, дохідним із 1875 р. став громадський банк, заснований з ініціативи гласних, відрахуваннями якого почали суттєво наповнювати місцеву скарбницю. Відповідно до статуту фінансової установи, щорічно асигнувалося по 2/3 її прибутків на потреби самоврядування, а, отже, чернігівської громади.

Натомість статистичні дані за 1887 р. свідчать про вагомі зміни в структурі міського бюджету. Передусім наголошуємо, що загальна сума доходів сягнула 170695 руб., що у 2,2 раза більше, ніж 1875 р. У відносному вимірі зростання становило 218%. Уперше за 16 років найприбутковішими виявилися об'єкти комунальної власності, поповнивши бюджет на 44,3%. На другу позицію перемістилися «інші джерела» – 43,6%, доходи від міських зборів і податків склали 12,1% (див. табл. 1).

Домінування надходжень від муніципальної власності закономірне. Як уже зазначалося, з обранням до органів самоврядування однодумців В. Хижнякова упродовж 1875–80-х рр. розпочалася енергійна розбудова комунального господарства. Відтак, до бюджету почали надходити прибутки від експлуатації торгових рядів, лавок, скотобійні, водогону, споруджених за міський кошт. Приміром, на Базарній площі побудували торгові ряди, розділені поперечними стінками на 35 однакових за розміром приміщень. Від кожної такої крамнички місто мало 40 руб. річної ренти або загалом 1400 руб.¹⁷. У перший рік роботи скотобійні, збудованої в липні 1887 р. на березі р. Десни, бюджет поповнився на 3500 руб.: забій бика коштував 85 коп., корови – 70 коп., телиці – 50 коп.¹⁸.

Перші прибутки почали надходити від збудованого самоврядуванням водогону. Вода продавалася безпосередньо з водозабірників, розвозилася водовозами по місту, потрапляла до будинків за рахунок підключення до централізованої системи водопостачання. Щорічно, вирахувавши кошти на експлуатацію водогону, виборні інституції спрямовували до бюджету в середньому по 3 тис. руб. Поза тим, окремою статтею були надходження від водовозної команди. Приміром, 1880 р. вони становили 2400 руб., 1885 р. – 3500 руб., 1886 р. – 5000 руб.¹⁹.

Однак, основний акцент у накопиченні грошової маси від міської нерухомос-

¹⁷ Свод постановлений Черниговской городской думы от 1871–1883 гг. Чернигов, 1883. С. 970.

¹⁸ Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления: 1870–1900 гг. Чернигов, 1901. С. 65.

¹⁹ Свод постановлений Черниговской городской думы. 1883–1887 гг. Чернигов, 1896. С. 8, 120, 201, 218.

ті гласні робили на використання землі різноманітними способами: віддавали в оренду під пасовища, городи, будівництво торгово-промислових закладів, складів тощо. Вони прагнули раціонально розпорядитися навіть 170-ма десятинами піщаних і малородючих ґрунтів. Оскільки там унеможлиблювалося культивування злакових, площу удобрили й засадили городиною (найнявши для цього робітників). Потому вирощені овочі збували на базарах, і, як результат, 1879 р. місто отримало додатково 600 руб.²⁰, 1887 р. – вже 1200 руб., 1893 р. – 2000 руб. чистого прибутку²¹. Глинисті землі підприємці орендували для виробництва цегли²².

Поява нових об'єктів комунальної власності неодмінно обумовлювала стрімке збільшення другої позиції в структурі бюджету – «інші джерела», так як це переважно були позики на будівництво та експлуатацію відповідних об'єктів. Зокрема, постійно брали кредити на розширення й удосконалення централізованої системи водопостачання (технічне обладнання, буріння артезіанських свердловин тощо); скотобійню спорудили теж на позичені 12 тис. руб²³.

Та все ж подальше функціонування підприємств муніципальної власності виправдовувало взяті кредити. Прибуткова частина бюджету 1900 р. сягнула 249323 руб., із яких 127042 руб. (51%) – накопичення від комунальної власності, 95316 руб. (38,2%) – «інші прибутки», 26965 руб. (10,8%) – міські збори й податки (див. табл. 1).

Між різними складовими міської нерухомості продовжували зростати надходження від землі. Властиво, що в процесі ринкових відносин збільшувалася вартість земельних ділянок, відтак, гласні підвищували ренту. Зокрема, у 70–80-ті рр. XIX ст. дума встановила тарифи за випасання коня – 1,5 руб., великої рогатої худоби – 1 руб., кози, вівці, свині – по 0,5 руб. за сезон (із 8 квітня по 8 листопада)²⁴, а наприкінці 90-х р. XIX ст. плата за випас коня збільшилася до 2,1 руб., великої рогатої худоби – до 1,6 руб., дрібної – до 0,85 руб. Відповідно, якщо в міському стаді нараховувалися 1537 голів худоби (поділяли на три череди: лісовицька, безрезовська та кавказька; окремо випасалася худоба з Єлецького монастиря), то щорічно до бюджету надходили понад 2,5 тис. руб²⁵.

Цілковито виправдала себе збудована на позичені кошти скотобійня. Так, у 1894 р. надходження від забою худоби становили 4814 руб. 66 коп., 1895 р. – 3500 руб., 1896 р. – 4786 руб. 99 коп., 1897 р. – 5731 руб. 30 коп., 1898 р. – 7939 руб. 62 коп., 1899 р. – 9220 руб²⁶.

Стабільний дохід отримували від водогону й водовозного обозу (понад 5 тис. руб.). 1900 р. гласні потурбувалися про купівлю електростанції, збудованої підприємцем Матвієм Зюковим. Щоправда, у перший рік її прибутковість виявилася мізерною – 59 руб. 67 коп. Сумарний дохід об'єкта склав 2594 руб. 45 коп., утім, фактично всі ці кошти довелося витратити на обслуговування станції – купівлю палива, обладнання, зарплату персоналу (2534 руб. 78 коп.)²⁷. Тоді доцільність електростанції оцінювалася не за фінансовими показниками, а в плані покращення благоустрою Чернігова. У цілому ж, протягом 1871–1900 рр. прибуткова частина бюджету м. Чернігова зросла в 11,3 раза або на 1133,6%.

Через 9 років річні прибутки становили 317322 руб. (див. табл. 1). Поміж них знову основне місце займали надходження від комунальної власності – 249109 руб.

²⁰ Свод постановлений Черниговской городской думы. 1883–1887 гг. Чернигов, 1896. С. 39.

²¹ Тридцатилетие деятельности... С. 204.

²² ДАЧО. Ф. 127. Оп. 3. Спр. 1770. Арк. 8.

²³ Тридцатилетие деятельности... С. 63.

²⁴ ДАЧО. Ф. 127. Оп. 3. Спр. 1890. Арк. 3.

²⁵ Отчет о деятельности Черниговского городского общественного управления за 1898 г. Чернигов, 1900. С. 151.

²⁶ Тридцатилетие деятельности... С. 65.

²⁷ ДАЧО. Ф. 127. Оп. 1. Спр. 1510. Арк. 32.

(78,5%), другу позицію посідали доходи від міських зборів і податків – 38203 руб. (12%), третю – «інші джерела» – 30010 руб. (9,5%). Зазначаємо, що в суму «інших джерел» бюджету 1909 р. не враховувалися позики. 30010 руб. сформувалися за рахунок непередбачуваних надходжень (3366 руб.), державних доплат на розквартирування військових частин та утримання поліції (13465 руб.), відсотків на «спеціальні капітали» (2851 руб.) та відшкодувань повітовим земством витрат на потреби, які задовольнялися земством і містом у складчину (побудова приміщень для реального училища й торгової школи) – 10328 руб.

Серед міських зборів і податків найприбутковішим джерелом було оподаткування нерухомості – 23791 руб., збори з торгово-підприємницької діяльності сягали 10403 руб., торгові мита – 2564 руб., збори з власників собак, коней і, що цікаво, велосипедів – 1445 руб.²⁸. Як бачимо, збір із власників кінних екіпажів, стягуваний в останній третині XIX ст., втратив свою пріоритетність порівняно з новим видом пересування. Вочевидь, якщо дума запровадила такий податок, велосипеди в означений час не були екзотикою для чернігівців.

Домінуючою статтею бюджету лишилися доходи від об'єктів комунальної власності. Її значимість, до речі, розглядалася у двох площинах. По-перше, думці були певні, що «чистий дохід від прибуткових підприємств дає можливість утримувати й бездохідні об'єкти благоустрою, оскільки податків не вистачає на покриття обов'язкових видатків (йдеться про витрати на розквартирування військових частин, доплати поліції, утримання пожежної частини, органів самоврядування, сирітського суду та інше. – Автор)». По-друге, наголошувалося на життєвій необхідності підприємств муніципальної власності, «інакше б Чернігів за своїм благоустроєм не вирізнявся би поміж маленьких занедбаних повітових містечок; наразі ж він багатьма речами може конкурувати з великими заможними містами, наприклад, щодо водопостачання, лазні, поширення електричного освітлення, скотобійні, м'ясних лавок та іншого»²⁹. Якщо ж виокремити найдохідніші статті, то це, традиційно, землі (понад 30 тис. руб.), електростанція, торгові лавки, скотобійня з салотопним, кишковим і шкіросушильним заводами, цегельний завод³⁰. У міський бюджет незмінно надходили чималі відрахування від фінансових установ, підпорядкованих самоврядуванню, – банку й ломбарду (відповідно, 36929 руб. і 8330 руб.)³¹.

Затвердження міського бюджету думою, востаннє сформованою на підставі імперського законодавства, відбулося 7 грудня 1916 р. Це був надзвичайно складний період, оскільки третій рік поспіль тривала Перша світова війна, яка, безперечно, порушила усталений ритм роботи інституцій міського врядування та внесла суттєві корективи в структуру бюджету. Згідно з доповіддю голови кошторисної комісії Бориса Комінера, 1917 р. передбачалося отримати 707112 руб. прибутків: 62342 руб. (8,8%) – міські податки й збори, 541038 руб. (76,5%) – прибутки від муніципального майна, 103732 руб. (14,7%) – «інші джерела» (див. табл. 1). Проти минулорічних доходів (608474 руб.) сума збільшилася на 98638 руб.³².

Як свідчать статистичні дані, продовжували лідирувати надходження від об'єктів комунальної власності. Власне, якщо структурувати ці прибутки, то першу позицію знову посядуть кошти від експлуатації міських земель, другу – доходи від електростанції, скотобійні з трьома заводами, м'ясним обозом і м'ясними лавками, цегельного заводу та водогону.

Варто розуміти, що зростання надходжень від муніципальних об'єктів супроводжувалося дорожчанням послуг, наданих населенню. Але, як пояснювали глас-

²⁸ Краткий обзор деятельности Черниговского городского общественного управления за четырёхлетие 1905–1909 гг. Чернигов, 1909. С. 106, 107.

²⁹ Там само. С. 52.

³⁰ Там само. С. 62, 65, 81.

³¹ Краткий обзор деятельности... С. 106.

³² ДАЧО. Ф. 145. Оп. 2. Спр. 1411. Арк. 350.

ні, «таке збільшення зумовлене винятково умовами поточного моменту у зв'язку з дорожнечою та підвищенням цін на робочі руки, дрова, фураж, ремонт і т. п., через що, аби збалансувати бюджет, довелося збільшити таксу на воду, світло, прибирання, ціну на цеглу тощо»³³.

Дійсно, у роки затяжної війни, невід'ємною складовою якої був економічний колапс, окрім традиційних видатків на потреби господарсько-побутового характеру й соціально значимі проекти, додалася низка непередбачуваних статей. Приміром, щорічно Чернігів відраховував по 5 тис. руб. членських внесків Союзу міст. Чимало грошей спрямовувалося на матеріальну підтримку родинам мобілізованих на фронт, у тому числі виплату заробітної плати службовцям, які обліковували та були задіяні до процесу допомоги таким містянам; виконували обов'язки щодо розквартирування військових частин у Чернігові чи інші справи, актуалізовані воєнним лихоліттям³⁴.

Прикметно, що з року в рік мусили збільшувати асигнування на військові потреби. Скажімо, 1916 р. на цю статтю витратили 10 тис. руб., а на 1917 р. запланували 25 тис. руб. (3090 руб. – заробітна плата службовцям, які опікувалися підтримкою сімей мобілізованих і розквартировували вояків; 5000 руб. – членський внесок до Союзу міст, 7500 руб. – грошові виплати родинам мобілізованих, 9410 руб. – інші військові потреби)³⁵.

Суттєві суми поглиналися так званою статтею «дров'яні операції», себто йшлося про купівлю дров для опалення закладів й установ, підконтрольних самоврядним інституціям, приміщень муніципальної форми власності, у тому числі комунальних підприємств. В умовах стрімкої інфляції ціни на дрова теж невпинно зростали. Тому, порівняно з 1916 р., у кошторис 1917 р. запланували для придбання дров на 27 тис. руб. більше³⁶.

З огляду на все це, аби збалансувати річні прибутки й видатки, довелося жертвувати інтересами городян і комфортністю їхнього проживання. Аналізуючи бюджет 1917 р., наскрізно проглядається тенденція зростання всіх видів комунальних послуг, розмірів міських зборів і податків, орендної плати за користування муніципальним майном. Зокрема, враховуючи підвищення цін на нафту, гласні проголосували за зміну тарифів електроспоживання (кіловат-час денного освітлення коштував на 5 коп. більше, ніж минулого року, – 25 коп.)³⁷. За 1000 відер водогінної води, що надходила до приватних будинків, абоненти повинні були платити не 2 руб., а 2,5 руб.; купівля 100 відер води із міських водозабірників теж обходилася на 5 коп. дорожче, ніж 1916 р., – 25 коп³⁸. Щоб скористатися послугами міського асенізаційного обозу, містяни мали заплатити за вивезену бочку нечистот не 1,2 руб., а вже 1,5 руб³⁹.

Подорожчало випасання худоби на муніципальних пасовищах. «Враховуючи збільшення видатків для найму пастухів, цін на фураж для міських биків і загальну суму витрат на організацію випасу, – значилося в думській ухвалі, – вирішили збільшити плату за випас великої рогатої худоби з 4 до 5 руб., а дрібної – з 2,5 до 3 руб.»⁴⁰. Ці та інші факти дорожчання життя в губерньському центрі були вимушеними, зумовленими загальнодержавними процесами. Виявлялося таке собі «замкнуте коло», коли, задля мінімізації дисбалансу річного бюджету й покриття необхідних видатків, у тому числі на потреби городян, гласні, розширюючи джерела доходів, мусили робити дорожчим проживання цих же городян.

³³ Там само. Арк. 350 зв.

³⁴ Там само. Арк. 361.

³⁵ Там само. Арк. 362.

³⁶ Там само. Арк. 350.

³⁷ Там само. Арк. 353.

³⁸ Там само. Арк. 352.

³⁹ Там само. Арк. 352 зв.

⁴⁰ Там само. Арк. 351.

Запроваджувався суворий контроль за підприємцями, щоби ті не уникали оподаткування в місцеву скарбницю. Скажімо, усталеною статтею прибутків був збір із візницького промислу. Думці обліковували усіх візників, міських й іногородніх, стягуючи податок. Проте, коли до Чернігова стали прибувати біженці, то, за даними кошторисної комісії, «чимало біженців почали працювати візниками. При цьому, «легкові» купують ярлики (дозвіл на підприємницьку діяльність. – **Автор**), а «ломові» – ні, не дотримуються визначеної й опублікованої такси, перевозять у великих масштабах багажі». Думці, вислухавши членів кошторисної комісії, постановили «підпорядкувати візників-біженців існуючим у місті правилам і зобов'язати купувати ярлики». Посиливши контроль за візницьким промислом, планували від його оподаткування спрямувати до бюджету 1917 р. 11745 руб. 57 коп⁴¹.

Загалом, із 1871 по 1917 рр. прибутки м. Чернігова зросли в 32,2 раза або на 685119 руб.: надходження від комунальної власності – у 63,8 раза (на 532554 руб.), міських зборів і податків – у 12,5 раза (на 57372 руб.), «інших джерел» – у 12,1 раза (на 95193 руб.).

Отже, викладений матеріал засвідчує, що впродовж 1871–1917 рр. прибуткова частина бюджету м. Чернігова постійно збільшувалася, формуючись за рахунок міських податків і зборів, прибутків від комунальної власності та «інших джерел» (державні дотації, позики, благодійні пожертви, непередбачувані доходи тощо). Загальні обсяги надходжень значним чином залежали від ефективності господарювання представників міського громадського управління. Гласні перших каденцій не врахували усі можливі джерела доходів, через що наповненість бюджету була незначною. Потому головний акцент робився на розвиток комунального господарства, значимість якого актуалізувалася не лише задля модернізації Чернігова, поліпшення умов проживання містян, але й задля збільшення в перспективі місцевого бюджету. Відтак, із 80-х рр. XIX ст. домінуючі позиції поміж прибутків посідали кошти, отримувані від об'єктів муніципальної власності – земель, громадського банку, скотобійні, торгових лавок, водогону, електростанції, цегельного заводу, водовозного, м'ясного й асенізаційного об'єктів.

У роки Першої світової війни, з огляду на появу нових обов'язкових видатків та економічну кризу, що супроводжувалася різким зростанням цін, прибутковість бюджету мусили збільшувати за рахунок дорожчання комунальних послуг і ренти за експлуатацію міської нерухомості.

Таблиця¹

**Динаміка прибуткової частини бюджету м. Чернігова
(1871–1917 рр.)**

Джерела надходжень (руб.)	Роки						
	1871	1875	1887	1900	1909	1917	Приріст
Міські збори і податки	4970	20372	20678	26965	38203	62342	57372
Прибутки від комунальної власності	8484	13727	75642	127042	249109	541038	532554
Інші джерела (державні дотації, позики, благодійні пожертви, непередбачувані доходи тощо)	8539	44214	74375	95316	30010	103732	95193
Всього	21993	78313	170695	249323	317322	707112	685119

¹ Підраховано за: Краткий обзор деятельности Черниговского городского общественного управления за четырёхлетие 1905–1909 гг. Чернигов, 1909. 116 с.; Свод постановлений Черниговской городской думы от 1871–1883 гг. Чернигов, 1883. 1270 с.; Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления: 1870–1900 гг. Чернигов, 1901. 1245 с.; ДАЧО. Ф. 145. Оп. 2. Спр. 1411. 546 арк.

⁴¹ Там само. Арк. 350 зв.

References

- Demchenko, T. (2005). Chernihivska miska дума в 1905 році: (До століття першої російської революції) [Chernihiv City Duma in 1905: (To the 100th anniversary of the first Russian revolution)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, 27–35.
- Demchenko, T., and Tarasenko, O. (2006). До історії діяльності Чернігівської міської думи в жовтні 1905 року [To the history of Chernihiv City Duma in October 1905]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, 11–19.
- Nikitin, Yu. (2009). Kulturno-hospodarska diialnist munitsypalnykh struktur v останній третині XIX ст.: на прикладі Чернігівської губернії [Cultural and Economic Activity of Municipal Structures in the Last Third of the 19th Century: on the example of Chernihiv province]. *Sumska starovyna – Sumy Antiquity*, XXVIII-XXIX, 7–20.
- Nikitin, Yu. (2014). Poreformenni mista Poltavskoi, Kharkivskoi ta Chernihivskoi hubernii v druhii polovyni XIX st.: istorychnyi aspekt samovriaduvannia [Post-reform cities of Poltava, Kharkiv and Chernihiv provinces in the second half of the 19th century: the historical aspect of self-government]. Vinnytsia, Ukraine.
- Pisarkova, L. (2010). Gorodskije reformy v Rossii i Moskovskaja дума [Urban reforms in Russia and the Moscow Duma]. Moscow, Rossiia.
- Rudenok, V. (2002). Nash gubernskij khutor (Chernigov v XIX stoletii) [Our Provincial Small Town (Chernihiv in the 19th century)]. Chernihiv, Ukraine.
- Sapon, V. (2007). Vulytsi staroho Chernihova [The streets of old Chernihiv]. Chernihiv, Ukraine.
- Studionova, L. (1991). Jak kolys u dumi keruvaly [As once ruled in the Duma]. *Chernihivski vidomosti – Chernihiv information*, 31 lytnia.
- Chorny, D. (2007). Po livyi bik Dnipra: problemy modernizatsii mist Ukrainy (kinets XIX – pochatok XX st.) [On the left side of the Dnieper: problems of urban modernization in Ukraine (last years of the 19th – the early 20th centuries.)]. Kharkiv, Ukraine.

Шара Любов Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Shara Liubov M. – Ph.D. in Historical Sciences, Associate Professor of the Department of the World History and International Relations, T. H. Shevchenko National University «Chernihiv Collegium» (53 Hetmana Polubotka Street, Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: ljuba_che@ukr.net

FILLING THE BUDGET OF CHERNIHIV (1871–1917)

The **purpose** of the scientific research is to observe the sources of filling the city budget of Chernihiv during 1871–1917 in a dynamic and describe the ways in which members of the City Duma used balancing the profit and expenditure sections in a condition of political and economic upheavals at the beginning of XX cent. **Research methods** conform to the mentioned purpose, are based on the principle of historicism and objectivity, represented by general scientific methods of analysis, induction and special-historical: historical-comparative and historical-genetic. **The scientific novelty** of the study is that it is the first time when revenues to the budget of Chernihiv were systematized and analyzed at the specified time.

Basing on the used materials, we can draw the following **conclusions**. In the context of the overall State reform of 1860s and 1870s, elected public administration bodies were established in Chernihiv, whose efforts were aimed at solving economic and so-

cially significant problems. To do this, they had to constantly increase the revenue side of the city budget, filling it with statutory taxes and fees, revenues from communal property and "other sources", including government grants, loans, charitable donations, and unforeseen funds. The amount of annual income depended, first of all, on the ability of delegated people to manage efficiently. In the first years of operation of self-governing institutions, all possible revenues were not taken into account, later, due to the renewal of the leadership the members of the City Duma, the development of municipal economy was in priority, which not only improved living conditions, but also increased budget revenues. The dominant incomes became funds received from municipal property – lands, a public bank, slaughterhouses, shops, a water supply, a power station, a brick factory, water, meat and sewage supply trains.

During the First World War, which caused the economic crisis and new, mandatory for public administration, expenditures, the profitability of the budget of Chernihiv increased due to higher utility prices and rents for operation the city real estate.

Keywords: city self-government, municipal дума, city council, councilors, incomes, expenses, budget, taxes, communal property.

Дата подання: 30 вересня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 16 листопада 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шара Л. Наповнення бюджету м. Чернігова (1871–1917 рр.). *Сіверянський літопис*. 2020. № 6. С. 13–22. DOI: 10.5281/zenodo.4394328.

Цитування за стандартом APA

Shara, L. (2020). Napovnennia biudzhetu m. Chernihova (1871–1917) [Filling the budget of Chernihiv (1871–1917)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, 13–22. DOI: 10.5281/zenodo.4394328.

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 75.052:[726:27-523.41(477.51)]:763(4-15):930.85(4)«18»

Ірина Бугера

ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІ ГРАВЮРИ ЯК ЗРАЗОК ДЛЯ НАСТІННИХ РОЗПИСІВ ХІХ СТ. ЧЕРНІГІВСЬКОГО ТРОЇЦЬКОГО СОБОРУ

DOI: 10.5281/zenodo.4394334

© І. Бугера, 2020. CC BY 4.0

Мета публікації – здійснення мистецтвознавчого аналізу деяких монументальних композицій ХІХ ст. та визначення ступеня впливу на церковний стінопис цього періоду західноєвропейського мистецтва, зокрема, друкованої гравюри. **Методика дослідження** продиктована характером матеріалу та визначена з огляду на завдання, що ставились на кожному з етапів роботи. Для визначення ступеня розробленості питання обрано принципи історизму та історіографічного аналізу, для виявлення художніх особливостей стінопису використано методи порівняльного та мистецтвознавчого аналізів. **Наукова новизна** полягає в запровадженні до наукового обігу монументальних розписів Троїцького собору, що були виконані у ХІХ ст., оскільки спроба висвітлення процесів та особливостей створення настінних розписів Троїцького собору м. Чернігова у ХІХ ст. здійснена по суті, вперше. На основі проведеного аналізу зроблено **висновки** про те, що питання взаємовпливів мистецтва різних країн потребує більш детального дослідження, оскільки храмові розписи ХІХ ст. до сьогодні лишаються малодослідженими. На превеликий жаль, досі не встановлені особи художників, які виконували розписи у чернігівському Троїцькому соборі. Однією з причин такого стану речей є те, що до другої половини ХХ ст. дослідники ставилися до стінопису собору досить не уважно, оскільки не визнавали його цінності. Проте під час ретельнішого їхнього вивчення стає зрозуміло, що стінопис чернігівських храмів є свідченням того, що Чернігів не лишився осторонь загальнохристиянських тенденцій, характерних для міст Європи та Російської імперії. Стильові риси та кольорова гама розписів Троїцького собору свідчить про те, що у ХІХ ст. для оздоблення живописними композиціями стін храмів залучались досвідчені майстри, знайомі з художніми прийомами та зразками європейських майстрів.

Ключові слова: Троїцький собор, стінопис, композиція, гравюра, стильові ознаки, кольорова гама.

Настінний живопис ХІХ ст. Троїцького собору м. Чернігова, практично не досліджений мистецтвознавцями, лише нещодавно опинився в колі інтересів деяких спеціалістів. Це надзвичайно цікавий живописний комплекс, що складався у першій третині та поновлювався у 70-ті рр. ХІХ ст., різноманітний за стилістикою, складом сюжетів, а також цікавий із точки зору відстеження культурних та мистецьких зв'язків Чернігова з країнами Європи. Однак, ця пам'ятка українського мистецтва залишилась недооцінена у працях дослідників до недавнього часу.

Так, майже без уваги залишив розписи Чернігівський архієпископ Філарет (Гумілевський), якому належить найперша згадка про стінопис Свято-Троїцького собору: в «Історико-статистичному описі Чернігівської єпархії» автор побіжно зга-

дує «священні зображення», виконані на стінах та склепіннях храму¹. На початку ХХ ст. питання оздоблення Троїцького собору порушує у своїй публікації «Очерки мистецтва Старої України» історик В. Л. Модзалевський, проте, він згадує лише причетних до будівництва собору та здійснення розписів архієреїв і архітектора², та напис про ктиторство І. Мазепи у куполі храму³.

Значну увагу опису розписів собору приділив протоієрей О. Єфімов у нарисі «Чернігівський Свято-Троїцький-Іллінський монастир, нині Троїцько-Архієрейський будинок». Він зазначав, що після пожежі 1808 р. завдяки старанням єпископа Чернігівського Михайла Десницького у монастирі та в соборі зокрема був здійснений капітальний ремонт та виконаний стінний живопис, а в 1876–1878 рр. він був поновлений Чернігівським єпископом Серапіоном. Автор також докладно описує схему розміщення живописних композицій на стінах собору⁴.

Інтерес до настінного живопису Троїцького собору відновився в останній третині ХХ ст., коли у храмі розпочалися масштабні дослідницькі та реставраційні роботи. У 1970-ті рр. бригада художника-реставратора В. Бабюка Київської спеціальної науково-реставраційної виробничої майстерні провела дослідження стану живопису Троїцькому собору, здійснила фотофіксацію, креслення та замальовки живопису, мікрохімічні дослідження тиньку та кольорового шару. У 1973–1977 рр. було виконано великий обсяг робіт по консервації та реставрації стінопису Троїцького собору⁵.

Результати роботи бригади В. Бабюка, виявлені в архівних документах, лягли в основу публікацій чернігівського історика, мистецтвознавця А. Адруга. У його дослідженнях особливу увагу приділено розписам, що належать до першого періоду оздоблення храму (кінець ХVІІ – початок ХVІІІ ст.), проведено їх систематизацію, здійснено датування⁶, атрибуцію, виявлено аналогії, висвітлено питання проведення досліджень та реставрації стінопису собору в ХІХ ст.⁷. Історія розписів Троїцького собору ХVІІ–ХХ ст., втрач під час пожеж і систематизація розписів за часом їх створення висвітлена у публікаціях А. Доценко⁸, історичні та історіографічні питання створення розписів собору різних періодів висвітлювались у роботах Т. Миколайко⁹.

Як випливає з наведеного історіографічного аналізу, розписи Троїцького собору, виконані в ХІХ ст., у плані зображальної типології є малодослідженими й не внесеними до кола інтересів істориків та мистецтвознавців. Проте на стінах Троїцького собору м. Чернігова зберігся цілий живописний комплекс, що створювався протягом ХVІІ–ХІХ ст., реставрувався у ХХ ст., а на сьогодні складається із різноманітних за стилістикою сюжетів. Його можна розглядати як цікаву та яскра-

¹ Филарет (Гумилевський), архиеп. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов, 1873. Кн. 4. С. 38.

² Модзалевский В. Л. Очерки искусства Старой Украины. Чернигов. *Чернігівська старовина* : зб. наук. пр., присвячений 1300-річчю Чернігова. Чернігів, 1992. С. 110.

³ Там само. С. 137.

⁴ Ефимов А. Черниговский Свято-Троицкий-Ильинский монастырь, ныне Троицко-Архиерейский дом. Его прошлое и современное состояние. *Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная*. 1911. № 15. С. 403–404.

⁵ Проектные предложения по консервации настенной масляной росписи ХVІІІ–ХХ вв. в памятнике архитектуры ХVІІ в. – Троицком соборе в гор. Чернигове. 1972. Т. 1, 2. *Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Відділ музейної та науково-фондової діяльності*.

⁶ Адруг А. Нововідкриті розписи ХVІІ ст. в Чернігові. *Образотворче мистецтво*. 1984. № 3. С. 26–27.

⁷ Адруг А. Живопис Чернігова другої половини ХVІІ – початку ХVІІІ століть. Чернігів, 2013. С. 9–37.

⁸ Доценко А. До питання про датування стінопису Троїцького собору. *Сіверянський літопис*. 1997. № 5. С. 95–97.

⁹ Миколайко Т. До питання стану живопису Троїцького собору в ХХ столітті. *Сіверянський літопис*. 2018. №3. С. 55–59.; Миколайко Т. Живопис першої половини ХІХ ст. у Троїцькому соборі. *Сіверянський літопис*. 2017. №4. С. 123–128.; Миколайко Т. А. Композиції монументального живопису к. ХVІІІ–п. ХІХ ст. у Троїцькому соборі Чернігова. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*: зб. наук. праць. 2017. Вип. 26. С. 307–311.

ву ілюстрацію однієї зі сторінок мистецтва Чернігова та його взаємозв'язків з мистецтвом країн Європи.

Витоки особливих рис настінного церковного живопису XIX ст. слід шукати у більш ранні часи. Зокрема, протоієрей Г. Флоровський зазначав, що вже на початку XVII ст. «в Оружейній палаті ... ми знаходимо «німецьких» майстрів, що працювали по <...> іконному письму. І вплив західних гравюр у руському іконопису середини століття стає настільки сильним, що Нікону вже силою доводилось відбирати <...> ікони «фрязького письма», – і віддавали їх з явною неохотою, так встигли вже до них звикнути. ... І в кінці століття цілі храми розписувались по «заморським кунштам» – частіше за все за голандськими гравюрами»¹⁰. Зв'язок із західною культурою в різних сферах поступово посилювався, що стало підґрунтям для творення складного та багатогранного церковного мистецтва XIX ст. і однієї з найважливіших його частин – настінних храмових розписів, які були доступні для сприйняття великій кількості людей¹¹. Саме використання творів друкованої графіки в якості зразків іконографії справило на нього досить значний вплив.

Європейські зразки впливали на створення розписів різними шляхами. Передусім у якості іконографічного джерела використовувались Біблії з гравірованими ілюстраціями, а саме альбоми гравюр, що вибірково ілюструють події Старого та Нового Заповітів. За даними дослідників, лише у зібраннях російських бібліотек зберігається близько 80 екземплярів 13-ти різноманітних ілюстрованих Біблій XVI–XVIII ст., в основному голландського та німецького походження¹².

Одним із найпопулярніших західноєвропейських іконографічних джерел вважається видання Біблії Піскатора («*Theatrum biblicum ae neis expressae... per Nicolaum Ioannis Piscatorem*»). Використання цього твору друкованої графіки вважається виявом значної ролі графіки у процесі передачі творчих досягнень та художнього досвіду на теренах Європи.

Крім того, зразком для іконографії могли слугувати ілюстрації інших видань, зокрема, Біблія де Ондта, видана у 1728 р. в м. Гаазі, Біблія Кіліана (1758 р., м. Аусбург), Біблія Вайгеля (1695 та 1712 рр., Аусбург), Біблія Меріана (1625–27 та 1638–43 рр., Франкфурт-на-Майні; 1639 та ін.), Біблія Борхта (1581, 1585 рр., Антверпен; 1639, 1673 рр., Амстердам) та багато інших. На думку дослідників, ці видання були відомі не лише у великих містах, але й у провінціях¹³.

Проте у 1850-х та 1860-х рр. відбулася зміна зразків. На перший план серед них виходить ілюстрована Біблія Юліуса Шнорра фон Карольсфельда. Іноді також використовувалися зображення з Біблії Поля Густава Доре¹⁴.

Видатний богослов та іконописець професор Леонід Успенський зазначав, що обер-прокурор Синоду постійно замовляв книготорговцю Гроте в Петербурзі друковані зразки західних художніх творів, які в подальшому розсилав по монастирях Імперії в якості взірця для написання «ікон». Він надавав особливу перевагу творам «дюсельдорфських назарян»¹⁵, яскравим представником яких і був Юліус Шнорр. З його біографії дізнаємося, що син та учень художника Іоанна Файта

10 Прот. Георгий Флоровский. Пути русского богословия. Киев, 1991. С. 73.

11 Сурова А. Влияние западноевропейских образцов на русскую монументальную живопись Синодального периода на примере храмов Тверской области. *Актуальные проблемы теории и истории искусства: сб. науч. статей*. 2012. Вып. 2. С. 395–400. URL: <https://www.actual-art.org/stati/131-st2012/rus19/509-surova-vliyanie-zapadnoevropejskikh-obraztsov.html?showall=1>.

12 Гамлицкий А.В. Западные европейские лицевые Библии в России XVII–XVIII вв. Владельцы и формы бытования. *Филевские чтения. Тезисы шестой научной конференции*. 1999. С. 12.

13 Сурова А. Влияние западноевропейских образцов...

14 Павлова А. Церковные росписи храмов в Рязанской области XIX – начала XX века. *Предмет архитектуры. Искусство без границ: сборник научных работ*. Москва, 2011. С. 267–279. URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=29833978>.

15 Успенский Л. Богословие иконы Православной Церкви. СПб., 1997. С. 537.

Шнорра фон Карольсфельда, добре підготовлений батьком, вступив до Віденської академії мистецтв у 1811 р. і потрапив там під вплив групи романтиків «Союз святого Луки». Це об'єднання молодих художників отримало назву «назарійці». У їх творчості проявляються реакційні тенденції німецького романтизму, на противагу еkleктичному спрямуванню школи Віденської Академії мистецтв. Назарійці ставили за мету відродження релігійного монументального мистецтва в дусі середньовіччя та майстрів раннього Відродження. Їх живопис був тісно пов'язаний з академічними традиціями, проти яких спочатку виступали. Врешті, художники з «Союзу св. Луки» незабаром були визнані офіційними колами і часто запрошувалися для викладацької роботи та керівництва у академіях, розпису церков, королівських резиденцій та музеїв.

Оселившись з іншими представниками групи в покинутому монастирі у Римі, схильний до романтизму Ю. Шнорр, вивчаючи, окрім натури, і творчість старовинних німецьких та італійських майстрів, розробив нові художні прийоми, зосередившись на людських почуттях. У 1827 р. він посів кафедру історичного живопису в Мюнхенській Академії мистецтв, у 1848 р. переїхав до Дрездена, де зайняв посади професора Дрезденської Академії та директора місцевої галереї. У цей період у своїй творчості Ю. Шнорр майже повністю облишив середньовічну романтику і віддався всією душею релігійному мистецтву. Він здійснив задуманий ще в Римі проект видання «Біблії в картинках», яка отримала популярність не лише в Німеччині, але й в інших країнах. «Біблія...», що являє собою серію із 240 гравюр на дереві – ілюстрацій до Святого Писання, була видана у Лейпцигу у 1852–60 рр. та неодноразово перевидавалася¹⁶.

Попри прагнення художника вибудовувати композиції за зразками старих італійських майстрів, ці малюнки відрізняються сухим академізмом. У них свідомо відкинута усіляка спроба історичної достовірності, події відбуваються ніби поза часом та простором, усі персонажі одягнуті в умовні «античні» драперії, типи обличчя досить одноманітні.

Ілюстрації Ю. Шнорра багаторазово відтворювалися в Російській імперії в народних, навчальних, дитячих біблійних виданнях, виходили окремими альбомами. З-поміж іншого, за ними часто розписувалися православні храми і створювалися великі цикли, що інколи вкривали всі склепіння та стіни храмових приміщень, й окремі невеликі композиції. Із гравюр Гюстава Доре бралися лише одиничні приклади композицій, оскільки на них наявні численні дальні плани, а фігури часто виглядають дрібними¹⁷. Натомість гравюри Шнорра надзвичайно зручні для відтворення в розписах, оскільки їх дії відбуваються на передньому плані, композиції врівноважені і здебільшого центричні, а крупні постаті досить виразні. У композиціях відсутня як зайва деталізація, так і незаповнений «пустий» простір.

Автори розписів іноді спрощували запозичені у Шнорра композиції шляхом виключення певних персонажів або ж посилювали напруження сюжету шляхом уведення додаткових постатей або символів. Деякі сюжети розписів запозичували лише окремі фрагменти гравюр Юліуса Шнорра фон Карольсфельда. Крім того, твори німецького художника впливали на творчість місцевих майстрів і в плані спадкоємності стилістики та деяких мотивів.

Так, у східній частині центрального куполу чернігівського Троїцького собору зображено Бога-Отця. Поколінна постать Саваофа виконана серед хмар; сивий старець із густою довгою бородою одягнений у блакитний хітон та зелений плащ, перекинутий через ліве плече. Композиція, що займає третину площини купола,

¹⁶ Біблія в ілюстраціях. 240 ілюстрацій – гравюри на дереві Юліуса Шнорр фон Карольсфельда с біблейськими текстами по синодальному переводу. Б.м. : Издательство «Свет на Востоке», 1992.

¹⁷ Біблія в гравюрах Гюстава Доре. URL: <http://gorenka.org/index.php/bibliya-v-risunkakh/288-bibliya-v-gravyurakh-gustava-dore>.

відділена від інших зображень ліпними тягами. Під час досліджень розписів у 1972 р. реставратори зробили висновок, що малюнок у куполі собору належать до першої половини XIX ст.¹⁸. Проте А. Адруг відзначив схожість виконання Бога-Отця у центральному куполі Троїцького собору із подібним зображенням на гравюрі Юліуса Шнорра фон Карольсфельда¹⁹.

Ця гравюра ілюструє оповідь про перший день творіння. Тут постать Саваофа також поколінна, оточена сйвом, від якого розходить ся яскраве проміння крізь хмари, розташовані навколо постаті Бога-Отця. Створюється враження ніби він розриває клуби хмар, відводить їх руками, даючи простір сяючому світлу²⁰. На монументальній композиції у Троїцькому соборі хмари піднімаються не так високо, клубочаться в нижній частині зображення, і тому руки Саваофа здаються просто піднятими на рівень плечей з оберненими в сторони долонями. За постаттю також присутнє сйво, що в розписі отримало жовтуватий відтінок, проте від нього не розходить ся проміння, як на гравюрі. Також відчуваються схожість зображень і в постаті, одязі, пластиці драперій. Під час виконання настінного розпису художниками були скопійовані риси обличчя, хвилястість волосся, складки одягу, їхня кількість і глибина.

Отже, після порівняння настінної композиції із зображенням на гравюрі стає очевидним, що означена частина розпису собору була виконана під час поновлення настінного живопису 1876–78 рр. До того ж, згідно з висновками реставраторів, живопис у куполі храму виконувався по левкасу, нанесеному безпосередньо на штукатурку, більш ранніх шарів живопису під ними не виявлено²¹, тобто попередні зображення були, швидше за все, повністю втрачені, і оформлення купола у останній третині XIX ст. проводилося заново. У той же період був поновлений і живопис у західній частині собору, зокрема на північній стіні західної частини головного нефу під хорами ілюстровано «Притчу про багача і Лазаря» та симетрично їй на південній стіні зображено багатофігурну композицію «Ісус з апостолами».

У верхньому лівому куті північного простінку на світлому вохристому тлі в обрамленні м'яких теплих світлих відтінків бачимо дві постаті: сивобородий чоловік, що сидить та тримає на колінах іншого, також із сивою бородою та волоссям. Перший чоловік має густе кучеряве сиве волосся, одягнений у рожевий хітон, ноги прикриті зеленим плащем. Він тримає на колінах іншого, старшого за віком, чоловіка, нижня частина тіла якого накрита синьою тканиною, дивиться на нього, підтримує його правою рукою за плече, а ліва його рука піднята. Старець має виснажений вигляд, сидить на правому коліні та спирається рукою на ліве коліно молодшого чоловіка. У нижній частині простінку зображено високі, спрямовані до верху, язики вогню, які по зовнішніх своїх краях мають червоно-помаранчеве забарвлення, а всередині – рожеве та біле. Язики ніби огортають постать чоловіка з руками, простягненими до змальованих у хмарах постатей. Поясна постать чоловіка, обернена до глядача лівим боком та спиною, звертає руки та обличчя з сивим волоссям і бородою до неба.

Автор розпису промалював анатомічні особливості постатей та вирази облич, які відображають почуття діючих осіб, світлотіні формують глибокі виразні складки одягу, відтінки світлих теплих кольорів – клуби хмар навколо верхньої частини зображення та яскраві червоно-помаранчеві язики вогню.

Порівнюючи настінний розпис північного простінку у західній частині притвору Троїцького собору із композицією у збірнику гравюр Юліуса Шнорра, помітно, що для виконання монументального розпису автор використав лише частину гра-

¹⁸ Проектные предложения ... Т. 1. С. 11.

¹⁹ Адруг А. Живопис Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть. ... С. 13.

²⁰ Библия в иллюстрациях ... С. 11.

²¹ Проектные предложения... С. 11.

вюри, яка ілюструє притчу про багача та бідного Лазаря. Гравюра Юліуса Шнорра складається із двох частин²². Більша, що займає дві третини композиції, змальовує сцену, описану на початку притчі: багатій сидить в оточенні слуг, які підносять йому їжу та напої, насолоджується ситим життям, смачними наїдками та гарними жінками; на сходинці біля його ніг напівлежить бідний хворий Лазар, який ви-прошує крихти їжі, і дві собаки облизують рани на його ногах. На задньому плані, у правій частині гравюри, зображено того ж багатія, охопленого вогнем, який простягає руки до постатей у верхній частині – Авраама, який тримає на колінах Лазаря. Отже, художник-монументаліст використав частину композиції гравюри, яка більше підходила за розміром та композиційним розташуванням. Крім того, частини оригінальної композиції трохи зсунуті одна відносно одної: у порівнянні із гравюрою, де багач серед вогню зображений чітко під Лазарем та Авраамом у хмарах, на стіні собору перший розміщений у нижньому правому куті, а решта людей – у верхньому лівому, і між вогнем та хмарами велика частина тла зафарбована темним синім кольором. Таким чином, формат зображення змінений у відповідності до ділянки стіни, на якій воно розміщене, а саме воно підпорядковане архітектурній формі. Рамою для композиції стала сама форма означеної ділянки стіни.

Симетрично цій композиції на південному простінку зображено Ісуса з апостолами. Постаті в туніках і плащах розміщені таким чином, що створюють композицію, витягнуту горизонтально, щільно вписану по ширині стіни. Центром композиції є Ісус з розведеними у сторони руками, апостоли стоять поряд у різноманітних позах, в більшості фронтально. Різноманітні нахили їхніх голів та положення рук створюють динаміку зображення та емоційність сцени бесіди, що відбувається. Вирази ликів апостолів сповнені умиротворення і спокою, загалом у напіванні постатей, одягу, облич, природи навколо переважає реалістична манера.

Академічно точно виконаний малюнок, м'яке світло-тіньове моделювання постатей, теплий колорит рожево-блакитних, оливкових, пісочних відтінків характерні для обох описаних композицій, що є свідченням того, що виконані вони були в один часовий період, із використанням одного джерела зразків. І хоча в альбомі гравюр Юліуса Шнорра не знайдено точного іконографічного зразка для створення композиції «Ісус з апостолами», проте вона подібна за живописно-пластичними прийомами та стилістично до зображень, створених німецьким художником.

На східному схили південної арки західної клітки північного нефа збереглася композиція XIX ст. «Пророк Ілія в пустелі», вміщена у прямокутну ліпну раму. На тлі порослого трав'яного пагорба сидить сивобородий чоловік у світлій туніці. Зелений плащ вкриває голову, ліву руку та ноги пророка. Права його рука піднята вгору, приймає від ворона принесений хліб, ліва виглядає з плаща на рівні грудей і тримає шматок їжі. Це зображення є копією частини гравюри «Ворони годують Ілію» з Біблії Юліуса Шнорра²³. Композиція гравюри, крім пророка, по центру вміщує зображення річки, що протікає серед каміння, дерев у правій частині композиції та високих дерев з могутнім покрученим корінням у лівій частині. Отже, для виконання стінопису художник використав лише центральну частину гравюри Шнорра, проте зображення мають низку відмінностей. У процесі порівняння зображень стає помітно, що складки правого рукава туніки на стінописі розташовані таким чином, що вони деформують плече, кисть лівої руки занадто коротка та широка і від того виглядає анатомічно невідповідною, складки одягу пророка на композиції у соборі не настільки глибокі та чіткі, як на гравюрі. Це могло бути як результатом виконання композиції недостатньо досвідченим майстром (що здається дивним з огляду на місце її розташування на відкритому, доступному глядачеві

²² Біблія в ілюстраціях... С. 213.

²³ Біблія в ілюстраціях... С. 124.

місці неподалік від входу), так і її значною видозміною під час поновлення живопису собору вже у XX ст. Проте незаперечним лишається факт, що зразком для зображення пророка Ілії на арці собору стала гравюра із Біблії Юліуса Шнорра фон Карольсфельда.

Звісно, вплив європейських друкованих видань на настінні розписи храмів України і, зокрема, Чернігова, не вичерпується описаними прикладами. Питання взаємовпливів мистецтва різних країн потребує більш детального дослідження, оскільки храмові розписи XIX ст. до сьогодні лишаються малодослідженими. На превеликий жаль, досі не встановлені особи художників, які виконували розписи у чернігівському Троїцькому соборі. Однією з причин такого стану речей є те, що до другої половини XX ст. дослідники ставилися до стінопису собору досить не уважно, оскільки не визнавали його цінності. Проте під час ретельнішого їхнього вивчення стає зрозуміло, що стінопис чернігівських храмів є свідченням того, що Чернігів не лишався осторонь загальнохристиянських тенденцій, характерних для міст Європи та Російської імперії. Стильові риси та кольорова гама розписів Троїцького собору свідчить про те, що у XIX ст. для оздоблення живописними композиціями стін храмів залучались досвідчені майстри, знайомі з художніми прийомами та зразками європейських майстрів.

References:

Adruh, A. (1984). Novovidkryti rozpysy 17 st. v Chernihovi [Newly opened paintings of the 17th century. in Chernihiv]. *Obrazotvorche mystetstvo – Fine arts*, 3, 26–27.

Adruh, A. (2013). Zhyvopys Chernihova druhoi polovyny XVII – pochatku XVIII stolit [Painting of Chernihiv in the second half of the XVII – early XVIII centuries]. Chernihiv, Ukraine.

Bibliia v hraviurakh Hiustava Dore [Bible in engravings by Gustave Dore]. Retrived from <http://gorenka.org/index.php/bibliya-v-risunkakh/288-bibliya-v-gravyurakh-gustava-dore>

Byblyia v yllustratsyiakh. 240 iliustratsyi – graviury na dereve Yuliusa Shnorr fon Karolsfelda s bybleiskimi tekstami po sinodalnomu perevodu [Bible Illustrated. 240 illustrations – woodcuts by Julius Schnorr von Karolsfeld with biblical texts according to the synodal translation]. (1992). B.m.: Izdatelstvo «Svet na Vostoke».

Dotsenko, A. (1997). Do pytannia pro datuvannia stinopysu Troitskoho soboru [To the question of dating the frescoes of the Trinity Cathedral]. *Siverianskyi litopys – Severian chronicle*, 5, 95–97.

Efimov, A. (1911). Chernigovskij Svjato-Troitskij-Ilinskij monastyr, nyne Troitsko-Arkhierejskij dom. Eho proshloe i sovremennoe sostoianie [Chernihiv Holy Trinity-Ilyinsky Monastery, now the Trinity-Bishop's House. Its past and present state]. *Pribavlenie k Chernigovskim eparhialnym izvestijam – Addition to the Chernihiv Eparchial News*, unofficial part, № 15, Pp. 400–408.

Hamlytskyi, A. (1999). Zapadnoevropejskie litsevye Biblii v Rossii XVII–XVIII vv. Vladeltsy i formy bytovaniia [Western European Facial Bibles in Russia of the 17th – 18th centuries. Owners and forms of existence]. *Filev readings. Abstracts of the sixth scientific conference*, 12–15.

Humylevskij, F. (1873) *Istoryko-statystycheskoe opysanye Chernyhovskoi eparkhyy – Historical and statistical description of the Chernihiv diocese*. Chernihiv, Ukraine. B. 4.

Modzalevskij, V. (1992) *Ocherki iskusstva Staroj Ukrainy. Chernihov [Essays on the art of Old Ukraine. Chernigov]. Chernihivska starovyna: zbirnyk naukovykh prats, prysviachenyi 1300-richchiu Chernihova – Chernihiv antiquity: a collection of scientific works dedicated to the 1300th anniversary of Chernihiv*. Chernihiv, Ukraine, 101–142.

Mykolaiko, T. (2017). Kompozytsii monumentalnogo zhyvopysu k. XVIII–p. XIX st.

u Troitskomu sobori Chernihova [Compositions of monumental painting of the XVIII-n. XIX century in the Trinity Cathedral of Chernihiv]. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini: zbirnyk naukovykh prats – New researches of monuments of the Cossack era in Ukraine: a collection of scientific works*, 26, 307–311.

Mykolaiko, T. (2017). Zhyvopys pershoi polovyny XIX st. u Troitskomu sobori [Painting of the first half of the XIX century. in the Trinity Cathedral]. *Siverianskyi litopys – Severian chronicle*, 4, 123–128.

Mykolaiko, T. (2018) Do pytannia stanu zhyvopysu Troitskoho soboru v XXstolitti [On the question of the state of painting of the Trinity Cathedral in the twentieth century]. *Siverianskyi litopys – Severian chronicle*, 3, 55–59.

Pavlova, A. (2011). Tserkovnye rospysy khramov v Riazanskoi oblasti XIX – nachala XX v. [Church murals of churches in the Ryazan region of the XIX – early XX century]. *Predmet arkhitektury. Iskustvo bez hranits : sbornik nauchnykh rabot – The subject of architecture. Art without borders: collection of scientific works*, 267–279.

Proektnye predlozheniia po konservatsii nastennoi maslianoi rospisi XVIII–XX vv. v pamiatnike arkhitektury XVII v. – Troitskoho sobora v hor. Chernihove [Design proposals for the conservation of wall oil painting of the 18th–20th centuries. in an architectural monument of the 17th century. – Trinity Cathedral in the mountains. Chernigov]. (1972). *Natsionalnyi arkhitekturno-istorychnyi zapovidnyk «Chernihiv starodavnyi». Viddil muzeinoi ta naukovo-fondovoi diialnosti – National architectural and historical reserve «Chernigiv ancient». Viddil museum and science and fund activities*. T. 1, T. 2.

Prot. Heorhii Florovskii. (1991). Puti russkoho bohoslavia [The paths of Russian theology]. Kyiv, Ukraine.

Surova, A. (2012). Vliyanye zapadnoevropeiskyykh obrazstv na russkuiu monumentalnuiu zhyvopys Synodalnogo peryoda na prymere khramov Tverskoi oblasti [The influence of Western European designs on Russian monumental painting of the Synodal period on the example of churches in the Tver region]. *Aktualnye problemy teorii i istorii iskusstva: sbornik nauchnykh statei – Actual problems of theory and history of art: collection of scientific articles*, 2, 395–400.

Uspenskyi, L. (1997). Bogoslovije ikony Pravoslavnoj Tserkvi [Theology of the icon of the Orthodox Church]. St. Petersburg, Russia.

Бугера Ірина Сергіївна – молодший науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» (вул. Преображенська, 1, м. Чернігів, 14000, Україна)

Buhera Iryna S. – junior researcher of the National Architectural and Historical Reserve «Ancient Chernihiv» (1 Preobrazhenska Str., Chernihiv, 14000, Ukraine)

E-mail: bugera_ira_17@ukr.net

WESTERN EUROPE ETCHING AS A PROTOTYPE FOR CHERNIHIV TRINITY CATHEDRAL WALL-PAINTINGS OF 19TH CENTURY

The purpose of this publication is providing an art review of some monumental compositions of 19th century in order to determine the influence of Western European art (particularly etching) on sacral wall-paintings of this period. The research methods are derived from peculiar issues of explored objects and particular goals, set during the investigation process. In order to determine the level of knowledge of the case, principles of historicism and historical analysis were chosen. Methods of comparative analysis and art analysis were used to identify artistic features of the frescoes. In fact, an investigation of creating the 19th century monumental paintings of Trinity Cathedral is provided for the first time ever – that is the scientific novelty of the work. The provided research leads to a conclusion, that 19th century monumental paintings remain poorly

studied even though they are a fair illustration of the Western and Eastern European art interference. Unfortunately, the identities of the artists who painted in the Trinity Cathedral in Chernihiv have not yet been established. One of the reasons for this state of affairs is that by the second half of the twentieth century, researchers treated the fresco of the cathedral rather carelessly, because they did not recognize its value. However, upon closer examination, it becomes clear that the frescoes of Chernihiv churches are evidence that Chernihiv did not stay away from the general artistic trends characteristic of the cities of Europe and the Russian Empire. The stylistic features and color scheme of the paintings of the Trinity Cathedral indicate that in the 19th century. Experienced masters, familiar with artistic techniques and samples of European masters, were involved in decorating the walls of the temples with picturesque compositions.

Key words: Trinity Cathedral, wall-painting, composition, etching, stylistic features, color spectrum.

Дата подання: 13 жовтня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 16 листопада 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Бугера І. Західноєвропейські гравюри як зразок для настінних розписів ХІХ ст. чернігівського Троїцького собору. *Сіверянський літопис*. 2020. № 6. С. 23–31. DOI: 10.5281/zenodo.4394334.

Цитування за стандартом APA

Buhera, I. (2020). Zakhidnoievropeiski hraviury yak zrazok dlia nastinnykh rozpysiv XIX st. chernihivskoho Troitskoho soboru [Western Europe etching as a prototype for Chernihiv Trinity Cathedral wall-paintings of 19th century]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, 23–31. DOI: 10.5281/zenodo.4394334.

УДК 94 (477)

ЛИСТИ ГЕТЬМАНА І. МАЗЕПИ ТА ДО НЬОГО (із польської переклав Олександр Ляшев)

**Копія до слова пояснення з листа, надісланого від його милості посла
московського до його милості пана Мазепи, гетьмана Запорозького
його царської величності**

По закінченні звичайного титулу.

Будучи при дворі найяснішої Королівської величності польської, дійшла до мене така відомість. Як наш спільний неприятель король шведський хитрими вимислами і радою зрадників, королів та Річ Посполиту бажаючи в королівстві Польському обманути, з погіршенням розірвати Вічний мир і приязнь із царською величністю та вчинити невідмінну королівству Польському руїну, вигадує та розповсюджує новини, начебто за розпорядженням царської величності ваша вельможність мала через Дніпро перейти з двадцятьма тисячами війська на польську сторону на допомогу та підмогу полковникові Самусеві, який також має писатися та називатися ординованим гетьманом його царської величності. Притому начебто ті всі бунти та заколоти (які ще не іншого, тільки названих неприятелів мають автором) чинитися мають з підбурювання, ради та дозволу нашого монарха. Від чого Річ Посполита, чуючи такі хитромудрі неприятельські фальші, немалу приймає підозру.

Тому мусив те моє коротке донесення вельможності вашій донести. Щоб то явно та ефективно показано було, що той заколот без волі нашого милостивого пана його царської величності, без жодної ради і найменшого підбурення став, і не до інтересу або потреби його царської величності належить. Шукаючи не лише, окрім того, як найкраще вгамувати, але також наскільки можливо і пильнувати, щоб та іскра у вогонь не обернулася, який не допускає Річ Посполиту до необхідної оборони проти спільного ворога приступити. Для ліпшого підтвердження охочіша ваша вельможність з його милістю паном гетьманом коронним мати невідкладну кореспонденцію, не сумніваючись про те, що то і їм потрібна буде, щоби якнайшвидше до союзу з його царською величністю приступити для заспокоєння того спільного неприятеля. А від нашої сторони не лише захищати дотриманого Вічного миру, але і всяку допомогу проти тому названому неприятелеві, як царська величність зброєю та сріблом допомагати не перестане. Коли продовжує в державах того неприятеля військами своїми не тільки руїну цілої Інфляндії чинити, знищив головне військо неприятельське, але також при інших містах та замках сам своєю високою особою фортецю славну, столицю Інгрії, опанував, ще з найбільшою шкодою для спільного ворога. Також і в Литві не без власної шкоди його зброї та витрат взяв фортецю Биховську, віддав Речі Посполитій і зараз за проханням королівської величності та деяких литовських панів певний регімент піхоти вислав на допомогу проти того ж неприятеля. Бажаючи приязні з Річчю Посполитою та союзу проти того ж, який королівства Речі Посполитої державою руїни учинив, костели святі осквернив і в багатьох місцях не лише обивателів, але також і ченців розігнав, давно славний замок краківський в попіл перетворив, і до цього часу з військом своїм важкі бере

контрибуції та провіанти, у вільній державі хоче паном зробитися абсолютним. Далі не сумніваючись у тому, що ваша вельможність, згідно зі своєю вірною службою царській величності, велів бути від таких неприязельських вимислів в добрій обачності, щоб козаків не пускати до тих заколотників, бо неприязель неусипним на то дивиться оком, щоб у державах царської величності погано чинити.

Р. S. Рукою власною пана посла писано: Також належить, щоб не лише тих козаків не пускати, але й інших не приймати та їм жодного захисту не давати¹.

**Копія листа від пана Мазепа, гетьмана Запорозького, до його милості
пана краківського гетьмана великого коронного**

(3 Батурина дня 6 квітня 1703).

Як через його милість панаскарбника велунського, посла вашої милості милостивого панства, на всі достатні бажання вчинив відповідь, так і зараз задовольняю розум вашої милості милостивого пана, покладаючись в усьому на цю мою відповідь. І то від себе додатково обіцяю, що на послугу його милості короля та Речі Посполитої готовий буду в допомогу чи то сам собою, чи з цілим військом Запорозьким або з певною партією регіменту мого, проти спільного неприятеля шведа по-справжньому ставати швидко. Якщо матиму в тому від вищої влади вищий монарший його царської пресвітлої величності застережений в обов'язковості наказ. А що Палій до цього часу впертістю своєю Річ Посполиту illudīt, не хоче заколот жорстокий та Білоцерківську фортецю під послух її схилити, тим основу великого зла становлячи, що без чіткої волі його царської пресвітлої величності та мого розпорядження не може того учинити, як про те я від вашої милості пана та від його милості пана Паткуля, після повернення його милості пана з Білої Церкви, інформований. Отже, як перед тим до того заколотника та його послідовників Самуся та Іскри писав попереджень, тим мандатом його царської пресвітлої величності в особливих грамотах виражених, і наступних небезпек, щоб повністю фортецю Білоцерківську уступили та заколот той припинили. Так і зараз останнім часом, після повернення того, його милості пана Паткуля, посилав спеціально до згаданого Палія значну особу, писаря полкового Ніжинського. Заявляючи йому, що на то є воля милостивого мого государя його царської пресвітлої величності, щоб в інтересах суспільства там в Україні, гарантуючи та накликаючи собі з тих крамол наближення поганого, згадану фортецю Білоцерківську Речі Посполитій уступив. Проте даремно розповідати історії глухому, якого ні молитвою, ні грошима, ні красномовністю, ні жорсткішими заходами важко було зм'якшити і до ефекту тих моїх умовлянь привести. Тому що дурень змінюється, як місяць. Будучи хворим і божевільним щоденним пияцтвом заражений, у якого, що момент – то інша фантазія. Розум же і рада збезумлені, жодного не має рішення та говіння. Хіба що іншими хитрощами такого негідника залякати та стримати, що певно не втече. І якщо буду чинити так, то маю інший вищий наказ. Який із тією лише відповіддю мого делегата від себе відправив, що я куди повернусь, якщо з Білої Церкви уступлю. Бо Фастів вторгненнями польськими переляканий, в руїну перетворився. І люблю то знаю добре, що той заколотник і невстриманик мало при собі має таких людей, які б його виконували команди. І хоч мало, дуже мало відчайдушних негідників, а й тих цілком не має чим задовольняти. Вони лише по консистентах жертв у грабунку живуть. Інші ж військові, одружившись, більше

¹ Biblioteka Ossolińskich. Lwów, 1864. Т. 4. S. 163. Упорядники цього тому часом написання наведеного листа вважають грудень 1702 р., посилаючись на пов'язаний з ним змістом лист, який був написаний безіменним 13 грудня 1702 р.

господарству та ріллі увагу приділяють, аніж його уряду. Проте хочуть бачити в Україні громадський спокій. Писав до нього та погрожував, щоб принаймні, якщо без гарантій боїться з Білої Церкви вийти, тим своїм негідництвом через вторгнення та дикі наскоки на тій стороні прикордонних держав його королівської милості та Речі Посполитої не загрожував. Якщо інакше, тоді полякав його, що маю послати певну партію компаній і тих заколотників, як упертих ворожих агітаторів, знести. В чому мені свою декларував ласкавість. Що все дружнім пером вашій милості пану донісши, сам в усіх випадках головних обізнаним хоча бути².

Копія з листа його милості пана Мазепа, гетьмана Військ козацьких Запорозьких, до князя його милості пана посла московського, що при боку королівської величності польської перебуває

(З Батурина дня 21 грудня 1704).

З Яворова від вашої княжої милості відісланий капітан, також і Прокофій Ушаков проїхали тут через Батурин, перший 10, а другий 20 грудня. Від них отримав вдячне вашої княжої милості писання, з якого зрозумів неодмінну вашої княжої милості до мене приязнь та ласку, за що дуже вдячний. Я зобов'язаний до всякої послуги і рівної прихильності зичливої, також і зараз, бажаючи повинність мою задовольнити, посилаю нарочного слугу мого до вашої княжої милості з низьким поклоном та із зичливим моїм писанням. Даючи вашій княжій милості знати, що з Москви, від милостивого царя та пана мого його царської величності, до моєї звичайної резиденції в Батурині щасливо повернувся. Інших, так далеко гідних до відома новин, не маю. Проте, нинішнього турецького султана посол при супроводі 80 осіб турецької нації нинішнього дня в Батурин привітав, йдучи до Москви для підтвердження укладеного з минулим султаном трактату. Той же посол на зустрічі цілком мене упевнив, що султан, також і ціла Порта Оттоманська непохитно та вірно, до закінчення встановлених літ, дотримається трактату. Якби лише з нашого боку їм не була дана до розірвання того трактату okazія. Зі Стамбула також від людей, віри гідних, отримав певне донесення, що нинішньому султанові та міністрам його швидше сподіватися треба різного, коли султан, від цілого поспільства на маєстат обраний, більше байдикуючи та граючи іграшками, про добро громадське мало закладає старання. Візирів ж глупість приписують, який більше їх бусурманського закону духівництво розуміє, аніж державою диригувати. Або їх суспільства права консервувати вміє. У грошах дуже потребу мають, так що не лише за минулі заслуги яничарам та сипахам заплатити, але і половини заплати віддати не можуть, в чому перед тим гарантовані були при обиранні нинішнього свого султана. Зарплатні настійливо зараз у Стамбулі добиваються яничари. Від чого немало християн, вірмен та жидів терплять утиски. Також і самим туркам, про скарги яких лише чути, не має спокою. Над ними всіляких шукають оказій і при кожній нагоді їх обирають. Я ж взаємно про тамтешні польські та шведські відомості вашу княжу милість прошу, якщо не листом, хоч на словах через того мого слугу нехай ваша княжа милість повідомить. За яку приязнь та ласку зобов'язуюсь до кожної послуги. Повторюючи мою невідмінну прихильність зичливу, я є на кожен час вашій княжій милості зичливий приятель.

Іван Стефанович Мазепа, гетьман Військ Запорозьких³.

Ляшев Олександр Вікторович – член Національної спілки краєзнавців

² Biblioteka Ossolińskich. Lwów, 1864. T. 4. S. 166.

³ Biblioteka Ossolińskich. Lwów, 1864. T. 4. S. 168.

України, дослідник історії с. Роїща на Чернігівщині (вул. Рибалка, 3/68, смт Десна, 17024, Україна).

Liashev Oleksandr V. – member of the National Union of Local Lore Researchers of Ukraine, researcher of the history of village Roiishche in Chernihiv region (3/68 Rybalka St., Desna, 17024, Ukraine)

E-mail: 2661967@gmail.com

Дата подання: 15 жовтня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 16 листопада 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Ляшев О. Листи гетьмана І. Мазепа та до нього. *Сіверянський літопис*. 2020. № 6. С. 32–35.

Цитування за стандартом APA

Liashev, O. (2020). Letters of Hetman I. Mazepa and to him. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, 32–35.

Анна Морозова

ПОСАГ ПРЕДСТАВНИЦІ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ГЕТЬМАНЩИНИ (НА ПРИКЛАДІ Є. В. КОМАРОВСЬКОЇ)

DOI: 10.5281/zenodo.4394356

© А. Морозова, 2020. CC BY 4.0

Метою дослідження є запровадження до наукового обігу та аналіз історичного джерела – невідомого реєстру посагу 1772 р. представниці козацької старшини Євдокії Василівни Комаровської, що зберігається в Державному архіві Чернігівської області. Дотепер збереглася невелика кількість подібних документів представників урядової старшини Гетьманщини взагалі й Чернігівського полку зокрема. Опублікований реєстр посагу досліджений вперше, що обумовлює наукову **новизну публікації**. Під час підготовки публікації **методи дослідження** добиралися відповідно до мети, і найважливішими виявилися загальнонаукові методи аналізу та дедукції. В археографічній публікації наведений текст реєстру посагу та проаналізований його зміст. З'ясовані обставини складання документа та наведені відомості про осіб, що в ньому згадуються. **Висновки.** Внутрішня будова документа типова для тогочасних реєстрів приданого наречених представників козацької старшини. Майно класифіковане та має свою внутрішню градацію. Серед посагу переважає срібло, коштовний посуд, гроші, прикраси, постільні приналежності. Вивчення статей реєстру дає змогу відтворити побут представників козацької старшини того часу, визначити рівень достатку родини бунчукового товариша Василя Івановича Комаровського.

Ключові слова: історичне джерело, козацька старшина, Є. В. Комаровська, посаг, сімейно-шлюбні стосунки.

Одним із актуальних напрямків досліджень українських науковців є соціальна історія, зокрема побутове життя людей різних історичних епох. XVIII ст. стало переломним для Гетьманщини, оскільки тогочасні події змінили долю українського народу, його подальший політичний, соціально-економічний, культурний і духовний розвиток. Це був період остаточної втрати Україною автономії, перетворення на окраїну Російської імперії та знищення державницьких здобутків попереднього періоду національно-визвольних змагань.

У Гетьманщині з другої половини XVIII ст. почали поширюватися норми російського права, які проникали досить повільно. Що стосується шлюбно-сімейних стосунків, то вони в XVIII ст. ґрунтувалися загалом не на нормах російського законодавства, а на традиційних для України зводах права – Литовських статутах, Магдебурзькому та Саксонському праві. Навіть укладений у 1743 р. перший відомий в історії Кодекс українського права «Права, за якими судиться малоросійський народ», ґрунтувався на Литовському статуті та кількох збірниках німецького феодального права польського походження¹.

Під час укладання шлюбу серйозна увага приділялася посагу нареченої. Посаг жінок, котрі належали до козацької старшини Гетьманщини XVIII ст., був досить вагомим, що підтверджують публікації початку XX ст. Так, відомий історик та

¹ Петренко І. М. Шлюбно-сімейні відносини козацької еліти Гетьманщини XVIII ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Вип. XIV. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За ред. проф. П. С. Григорчука. Вінниця, 2008. С. 16.

архівіст В. Модзалевський оприлюднив реєстр приданого, що отримала Параскевія Андріївна Товстоліс під час одруження зі Стриєвським і який вона сама складала вже напередодні її другого шлюбу з Федором Лаврентійовичем Ханенком (пом. після лютого 1744 р.)². А ось оприлюднений невідомим автором посаг дочки іваницького сотника Прилуцького полку Павла Миницького був також складений нею самою, але вже після смерті чоловіка для вирішення спірних майнових питань із його братами³.

Пропонований нижче документ виявлений у фонді Городнянської дворянської опіки в справі про оскарження права Євдокії Василівни Туманської розпоряджатися рухомим і нерухомим майном, що залишилося після смерті її першого чоловіка – бунчукового товариша Петра Семеновича Лизогуба (бл. 1736 р. – 19 серпня 1780 р.). Реєстр посагу, укладений 13 лютого 1772 р. бунчуковим товаришем Василем Івановичем Комаровським, відповідав усім тогочасним нормам щодо його форми та змісту. На відміну від вище зазначених реєстрів посагу, цей – зразок документа, що укладався батьком нареченої напередодні вінчання.

Як зазначають сучасні дослідники епохи Гетьманщини, посаг дівчини, яка належала до української еліти, складався з ікон, столового срібла, дорогого пояса, зброї, коштовностей (ланцюжки, намиста, головні убори, сережки тощо), одягу, включаючи шуби, постільного приладдя, скатертей, ковдр, підбитих хутром, дорогих тканин (камка, золотий оксамит та ін.), ліжка, перин, килимів, фіранок, дзеркал, кубків, вилок, чашок, тарілок⁴. Не став винятком і посаг Євдокії Комаровської.

На цьому ж реєстрі посагу наречений Петро Семенович Лизогуб записав його «віновний запис»: «1772 году февраля 15-го дня по сему реестру вишеписанные деньги 5 тысяч рублей, серебро, медь, цене и прочее все имение от г-на бунчукового товарища и комисара черниговского Василия Ивановича Комаровского в посаг за дочерью его, г-на Комаровского, Евдокиену Васильевну я принял целостно, а напротив того оной дочери его Евдокии Васильевне по силе прав малороссийских записую в вено правное село мое Буровку з жилим двором и подданныческими дворами и угоди, к оному селу по Высочайшей грамоте принадлежащими как оние в положении своем находятся, и для того сей реестр з сим же моим записом на первых роках имею до книг земских повету Черниговского ко уписанию в оние книги и ко утверждению в силе прав при доношении представить и с оних для вида и твердости позволяю взять прописанному г-ну Комаровскому означенной дочери его Евдокии Васильевне урядовую выпись в чем при печати моей и при упрощенных мною свидетелях на сем и подписуюсь.

Бунчуковий товарищ Петр Лизогуб».

Реєстр посагу та «віновний запис» були підписані та скріплені печатками свідків: бунчукового товариша Павла Дебогорія-Мокрієвича та військових товаришів Василя Кричевського й Романа Марковича⁵.

Отже, опис приданого дозволяє зрозуміти, що цінували в Україні за часів Гетьманщини, яким був рівень достатку в родинях козацької старшини.

Документ друкується за правилами передавання текстів кириличних джерел популярним методом зі збереженням фонетичних і стилістичних особливостей. Без застережень доповнено скорочені слова, внесено в рядок виносні літери. Суцільний текст розбито на абзаци та речення і відповідно проставлено розділові знаки.

² Модзалевский В. Приданное знатной малорусской пании XVIII в. и расход на ее похороны и поминки. *Киевская старина*. 1904. № 12. С. 143–146.

³ Список приданого, полученного дочерью иваницкого сотника Павла Миницкого, при выходе в 1748 г. замуж за в. канц. Петра Стороженка. *Киевская старина*. 1901. № 6. С. 145–147.

⁴ Таирова-Яковлева Т. Г. Повседневная жизнь, досуг и традиции казацкой элиты украинского гетманства. Режим доступа: <https://cutt.ly/NfCbQ4e> (дата звернення – 29.09.2020).

⁵ Державний архів Чернігівської області. Ф. 1089. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 26–26 зв.

13 лютого 1772 р. – «Реестр, сколько чего от мене нижеподписавшагось при выдачи дочери моей Евдокии Васильевни в замужье за г-на бунчукового товарища Петра Семеновича Лизогуба дано з денег, серебра, платья и протчего по нижеписанной цени, которая положена не двойно, но только как что исправлено»⁶

1

Икон две: одна Спасителя, а другая Богоматере – цена шесть рублей.

2

Денег готових сребной монеты пять тысяч рублей.

3

3 посуды сребной

Чарок, колпачков шротованих 12 проби пятнадцатой, в коих весу 21 лот; цена – 14 рублей 70 копеек. А в оних на днах летери положении В:К:

Чарок цапованих 12 проби 13-й, в них весу 27 лотов, цена – 16 рублей 20 коп. под летерами А:Т.; то есть Андрея Тарасевича.

Чарок, колпачков 12, в них весу лотов 17 проби 12-й, цена – 12 рублей под летерами В:К:

Кубков ашпурской работы 12 проби 14-й, в них весу 2 фунта 25 лотов, цена – 62 рубля 30 копеек под летерами В:К:

Карватка под гербом Борковского, в ней весу фунт и 6 лотов проби 10-й, цена ей – 20 рублей.

Кубков два гданьской работы сутопозолоченных, в них весу 30 лотов проби 14-й, цена – 13 рублей.

Кубочок с кришкою пестропозоложенный проби 12-й, в нем весу 11 лотов с половиною под летерами В:К.; цена оных 9 рублей 80 копеек.

Пакал с кришкою, в нем весу 18 лотов пробы 14-й, цена 12 рублей 60 копеек; под летерами В:К:

Чайник, в нем весу фунт и 12 лотов проби 12-й, цена оному 26 рублей 40 копеек.

Сахарница, в ней весу 25 лотов проби 12-й, цена оному 15 рублей.

Кофейник, в нем весу фунт и 29 лотов проби 12-й, цена оному 36 рублей и 60 копеек; под летерами В:К:

Сколочник, в нем весу 25 лотов проби 12-й; цена оному 15 рублей; под летерами В:К:

Ложечка-ситце, цена оной 2 рубля.

Ложка креденсова, в ней весу 8 лотов проби 12-й, цена ей 6 рублей.

Ложек 12, в них весу фунт и 25 лотов, позлоцаних и проби 12-й, цена оним 40 рублей.

Ложечок заедчаних пять и виделка одна проби 12-й весом шесть лотов под летерами В:К.; цена оним 3 рубли 60 копеек.

Подносов два сребних, весу в одном большом фунт и 12 лотов, а в другом, меньшом, – фунт четири лоти и два золотники проби 12-й, цена оним 48 рублей 40 копеек.

Чайник мрамуровый с кришкою ценною под летерами В:К.; цена оному 10 рублей.

Чайник индейского дерева под серебро оправлен, в коем весу серебра 15 лотов и золотник, под летерами В:К.; цена оному 20 рублей.

Поднос финижаний з 20 чарками финижаными ж белими, цена 30 рублей.

Подносчик, сердцем зделанный, финижаний з чаркою финижяною. Цена 7 рублей.

Подносчик кругленький блакитный финижаний з трема чарками блакитными ж финижаными ж; цена 15 рублей.

⁶ Заголовок документа.

4

3 посуды медной

Кофейник и молочник медные, цена оным 2 рубль 90 копеек.

Коска меде желтой большая, цена ей 12 рублей, фанерка ж меде желтой, цена оной рубль.

Чайник желтой же меде, цена оному рубль 90 копеек.

Поднос железный лаковый, цена оному 3 рубль 50 копеек.

Лихтарей мосенжных четири, коим цена 3 рубль 40 копеек.

Кандейка желтой меде, цена оной 2 рубль 95 копеек.

5

3 посуды ценной

Блюд больших шесть, а меньших шесть, в коих весу 5 фунтов, цена 12 рублей.

Передачек круглых 12, в коих весу 57 фунтов, цена 19 рублей 20 копеек.

Талерок глубоких 24, в коих весу 30 фунтов, цена 8 рублей 40 копеек.

Ножей лепской работы 2 дюжина, цена оним 6 рублей.

6

3 убору женского

Дукат один золотой в сто рублей.

Перел 18 шнуров урлянских, цена оним 150 рублей.

Перстенок рубиновый з маленькими алмазы, цена оному 15 рублей.

Перстенок жабику черного, цена оному 10 рублей.

Серги финифтияне з рубинчиками, цена оним 12 рублей.

Серьги алмазные, цена им 150 рублей.

Перстень с камнем топазеею, осипан рубинами, цена оному 30 рублей.

Перстенок алмазный, цена оному 100 рублей.

Кольце золотое одно, цена оному 3 рубль 50 копеек.

Мушка з рубинчиком одна, цена ей рубль 50 копеек.

7

3 одежи и платья белого

Реброн з юпкою гатласу цветчастого голубого, цена 70 рублей.

Реброн з юпкою грезети великотравной зеленой, цена 45 рублей.

Юпка и копточка злотоглаву алого, цена 120 рублей.

Карсет по белой тафе гаптований, цена 15 рублей.

Копта з юпкою канавацу менионного, цена 30 рублей.

Реброн злотоглаву кривавого цветчастого по штафе з сеткою сребною кругом, цена оному 150 рублей.

Копта з юпкою перчевая по камере гранатовой, цена 75 рублей.

Кунтуш белокусу алого з сеткою сребною, цена 30 рублей.

Кунтуш гразеты попелятой з сеткою золотою, цена 50 рублей.

Юпка канавацу кофейного, цена 18 рублей.

Юпка с кокточкою цветчастие полуштофовые зеление, цена 12 рублей.

Юпка камфи красной и копта той же красной полочастой, цена 20 рублей.

Юпка и копта ситцевие, цена 15 рублей.

Юпка штофу кофейного французского гладкого, цена 27 рублей 60 копеек.

Карсет штофу белого французского разноцветного, цена оному 2 рубля 40 копеек.

Карсет ситцевий лентою алою полутабинковою обложенный, цена оному рублю 50 копеек.

Копточка галанского холста, цена ей 50 копеек.

Юпка черной камфи, цена ей 12 рублей.

Копточка и юпка полутабинку алого, цена ей 30 рублей 50 копеек.

Копта и юпка штофу разноцветного французского, цена 35 рублей.

Копта и юпка штофу разноцветного по желтом полю, цена 58 рублей.
Тафи черной два, хвартушка и две мантилии, цена оним 14 рублей.
Мантиля злогоглавна посребном белом полю разноцветна, горностаями опушенная, подшитая сибирками; цена ей 70 рублей.
Мантиля парчева по блакитном полю опушенная себирками черными, цена ей 35 рублей.
Мантиля бархату алого флиоренского, опушенная куницами, цена ей 25 рублей.
Мужа з перя, цена 2 рубли 50 копеек.
Две мантилии тафяние алие легкие, обложенные блондом, цена оным 15 рублей.
Шуба парчи белой кветчастой, соболями подшитая, цена оной 200 рублей.
Шуба лисяя завойкова, штофом разноцветним покрита, цена ей 120 рублей.
Шуба лисяя ж шлямова, перевелем разноцветним покрита приношенная, цена ей 19 рублей.
Шубейка заяча, камфою гранатовою покрита, цена ей 12 рублей.
Трегалчики флиоровие два, цена оним 3 рубли.
Платков бумажних три, цена оним каждой по 90 копеек, всего денег 2 рубли 70 копеек.
Платков кесейних два, цена оным 2 рубля 60 копеек.
Платков шолкових разных десять, цена оным 30 рублей.
Колпаков белых четири, цена оным рубль 20 копеек.
Перчатки лайковие, цена оним 50 копеек.
Чулков валених две пари, цена оным рубль 40 копеек.
Башмаков парчевих четири пари да бархатных одна пара, цена оным 12 рублей.
Башмаков шолкових две пари, коим цена 2 рубля.
Пражек пара сребных пробы 14-й, цена оным 8 рублей.
Платок заедчаный один, цена рубль 20 копеек.
Рубашек галанского холста 11, цена 23 рубли.
Рубашек тонкого холста 30, цена оним 18 рублей.
Скатертей шлионских 2, цена им 16 рублей, а расхожих 6, цена оним 12 рублей.
Сервет 30, цена оним 3 рубли.
Утиральников пять, цена оним рубль 30 копеек.
Холста галанского штучок две, цена оному 46 рублей.

8

3 постеле

Ложко железное тульской работы, цена оному 20 рублей.
Пуховик один, подушок больших три, а меньших четири, цена всему тому 25 рублей.
Простира галанского холста одна, цена ей 5 рублей, московского две, цена им 4 рубли, а третья своей работы в 2 рубли.
Наволочок полутабинновых шесть, холста галанского семь, с тонкого холста ж семь, итого 20; цена оним 51 рубль 20 копеек.
Колдри гатласу кветчастого алого з лиштвами полутабинновими алыми ж; цена оной 48 рублей 20 копеек.
Колдра долевая кветчастая, цена оной 20 рублей.
Колдра вибойкова, цена ей 8 рублей.
Повилион штофу белого французского гладкого з простиною галанского холста, цена 140 рублей.
Павилион другой читцевий, цена оному 20 рублей.

З поїзду

Берлин четвероместный, сукном зеленим систовим вибитой, цена оному 150 рублей.

Берлин другой, вибитой красним трипом, цена оному 100 рублей.

Коляска спальня на тройку, цена оной 50 рублей.

Цуг лошадей темногнєдих, цена оним 180 рублей.

Тройка лошадей сивих, цена оним 45 рублей.

Хомутов наборних з лейцами и уздечками шесть, цена оним 60 рублей.

Шор ременных нових шестерня з лейцами и кантарами, цена оним 25 рублей.

Хомутов московской работы три без набору з лейцами и кантарами, цена оним 4 рубли 50 копеек.

Итого всей суммы на 8541 рубль 65 копеек.

Оной подлєнный реєстр по листам подписан тако

К сему реєстру комисар черниговский бунчуковый товарищ Василь Коморовский при печати подписался

М. П.

Держархів Чернігівської області. Ф. 1089. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 23–26. Рукопис. Засвідчена копія.

REFERENCES

Modzalevsky, V. (1904). Pridannoe znatnoj malorusskoj panii XVIII v. i raskhod na ee pokhorony i pominki [Dowry of a noble little Russian Pania of the 18th century and expenses for her funeral and Wake]. *Kievskaja starina – Kyiv antiquity*. 12. 143–146.

Petrenko, I. M. (2008). Shliubno-simeini vidnosyny kozatskoi elity Hetmanshchyny XVIII st. [Marriage and family relations of the Cossack elite of the Hetmanate of the 18th century]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Vyp. XIV. Serii: Istorii: Zbirnyk naukovykh prats – Scientific notes of the Mykhailo Kotsiubynsky Vinnytsia State Pedagogical University. Issue XIV. Series: History: Collection of scientific works*.

Spisok pridanogo, poluchennogo docheryu ivaniczkogo sotnika Pavla Minitskogo, pri vykhode v 1748 g. zamuzh za v. kancz. Petra Storozhenka [List of the dowry received by the daughter of Ivanytsia Sotnyk Pavlo Minytsky, when she married the military clerk Petro Storozhenko in 1748] (1901). *Kievskaja starina – Kyiv antiquity*. 6. 145–147.

Tairova-Yakovleva, T. G. (2016). Povsednevnaia zhizn, dosug i traditsii kazatskoj elity ukrainskogo getmanstva [Daily life, leisure and traditions of the Cossack elite of the Ukrainian Hetmanate]. Retrieved from: <https://cutt.ly/NfCbQ4e>.

Морозова Анна Валеріївна – кандидатка історичних наук, головна спеціалістка відділу використання інформації документів, Державний архів Чернігівської області (вул. Мстиславська, 2, м. Чернігів, 14000, Україна).

Morozova Anna V. – Ph.D. in Historical Sciences, Chief Specialist of the Use of Document Information Department, State Archives of Chernihiv Oblast (2 Mstyslavska St., Chernihiv, 14000, Ukraine).

E-mail: morozovaanna1969@gmail.com

DOWRY OF THE REPRESENTATIVE OF THE COSSACK OFFICERS OF HETMANATE (ON THE EXAMPLE OF YE. V. KOMAROVSKA)

Abstract. The article aims to introduce into the scientific circulation and to make an analysis of the historical source – an unknown register of the dowry of 1772 of a representative of the Cossack officers Yevdokiia Vasylivna Komarovska. The register of dowry is stored in the State Archives of Chernihiv Region. Up till now, a small number of similar documents of the government officers of the Chernihiv Regiment were known. The published register of the dowry was studied for the first time, which determines **the scientific novelty of the publication**. In preparing the publication, **the research methods** were selected in accordance with the purpose, and the most important were general scientific methods of analysis and deduction. The archeographic publication contains the text of the dowry register and analyzes its content. The circumstances of the document have been clarified and information about the persons mentioned in it has been provided. **Conclusions.** The internal structure of the document is typical for the registers of dowry representatives of the Cossack officers. The property is classified and has its own internal gradation. Among the dowry is dominated by silver, valuable utensils, money, jewelry, bedding. The study of the articles of the register makes it possible to recreate the life of the representatives of the Cossack officers of that time, to determine the level of wealth of the family of Bunchuk's comrade Vasyl Ivanovych Komarovskiy.

Key words: historical source, Cossack officers, Ye. V. Komarovska, dowry, marital and family relations.

Дата подання: 9 жовтня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 16 листопада 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Морозова А. Посаг представниці козацької старшини Гетьманщини (на прикладі Є. В. Комаровської). *Сіверянський літопис*. 2020. № 6. С. 36–42. DOI: 10.5281/zenodo.4394356.

Цитування за стандартом APA

Morozova, A. (2020). Posah predstavnytsi kozatskoi starshyny Hetmanshchyny (na prykladi Ye. V. Komarovskoi) [Dowry of the representative of the Cossack officers of Hetmanate (on the example of Ye. V. Komarovska)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, 36–42. DOI: 10.5281/zenodo.4394356.

УДК 39 (092) (477.51)

Вікторія Шекун

С. Д. НІС І ПІВДЕННО-ЗАХІДНИЙ ВІДДІЛ РОСІЙСЬКОГО ГЕОГРАФІЧНОГО ТОВАРИСТВА

DOI: 10.5281/zenodo.4394406

© В. Шекун, 2020. CC BY 4.0

Мета дослідження полягає у з'ясуванні питання щодо участі лікаря та українознавця С. Д. Носа в роботі Південно-західного відділу Російського географічного товариства. У процесі його підготовки було використано історико-генетичний та історико-порівняльний **методи**, а також **методи** джерелознавчої евристики і критики тексту. **Наукова новизна** дослідження пов'язана з публікацією нарису «Растение есть ближайший друг поселенина», який С. Д. Нис у 1875 р. направив до Південно-західного відділу Російського географічного товариства. **Висновки.** На підставі комплексу актуалізованих джерел у статті з'ясовано конкретні форми участі С. Д. Носа в роботі Південно-західного відділу Російського географічного товариства, а також причини закриття цієї наукової інституції. Доведено, що С. Д. Нис не тільки наполягав на використанні у лікарських практиках здобутків народної медицини, а й був одним із перших в Україні речників екологічної свідомості та культури. Нарис С. Д. Носа «Растение есть ближайший друг поселенина» друкується у даній статті мовою оригіналу згідно із сучасними правописними нормами зі збереженням усіх мовно-стилістичних особливостей авторського тексту. За браком згаданих у ньому автентичних пам'яток, місцезнаходження яких наразі не встановлено, опущено посилання на їхні розділи, які вряди-годи трапляються в тексті. Курсивом виділено назви згаданих С. Д. Носом рослин. Скорочені слова доповнено без застережень. Нерозібрані місця позначено трикрапкою у квадратних дужках [...].

Ключові слова: С. Д. Нис, Південно-західний відділ Російського географічного товариства, пам'ятки фольклору та етнографії, народна медицина, рукописні «травники».

Як відомо, лікар за освітою і українознавець за покликанням, один з фундаторів чернігівської «Громади» С. Д. Нис у 1863 р. був притягнутий до відповідальності за зав'язок з членом таємного революційного товариства «Земля і Воля» І. О. Андрущенком, котрий поширював на Чернігівщині протиурядові прокламації. Сутичка з представниками правоохоронних органів коштувала С. Д. Носу кількомісячного ув'язнення у Петропавлівський фортеці в Петербурзі. Зрештою його було визнано «к политическим делам непричастным» і відпущено на батьківщину. Проте невдовзі, у липні 1864 р. С. Д. Нис був висланий «в административном порядке» на Північ Росії, до м. Білозерська як носій небезпечних для влади «малороссийских тенденций». Він провів на чужині довгих вісім років і тільки в липні 1872 р. одержав дозвіл повернутися на Чернігівщину¹.

¹ Див.: Коваленко Г. Очерк жизни и деятельности украинского этнографа и народного врача С. Д. Носа. Киевская старина. 1901. №9. С. 363–390; Соловій О. Нові дані до біографії С. Д. Носа. Наше минуле.

У 1872–1876 рр. С. Д. Ніс відновив свої історико-краєзнавчі й етнографічні студії та літературну діяльність, наслідком яких стали численні, здебільшого й досі неопубліковані праці. Саме в цей час С. Д. Ніс започаткував співробітництво зі щойно створеним Південно-західним відділом Російського географічного товариства, який відіграв винятково важливу роль у суспільно-політичному житті, розгортанні власне географічних, а також статистичних, краєзнавчих та етнографічних досліджень в Україні². Згодом один з його фундаторів етнограф Ф. К. Вовк зазначив, що у такий спосіб наукова спільнота нарешті одержала можливість «збиратись і відверто займатись науковою діяльністю про Україну й для України»³. У «Журналі» засідання Відділу 11 вересня 1874 р. зазначалося, зокрема, що «С. Д. Нос доставил громадное количество всевозможных этнографических материалов, а именно: песен 1173, начиная от дум до причитаний; 81 сказку; 158 загадок; 1873 изречений; 881 слово для лексикона; 337 номеров принадлежности пищевого отдела; на 120 осьмушках описание одежды и на 71 осьмушке описание народного помещения. Независимо от этого С. Д. Нос прислал составленный им обзор собранных им материалов, а равно и свои выводы. Сборник г. Носа есть результат 17-ти летнего изучения народного быта. Выше указанные цифровые данные красноречиво свидетельствуют о богатстве и разнообразии этих материалов»⁴.

На наступному засіданні Відділу 5 грудня 1874 р. розглядалося питання про підготовку цих матеріалів до друку. Доповідач Ф. К. Вовк зазначив, що «печатание этих материалов было бы особенно понятно и полезно, если бы оно сопровождалось статьею соответственного содержания, написанною на основании этих материалов», и запропонував «свою услугу относительно такой обработки материалов г. Носа для печати»⁵. За даними Г. О. Коваленка, С. Д. Ніс також передав до Відділу «свои собрания старинной одежды, оружия, утвари», подальша доля яких залишається невідомою⁶.

У серпні 1875 р. С. Д. Ніс передав до Відділу три унікальні «письмовники лекарственные» XVII–XVIII ст. із власної книгозбірні. Подібні рукописні посібники були поширені в Україні за ранньомодерної доби⁷. Судячи з усього, розшукані С. Д. Носом пам'ятки належали до категорії так званих «травників», які являли собою своєрідні медико-ботанічні енциклопедії і містили не тільки опис зовнішнього вигляду лікарських рослин, але й способи їх використання, пов'язані з ними прикмети, заговори та забобони⁸. На їх підставі С. Д. Ніс під-

1918. Число 2. С. 120–140; Білий В. Судова справа С. Д. Носа за матеріалами «III отделения». Записки історичного-філологічного відділу УАН. Київ, 1927. Кн. X. С. 1–47; Шевелів Б. Л. І. Глібов і тижневик «Черниговский листок» у процесі С. Носа, І. Андрущенка та інш. 1863–1868 рр. *За сто літ*. Київ, 1929. Кн. IV. С. 25–47.

² Петрук Н. П. Південно-Західний відділ Російського Географічного товариства в суспільно-політичному русі України у другій половині XIX століття. Автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України. Київ, 2002.

³ Савченко Ф. Українське науково-культурне самовизначення 1850–1876 рр. *Україна*. 1929. Січень–лютий. С. 15.

⁴ Записки Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического общества. Киев, 1875. Том II. С. 26.

⁵ Записки Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического общества. Киев, 1875. Том II. С. 33–34.

⁶ Коваленко Г. Очерк жизни и деятельности украинского этнографа и народного врача С. Д. Носа. *Киевская старина*. 1901. № 9. С. 390.

⁷ Докладніше див.: Потебня А. А. Малорусские домашние лечебники XVIII в. *Киевская старина*. 1890. №1. С. 91–94; Боброва М. И., Журавлева И. К. Травники XVI і XVIII вв. в фонде Центральной научной библиотеки Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина. *Методичний вісник історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразина*. 2011. №9. С. 110–117; та ін.

⁸ Ігнатенко І. В. Народна медицина і магія українців. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. С. 160–161.

готував нарис під назвою «Растение есть ближайший друг поселенина», який уперше запроваджується до наукового обігу. Цікаво, що згадані С. Д. Носом лікарські рослини були зафіксовані в упорядкованому О. С. Роговичем словнику народних назв рослин, який побачив світ у першому томі «Записок Юго-Западного отдела Императорского Русского Географического общества» у 1874 р.⁹

Нарис С. Д. Носа засвідчує його глибокі знання в царині народної медицини й гомеопатії, а також набутий досвід практичного використання лікарських рослин, що не втратили своєї актуальності до сьогодні. «Растение и друг, и утешитель, и советник, и польза материальная», – наголошував С. Д. Нос. Водночас його непокоїло хижацьке ставлення до природного середовища: «Ныне с истреблением лесов, степей гибнет мир цветов и диких трав, следовательно столь богатый отдел народной науки, в котором, как в огромном бассейне, уложено и народное мировоззрение, и поэзия, и творчество, и ум положительный, может кануть в вечность». Властива С. Д. Носу екологічна свідомість знайшла відображення і в двох його брошурах, які він також передав до Відділу, – «О народной медицине южнорусов» (1860) та «Ліки своєнародні» (1874)¹⁰.

У цьому контексті цілком закономірним було обрання С. Д. Носа 3 жовтня 1875 р. членом Відділу¹¹. Втім це співробітництво виявилось нетривалим. Того ж таки 1875 р. один з фундаторів Відділу, а згодом його «злий геній» М. В. Юзефович упорядкував і направив до Петербурга доповідну записку «О так называемом украинофильском движении», в якій, зокрема, назвав Відділ «главным выразителем в печати стремлений украинофильского демократизма» і наголосив, що членами Відділу були обрані «хорошо здесь известные демагоги медик Нос и некто Конисский, оба бывшие уже в ссылке»¹². Цей пасквіль М. В. Юзефовича був детально розглянутий на засіданні Надзвичайної комісії «для пресечения украинофильской деятельности», скликаний за вказівкою імператора Олександра II у травні 1876 р. Наявність у складі Відділу «неблагонадежных в политическом отношении личностей», зокрема С. Д. Носа, О. Я. Кониського, П. П. Чубинського і М. П. Драгоманова, стала одним з чинників, що зумовили закриття в липні 1876 р. Південно-західного відділу Російського географічного товариства і появу так званого Емського акта про повну заборону українського письменства¹³.

Нарис С. Д. Носа друкується мовою оригіналу згідно із сучасними правописними нормами зі збереженням усіх мовно-стилістичних особливостей авторського тексту. За браком згаданих у ньому автентичних пам'яток, місцезнаходження яких наразі не встановлено, опущено посилання на їхні розділи, які вряди-годи трапляються в тексті. Курсивом виділено назви згаданих С. Д. Носом рослин. Скорочені слова доповнено без застережень. Нерозібрані місця позначено трикрапкою у квадратних дужках [...].

⁹ Рогович А. С. Опыт словаря народных названий растений Юго-Западной России. С некоторыми поверьями и рассказами о них. *Записки Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического общества*. Киев, 1874. Том I. С. 109–164.

¹⁰ Институт рукопису Національної бібліотеки України В. І. Вернадського НАН України. Ф. І. Спр. 11910.

¹¹ Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. Харків; Київ: Державне видавництво України, 1930. С. 273; Мохір Л. В. Історико-краєзнавчі дослідження Південно-Західного відділу в Чернігівській губернії. *Сіверщина в історії України*: Збірник наукових праць. Київ; Глухів, 2013. С. 412–413.

¹² Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. Харків; Київ: Державне видавництво України, 1930. С. 380.

¹³ Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. Харків; Київ: Державне видавництво України, 1930. С. 208–211, 372–382; Миллер А. И «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). Санкт-Петербург: Алетей, 2000. С. 173–181.

В Юго-Западный отдел Императорского Географического общества.
Доктора Степана Даниловича Носа.
1875 год. Августа 14 день.
Село Поноры.
Конотопский уезд

Растение есть ближайший друг поселянина

Отсутствие умственного питания путем книжной науки, которого обыкновенно лишены массы, растение или растительный мир дает питание в полной связи своей по отношению к жизни народов, сопутствует каждый шаг поселянина в бытовой деятельности, в проявлениях и разветвлениях ее от домашне-огородной до полевой, степной, лесной, и в той связи, которую создает растительный мир по отношению к самому себе. Сказавши яснее, растение есть богатая и дышущая жизнью картина, и вместе книга, из которой пахарь черпает соки эстетической и умственной стороны жизни. В его проявлениях все осмыслено как относительно самого себя, так и относительно прочего мира и его сожителя-поселянина.

Несомненно, живая и вечно художественная картина растительного мира во всех красках, сочетаниях и образах, группирующихся в разных видоизменениях, есть богатый и вместе резко очерченный источник воспитания поселянина; отсюда – то вытекает живость и свежесть чувств, богатство фантазии и образов, которым дышит поселянин, и восполняется за недостатком того питания, которое идет путем книжной науки... Вслушайтесь в разговор поселянина, вникните в темы его бесед и интересы, все дышит в нем образностью фантазии и живостью чувства, даже самый обыденный предмет у него расцветочен красками его сочинителя, его разговор, его беседа есть тот же цветок, его изречения – те же краски.

Это все так понятно и так наглядно, если сравнить воспитание горожанина, с его сухою внешнею несчастью, пылью и немymi стонами тех объектов, которые если и говорят, то другим языком, если и шевелят чувство, то иным впечатлением. Словом и пошиб, и качество, и склад воспитания поселянина так же свеж и игрив, как та роса утренняя в переломлениях теней и лучей солнечных.

Не в обиду будь сказано устами пьющего нектар растительного мира, горожанин больших центров есть совершенно особенный тип и в чувствах, и в уме, от той форменно-солнечной разумности, которая лежит, как особенная печатка, на обитателе каменных и вообще культурных иждивений. Не говоря уже о качестве воздуха, о том дыхательном процессе, который не только дает здоровость, но и высокую негу этого богатого для жизни процесса. Отсюда и во внешнем виде, нередко чахлый вид обитателя каменных стен своих, свеж и цветущ в семьянина растительного мира.

Недавно я видел женщину, которая приносила мне ребенка больного, это был пятый у неё. Глядя на её цвет лица и здоровость, можно было думать, что это было первое. А можно думать, что при той правильности отправлений, при той осторожности и той внимательно-упредительных назиданиях и ухаживаниях, систематических и деликатно-диетических, и должен быть источник того желанного вполне цветущего здоровья, если только форма может помириться с вечно движущимися, играющего эфиром колебаний, жизнью как вечно живущая волна морская...

Увлекающийся составитель лекарственника не был чужд того вдохновения о богатстве и в растительно-целебном мире, когда траву *дивосил* назвал хамелеоном.

Обращаясь к специальному отделу растений как лекарства, мы скажем, что

большее богатство его давало и большой источник черпать из него целебную силу. Сила эта поражала постоянно сожителя своего, поселянина, который, удивляясь по мере окружающего богатства, изрекал в обоянии восторга: «Якби чоловік знав силу отих зілляв, то й і віку йому не було!».

Люди книжные, любомудрые, издавна не отставали от народа, они старательно собирали сведения народа о травах и заключали их в лекарственниках или лечебниках как летописи, и переписывали старательно, что видно, об одном зелье, почти одними словам говорили в двух разных письмовниках, например, о *кропиве великой*.

У народа Полуденной Руси даже название лекарства усвоилось, как растение от преобладания сего отдела, например: «Дайте мені зілля од поганки!». Это значит дайте лекарство. [...]

Время собирания трав детально определено: Ивана Купала в Низовой Руси, или купальницы в Северной, Симона Зилота также в первой.

«Есть трава *адамова голова*, – говорит лекарственник, – ростом в локоть, и та трава (и ту траву) иматъ на Иванов день – купальницы, в вечере на заре, или по утру, рано и принять ее сквозь златую гривну или сребренную».

Поселянин ждет положительных знаний, но будучи отрешен и поглощен трудовою, неустанною [...] борьбою за существование, не имеет тех знаний, которые дают выводы и пособия наук положительных, он ищет в своем друге, сожителе растении, траве, как обильнейшем богатстве края, более могучей силе, чем другие.

«А цвет ее угоден носить на себе, на голове, и тот человек будет угоден своему начальству и честен, и в [...] городе мастерам и портным, да той корень и ходить с ним в воду, и мельницы составлять, хочешь ехать на бой – возьми с собою корень той травы и потри саблю и нищаль, и стрелы, сам полководец будешь и всем овладеешь, и та трава годна держать царю или князю, или купчине, и его учнут бояться все орды и все земли...».

«Трава вельми добра, коли поветрие вкинет... От нечистого духу». «*Плакун* та трава угодна держать в чистоте, а на ней или на корне поставять храмины»; «и ту траву носить на себе от уроков, еретиков, а корень носить на себе, кой на пир, на свадьбу идет»; «добра та трава с нею ходить на медведей»; «на суд идти, возьми с собою подгадiti врага кривым судом».

Это отдел, из которого черпал свои силы поселянин в борьбе с духовно-мистическим миром.

Но рядом идет отдел борьбы с телесными недугами. «Вельми угодна (трава), в котором человеке в чреве бурчит!»; «которого человека отравным зельем отравлять... а корень держать на себе, покинет озноб»; «*коновник* трава вельми добра коням давать»; «есть трава *крапива*, утробу чистит, голове легче»; «есть трава *дикая крапива*, у кого мочь займет, давать пить с огуречным листом»; «*сорочий щавель*, листочками что денежки... которого человека бешеная собака укусит»; «и ту траву давать жонам, которые не могут разродиться»; «трава ко сну в ночи»; «трава *хоробрец*, на которого человека хвороба, мойся ею».

Меду воспет целый канон: «Он и кашляющим пособляет, легкому и всем составам внутренним несказанное есть лекарство».

Лекарственные письмовники, соприкасаясь близко с растительным миром, повествуя о способах врачевания, уясняют нам и климат времени былого, состав жизни и средства края. Свежие виноградные листья были лекарством доступным, следовательно и подручным: «*Листья виноградные* столкти и на платок як пластырь до головы приложити, боление угомует».

О прежнем солнцепеке: «О немочи головной, иже бывает от жара солнечного».

Природа, из которой черпает народ свои целебные силы, естественно

изменяется, даже на малых годах. Ныне с истреблением лесов, степей гибнет мир цветов и диких трав, следовательно столь богатый отдел народной науки, в котором, как в огромном бассейне, уложено и народное мировоззрение, и поэзия, и творчество, и ум положительный, может кануть в вечность с гибелью тех рукописных и словесных преданий, и так мы потеряем один из могучих, из самых выразительных спектров или зеркал в области народного духа. Ни в чем богатство народного ума не выскажется так, как в лучшем отделе его бытия, а этот отдел для нашего края, – растительный мир. Сквозь этот мир можно видеть и внешнюю историю народа, соприкосновенность его к другим, заимствования и общность. Например, *сон-трава* – и с нею легендарные предания, «*тирлич* из отдела «чар», «*мать-и-мачеха*» – по двум полям листа, гладкому и жесткому, народ аллегорично определил качество двух матерей; вообще тех неведомых качеств растительного мира для науки, которыми народ обставляется как с эстетически-поэтической, бытовой, экономической, технической, обрядной и даже религиозной. Кому, например, известно из представителей науки на почве внешней умозрительности, что народ самими подручными друзьями – травами обходится во многих домашних требованиях. Девушки, копаясь на табачных плантациях или над другою работою, более неприятною, имеют тут же под рукою траву *собаче мило*, которым отлично вымывают не только руки, но и рубахи.

Что тут же, для эстетического отдела, из одного источника она берет и украшение головы, и читает срывая цветочки, *брат-да-сестра*, легенду о случайном кровосмешении, припевая художественным током излияния душевного мотива. И тут же, порезавшись, берет *ранник* с обильною клейковиною, бо «лікує рану», только что порезанную, или «лишай заціжує» «кисличкою из дубового листу». И тут же «красить личенько зіллячком *купиною*, малює брівоньки *чорною ожиною*».

Или же из-под ног берет *сон-траву* для крашения яиц на Пасху, прекрасным лиловым цветом, или *котики* из осины для зеленого цвета, и для крашения шерсти на поясы и плахты – *червец*.

Кроме того, что отдел верований вполне находится под управлением растительного мира, внести в хату *дерезу* равносильно вызову на ссору; как равно *ласкавец* или *польнь* в окошках оберегает даже от русалок. *Рута*, *барвинок* – символы прочности отношений – добрые силы.

Эстетический отдел – украшения хаты, головы, огорода цветами.

Отдел искусства женского – «вышиванки» находятся в прямой связи с растительным миром, отсюда черпаются узоры девушками для своих украшений на рубахе.

Отдел верований или «чар» весь лежит в богатой фантазии, созданной народным мирозерцанием на почве растительных образов и символизации.

Отдел обрядовый – *калина* как символ красоты девственной видную роль занимает на свадьбе.

Васильки, растение, присвоенное к известному обряду церковному, крапления или кропила, кисть непременно из пахучих *василек*.

Богатство растительного мира – несомненно богатство страны с экономической и духовной стороны, воспитание духовных, эстетических сил, источник искусства.

Растение и друг, и утешитель, и советник, и наслаждение, и отдохновение, и польза материальная. Сколько, следовательно, оно должно занимать отечественно-солидные умы, ко благу того же края.

Следовательно, у народа самая реальная и самая действительная любовь к родине, как прямое и естественные последствие, есть его жизнь. Отсюда понятно и не удивительно, как он дорожит каждою пядью земли, и не унимается и страха ради, и прочего..., когда приходится расстаться с «клаптем», между тем, как другие

расстаются с тысячами десятин так же легко, как легко скинуть фрак, который уже не в моде...

При чтении лекарственных письмовников видим стремление к научно-ботаническому умовозрению, определению форм и прочее. Кроме того, как богатый материал для словаря домашне-местных изречений, часто прекрасных, хотя вышедших из употребления или забытых. Например, «воно здоровить (лекарство)» или «з дерева лісковою олійкою маж», «дають на бігунку (понос), на дихавицю (кашель)», «як збезумится» и прочее.

Предлагаю при сем Юго-Западному отделу Императорского Географического общества три письмовника лекарственных – один на 600 листах 1785 года; второй на 40 листах 1681 года; третий на 54, без поименования года, как достойный материал для разработки заброшенного отечественною наукою, а вместе с тем и богатейшего отдела к местному народоизучению. Один приобретен от Петра Сафонова, другой – Осипа Михайленка, третий – не могу припомнить (за дальними отлучками) лица, доставившего мне такое дорогое приобретение.

Присоединяю к ним еще две печатные брошюры. Одна от 1860 года «О народной медицине южнорусов (и о народном применении Adonis Vernalis)». *Горицвіт (адонис, греческ.)*, вероятно и легенда, если не утеряна, то живет у народа, по поводу этого названия.

Вторая, «Своєнародні ліки», напечатанная в 1874 году, есть только печатное начало давно готового обширного труда, для удобства применения написанного на языке местного, нецивилизованного люду. Оба принадлежат моему труду и многолетнему изучению народа в ближайшем соприкосновении с ним.

Степан Данилович Нос

*Інститут рукопису Національної бібліотеки України
ім. В. І. Вернадського НАН України.
Ф. І Спр. 11910. Арк. 1–5 зв.*

References

Bilyi, V. (1927). Sudova sprava S. D. Nosa za materialamy «III oddelenija» [Case of S. D. Nos on the materials of the «Third Department»]. *Zapysky istorichnoho-filologichnoho viddilu UAN – Notes of the historical and philological department of the Ukrainian Academy of Sciences*, B. 10, 25–47.

Bobrova, M. I., Zhuravleva Y. K. (2011). Travnyky XVI y XVIII vv. v fondе Tsentralnoi nauchnoi byblyoteki Kharkovskoho natsyonalnoho unyversyteta ymeny V. N. Karazyna [Herbalists of the 16th and 18th centuries in the fund of the Central Scientific Library of V. N. Karazin Kharkiv National University]. *Metodychnyi visnyk istorichnoho fakultetu Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazyna – Metodical Bulletin of the Faculty of History of V. N. Karazin Kharkiv National University*, 9, 110–117.

Ihnatenko, I. V. (2016). Narodna medytsyna i mahiia ukraintsiv [Folk medicine and magic of Ukrainians]. Kharkiv, Ukraine: Klub simeinoho dozvillia.

Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy V. I. Vernadskoho NAN Ukrainy [Manuscript Institute of the National Library of Ukraine V. I. Vernadsky National Academy of Sciences of Ukraine]. F. I. Spr. 11910.

Kovalenko, H. (1901). Ocherk zhyzny y deiatelnosti ukraynskoho etnohrafa y narodnoho vracha S. D. Nosa [Essay on the life and work of the Ukrainian ethnographer and folk doctor S.D. Nos]. *Kievskaja starina – Kyiv Antiquity*, 9, 363–390.

Mokhir, L. V. (2013). Istoryko–kraieznavchi doslidzhennia Pivdenno–Zakhidnoho viddilu v Chernihivskii hubernii [Historical and local lore studies of the South-Western

department in the Chernihiv province]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy: Zbirnyk naukovykh prats – Severshchyna in the history of Ukraine: Collection of scientific works*. Kyiv, Ukraine; Hlukhiv, Ukraine, 412–413.

Miller, A. I. (2000). «Ukrainskyi vopros» v politike vlastei y russkom obshchestvennom mnenii (vtoraia polovina 19 v.) [«Ukrainian question» in the policy of the authorities and Russian public opinion (the second half of the nineteenth century)]. St. Petersburg, Russia: Aleteia.

Petruk, N. P. (2002). Pivdenno-Zakhidnyi viddil Rosiiskoho Heohrafichnoho tovarystva v suspilno-politychnomu rusi Ukrainy u druhii polovyni XIX stolittia [South-Western Division of the Russian Geographical Society in the socio-political movement of Ukraine in the second half of the nineteenth century]. Extended abstract of candidates thesis. Kyiv, Ukraine.

Potebnia, A. A. (1890). Malorusskye domashnye lechebnyky XVIII v. [Malorussian home healers of the XVIII century]. *Kievskaja starina – Kyiv Antiquity*, 1, 91–94.

Rohovych, A. S. (1874). Oput slovaria narodnykh nazvaniy rastenyi Yuho–Zapadnoi Rossyy. S nekotorymy poveriamy y rasskazamy o nykh [Experience of the Dictionary of Folk Names of Plants of South-Western Russia. With some beliefs and stories about them]. *Zapysky Yuho–Zapadnoho Otdela Ymperatorskoho Russkoho Heohrafycheskoho obshchestva – Notes of the Southwest Department of the Imperial Russian Geographical Society*, (Vol. 1), 109–164.

Savchenko, F. (1929). Ukrainske naukovu-kulturne samovyznachennia 1850–1876 rokiv [Ukrainian scientific and cultural self-determination of 1850–1876] *Ukraina – Ukraine*. Sichen–liutyi [January–february], 15.

Savchenko, F. (1930). Zaborona ukrainstva 1876 r. [Prohibition of Ukrainians in 1876]. Kharkiv, Ukraine; Kyiv, Ukraine: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy.

Sheveliv, B. (1929). L. I. Hlibov i tyzhnevnyk «Chernyhovskiy lystok» u protsesi S. Nosa, I. Andrushchenka 1863–1868 rokiv [L. I. Glebov and the weekly «Chernihiv Paper» in the process of S. Nos, I. Andrushchenko 1863–1868]. *Za sto lit – For a hundred years*. B. 4, 25–47.

Solovii, O. (1918). Novi dani do biohrafii S. D. Nosa [New data to the biography of S. D. Nos]. *Nashe mynule – Our past*, 2, 120–140.

Zapysky Yuho–Zapadnoho Otdela Ymperatorskoho Russkoho Heohrafycheskoho obshchestva (1875) [Notes of the South-West Department of the Imperial Russian Geographical Society]. (Vol. 2). Kyiv, Ukraine.

Шекун Вікторія Олександрівна – фахівець у відділі міжнародних зв'язків Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Shekun Victoriia O. – specialist of the International department of the T. H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium» (53 Hetmana Polubotka St., Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: lenore11@ukr.net

S. D. NIS AND THE SOUTH-WESTERN DEPARTMENT RUSSIAN GEOGRAPHICAL SOCIETY

The purpose of the article is to clarify the question of the participation of doctor and Ukrainian scholar S. D. Nis in the work of the South-Western Department of the Russian Geographical Society. In the process of its preparation were used historical-genetic and historical-comparative methods and methods of source heuristics and critique of the text. Scientific novelty of the study is connected with the publication of the essay «The plant is the closest friend of settler», which S. D. Nis in 1875 sent to the

South-Western Department of the Russian Geographical Society. **Conclusions.** Based on a set of updated sources, the article clarifies the specific forms of participation of S. D. Nis in the work of the South-Western Department of the Russian Geographical Society, as well as the reasons for his expulsion from the membership of this scientific institution. It is proved that S. D. Nis not only insisted on the use of the achievements of folk medicine in medical practices, but was also one of the first in Ukraine spokesmen for ecological consciousness and culture. S. D. Nis' essay "A plant is the closest friend of settler" is published in this article in the original language in accordance with modern spelling rules, while preserving all the linguistic and stylistic features of the author's text. Due to the lack of authentic monuments mentioned in it, the location of which has not yet been established, references to their sections, which are unlikely to occur in the text, have been omitted. The names of the plants mentioned by S. D. Nis are highlighted in italics. Abbreviated words are supplemented without reservations. Uncrossed places are indicated by a colon in square brackets [...].

Key words: S. D. Nis, South-Western Department of the Russian Geographical Society, monuments of folklore and ethnography, folk medicine, handwritten «herbalists».

Дата подання: 17 жовтня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 16 листопада 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шекун В. С. Д. Ніс і Південно-західний відділ Російського географічного товариства. *Сіверянський літопис*. 2020. №5. С. 43–51. DOI: 10.5281/zenodo.4394406.

Цитування за стандартом APA

Shekun, V. (2020). S. D. Nis i Pivdenno-Zakhidnyi viddil Rosiiskoho Heohrafichnoho tovarystva [S. D. Nis and the South-Western Department Russian Geographical Society]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, 43–51. DOI: 10.5281/zenodo.4394406.

Світлана Батуріна

ОБРАЗ ПОЛЯКІВ І ПОЛЬЩІ В УКРАЇНСЬКИХ ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ

DOI: 10.5281/zenodo.4394415

© С. Батуріна, 2020. CC BY 4.0

Мета статті – шляхом аналізу сучасних шкільних підручників реконструювати формування образу взаємин між українцями та поляками впродовж тривалого періоду від середньовіччя до середини ХХ ст. До основних завдань публікації належить: відслідковування змін, які відбулися (чи не відбулися) у сприйнятті найближчого сусіда та відносин із ним, у порівнянні з попереднім поколінням українських підручників; яким чином у них представлені поляки, польська держава та спільне минуле від часів середньовіччя до сьогодення. **Методологічною основою** публікації є деконструкція текстів українських шкільних підручників для 5–11 кл. **Наукова новизна** полягає в здійсненому вперше комплексному аналізі такого об'єму текстів підручників у визначеному контексті. **Висновки.** Відзначено, що поляки і Польща в текстах підручників з'являються в певні історичні періоди, висвітлення кожного з яких відзначено особливостями, зумовленими економічними, політичними й суспільними чинниками: доба середньовіччя – династичні контакти й мілітарні конфлікти польських королів і руських князів; XIV – перша половина XVII ст. – річпосполитський період від підпорядкування Польщею території Галицько-Волинського князівства і колишніх теренів Русі до Хмельниччини; кінець XVIII–XIX ст. – від Коліївщини до відновлення польської держави; період ХХ ст. Спільним для висвітлення усіх цих періодів, попри специфіку та унікальність, є наявність конфлікту. Історія Польщі та україно-польських взаємин актуалізується в підручниках майже винятково через конфронтацію між обома народами в політичній чи військовій площині.

Ключові слова: Польща, поляки, підручники, історія України, образ «іншого».

Україна і Польща мають непросту історію співіснування в кордонах спільних держав, драматичних колізій політичних, соціальних та конфесіональних конфліктів, а також досвід культурного взаємообміну та впливів, що збагачували обидва народи. Усі ці фактори, безперечно, відбивалися на формуванні в українському соціумі образу Польщі, поляків як «іншого». Різні аспекти його репрезентації представлені в сучасній історіографії¹. Одним із них є конструювання такого

¹ Зашкільняк Л. Історія «своя» й історія «чужа». *Критика*. 2009. Ч. 9–10. С. 143–144; Його ж. Образ Польщі і поляків у сучасній Україні. *Проблеми слов'янознавства*. Львів, 2011. Вип. 60. С. 63–72; Серед В. Конструювання образу іншого та історичної ідентичності в Україні і Польщі: порівняльно-текстуальний аналіз шкільних підручників з історії. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць*. Харків, 2003. С. 270–276; Sereda W. Święta historia i bohaterowie narodowi w świadomości mieszkańców Doniecka i Lwowa. *Ukraina Nowa*. Red. Jarosław Moklak. Kraków: «Historia Jagellonica». 2006. № 2. Р. 109–122; Яковенко Н. Брати/вороги або поляки очима українця XVII–XVIII століть. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. 1997. № 10. С. 156–167; Дашкевич Я. Шляхи подолання упереджень (перешкоди нормалізації польсько-українських стосунків). *Польсько-українські студії. Т. 1: Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали міжнародної наукової конференції (Кам'янець-Подільський, 29–31 травня 1992 р.)*. Київ, 1993. С. 26–30; Janmaat J. G. The «Ethnic Other» in Ukrainian History Textbooks: The Case of Russia and the Russians. *Compare: a Journal of Comparative Education*. Vol. 37. № 3. Р. 307–324; Kasianov G. Rewriting or Rethinking? Contemporary Ukrainian Historiography and Nation-Building. *Dilemmas of State-led National Building in Ukraine* / Eds. Taras Kuzio and Paul D'Aniery. Westport, Conn: Praeger Publishers, 2002; Бомсдорф Ф., Бордюгов Г. Учебники истории: носители стереотипов, па-

образу в шкільних підручниках. Це теж не нова тема, оскільки вона перебуває в центрі уваги дослідників, починаючи від 1990-х рр., відколи Україна стала самостійним державним суб'єктом². Згідно з результатами цих студій можна схематично окреслити спосіб і образ сприйняття/«віншування» поляків, Польщі, спільного історичного минулого, міждержавних та міжнаціональних взаємин. Така схема виглядатиме наступним чином:

- Польща і поляки представлені конкуруючими або ж ворожими об'єктами, які протистояли державотворчим прагненням українців;
- етноцентризм, протиставлення себе сусіднім народам;
- українська історія здебільшого розглядається крізь призму політичних відносин, переважання державоцентричної візії минулого;
- модернізація минулого. Сучасне уявлення і трактування категорій «держава», «нація», «народ», «вітчизна» та ін. переносяться на ранньомодерні часи й навіть добу середньовіччя;
- ототожнення й поєднання етнічного та конфесійного, етнічного та соціального, результатом якого стають сучасні означення, на кшталт – польсько-католицький, польсько-шляхетський та ін.;
- домінування ще радянських схем і кліше, які трансформувалися, змінивши зміст і наповнення. Наприклад, «класова боротьба» – «національно-визвольна боротьба», «назрівання», «рушійні сили» і т. п.;
- водночас, попри приклади негативної рецепції спільних сторінок минулого, у текстах підручників мають місце виражені судження. Окрім висвітлення й констатації конфліктів, які існували, спостерігається спроба об'єктивної оцінки їх суті та природи. В окремих підручниках Польща також трактується і як своєрідний місток, через який на українські терени потрапляли ідеї європейського гуманізму, реформації, відбувалися освітні впливи, засвоювалися традиції магдебурзького права, засади парламентаризму та ін.

Завданням цієї публікації є аналіз сучасних підручників з історії України, написаних упродовж останнього десятиліття. Головною метою є відслідковування змін, які відбулися (чи не відбулися) у сприйнятті найближчого сусіда та того, яким чином у них представлені поляки, польська держава та спільне минуле від часів середньовіччя до сьогодення. Окрім цього, цікавим видається порівняння трактування окремих подій, періодів в українських і польських підручниках. До уваги взято шкільні підручники для 5–11 кл., які отримали рекомендації до застосування в загальноосвітніх школах.

Слід відзначити, що з постановам України як самостійної держави її відносини з Польщею в гуманітарній сфері набувають конструктивного характеру. У травні 1992 р. між обома державами був підписаний договір про добросусідство, в якому, зокрема, зачіпалася й сфера гуманітарного співробітництва³. Уже через

м'яти о конфликтах или источник для взаимопонимания. *Россия и страны Балтии, Центральной и Восточной Европы, Южного Кавказа, Центральной Азии: старые и новые образы в современных учебниках истории*. Москва, 2003; Гончаренко Н., Кушнаркова М. Школа віншування. *Критика*. 2001. № 4. С. 12; Історична освіта в полікультурному суспільстві: виклики та перспективи для України: Матеріали міжнародного круглого столу (Київ, 14 липня 2010 р.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2011.

² Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ, 2002; Гончаренко Н., Кушнаркова М. Школа віншування... С. 20–23; *Середа В.* Вплив польських та українських шкільних підручників з історії на формування польсько-українських етнічних стереотипів. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Випуск 35–36. Львів, 2000. С. 387–399; *Ї ж.* Конструювання образу іншого та історичної ідентичності в Україні і Польщі: порівняльно-текстуальний аналіз шкільних підручників з історії. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць*. Харків, 2003. С. 270–276.

³ Мацюк В. Написання підручників з історії в контексті «Стратегічного партнерства України і Польщі». *Polska i Ukraina w podręcznikach szkolnych i akademickich. Materiały z konferencji naukowej na temat podręczników szkolnych i akademickich w Polsce i na Ukrainie, odbytej 18–19 września 2000 r.* Wyższe

рік у 1993 р. утворилася українсько-польська підручникова комісія для вирішення й узгодження взаємних претензій щодо висвітлення історії в підручниках обох держав, до якої увійшли вчені-історики, представники громадськості й освітяни Польщі та України. У польської сторони вже був багатий досвід діяльності таких комісій. Зокрема, на той час успішно діяла аналогічна польсько-німецька комісія, завданням якої стало узгодження висвітлення таких складних моментів в історії обох народів, як війни з хрестоносцями, період II світової війни, післявоєнний перерозподіл територій та примусове переселення людності. Результатом діяльності комісії було узгодження змісту підручників та поява публікацій, у яких досліджувався їхній зміст⁴. Подібний досвід співпраці існував і з білорусами⁵.

Перед українсько-польською комісією постали не менш складні завдання: узгодити спільну візію на проблеми середньовіччя – анексію Галицько-Волинської держави, Хмельниччину, драматичні події XX ст. – визвольні змагання 1917–1921 рр., події на Волині 1943 р., операцію «Вісла» та ін.⁶ Наразі в роботі цієї комісії відбулася двадцять одна сесія, що проходили в Україні та Польщі. Остання з них відбулася в Кракові 10–14 червня 2019 р⁷. Попри певні труднощі у справі досягнення компромісів в особливо контраверсійних питаннях, проблеми впровадження рішень комісії в практичній площині, її діяльність все ж мала значний вплив на зміст українських сюжетів у шкільних та академічних підручниках Польщі та польських сюжетів у відповідних українських виданнях. Більшість авторів дидактичної літератури намагалися писати в руслі толерантності та розуміння багатогранності історичного процесу.

Поляки та Польща починають фігурувати на сторінках українських підручників за доби середньовіччя – у період існування Київської Русі та Галицько-Волинської держави. Вони представлені передусім як слов'яни, сусіди, в яких у цей період формується держава. Відносини з поляками трактуються, з одного боку, як ворожі – постійні конфлікти за прикордонні землі – Червенські міста, втручання польських королів (Болеслав I Хоробрий) у внутрішні конфлікти Русі. Однак, крім цього, фіксуються й позитивні сторони відносин. Відзначено, що руські князі часто укладали династичні шлюби з представниками польських династій, налагоджувалися торговельні зносини. В одному з підручників зазначено про приклад мирного співіснування обох народів. У 1129 р. руські купці були пограбовані польськими воїнами, ті поскаржилися київському князю Мстиславу, який, у свою чергу, написав про інцидент польському королю Болеславу. Той одразу відреагував, наказавши повною мірою відшкодувати купцям втрачене й покарати нападників⁸.

Szkole Pedagogicznej w Rzeszowie. Rzeszów, 2001. S. 25.

⁴ Suchowski A. Powstanie Warszawskie w niemieckich podręcznikach historii. *Wiadomości Historyczne*. 1995. № 4; Zrozumieć historię – kształtować przyszłość. Stosunki polsko-niemieckie w latach 1933–1949. Materiały pomocnicze do nauczania historii. Drezno-Wrocław, 2007; Ruckiewicz K. Historia Niemiec i stosunków polsko-niemieckich po 1945 w polskich podręcznikach do historii dla szkół średnich. *Zeszyty Niemczoznawcze*. 1999. № 1. S. 39–69.

⁵ Milewski J. Polsko-Białoruska komisja do spraw podręczników historycznych. *Białoruskie Zeszyty Historyczne*. 1992. № 2. S. 127–130.

⁶ Sierczyk W. Polsko-Ukraińska Komisja Podręcznikowa. *Przeszłość – stan obecny – nadzieje. Polska i Ukraina w podręcznikach szkolnych i akademickich*. S. 9–18; Полянський П. Про українсько-польську комісію експертів з питань удосконалення змісту шкільних підручників з історії та географії. *Український історичний журнал*. 1999. № 1. С. 151–153.

⁷ XXI засідання Польсько-української комісії експертів із удосконалення шкільних підручників з історії та географії [Електронний ресурс]. *НАН України : сайт*. URL: <http://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=5202>; Українсько-польське співробітництво в галузі історичної освіти: Матеріали та документи українсько-польської комісії експертів з удосконалення змісту шкільних підручників з історії та географії (1993–2013) / Упор. В. В. Бондар; відп. ред. О. А. Удод. Київ: Генеза, 2013.

⁸ Гісем О. Історія України. Підручник для 7-го кл. С. 103.

Після монгольської навали настає тривалий період бездержавності, внаслідок чого землі колишньої Русі потрапляють під контроль інших державних утворень – передусім Литви і Польщі. У підручнику 2010 р. зазначено, що в період XIII–XVI ст. Україна стала ареною боротьби іноземних поневолювачів – монголів, литовців і поляків – та українського народу⁹. Таким чином, поняття «національно-визвольна боротьба» екстраполюється на середньовіччя, модернізуючись відповідно до сучасних уявлень.

Під час висвітлення зазначеного періоду характерним є протиставлення політики двох «поневолювачів» – Литви і Польщі, причому завжди не на користь останньої. Литва презентується в більшості підручників як «литовсько-руська держава»¹⁰. Литовці позиціонувалися як визволителі від монгольського володарювання, що в мирний спосіб підпорядковували собі руські землі. Вони переймали звичаї, мову, віру Русі, яка перебувала, відносно литовців, на вищому цивілізаційному щаблі. Литва ніколи не асимілювала Русь – ця теза прослідковується у багатьох підручниках, що торкаються означеної тематики¹¹.

Паралельно з литовцями, землі Русі підпорядковують і поляки, політика яких виступає в підручниках різким контрастом із діями литовців. При оцінці поляків з'являються поняття «загарбник», «чужинець». Відзначено, що польська колонізація різко відрізнялася від литовської, оскільки поляки нехтували місцевими законами та звичаями¹². Польща, на відміну від мирного просування литовських князів на українські терени і їхнього перепідпорядкування від юрисдикції Золотої Орди, «загарбує» Галичину, запроваджує тут католицьку віру, поневолює селян, захоплюючи німецьку колонізацію міст, витісняючи звідти руський елемент¹³. У подальшому Польща просувається на українські землі, при цьому це просування означається в окремих підручниках термінами «наси́льницька колонізація», «приєднання», «іноземне панування». Основним негативним чинником стає при цьому конфесійний фактор – «чужа віра», «насадження католицизму та унії», «окатоличення»¹⁴. Наголошувалося, що з початком польського панування відчутно погіршилося соціальне становище українського населення. Містяни потерпали від нерівноправних правил торгівлі, селяни зазнавали дедалі інтенсивнішого закріпачення¹⁵. Як зауважено в одному з підручників, у містах на теренах України, влада в яких перебувала в руках іноземців, загострюються національно-релігійні протиріччя. Єдиним винятком був Кам'янець-Подільський, де зберігався відносний паритет¹⁶. Однак варто зауважити, що в більшості аналізованих підручників за період 2010–2018 рр. ці негативні зміни хоч і асоціювалися з переходом українських земель до Польського Королівства і політикою держави, у них не фіксується прямого отождолення з етнічністю, з «поляками».

Символічною подією, яка стала рубежем, що ознаменував початок польського/річпосполитського періоду української історії, стала Люблінська унія. У підручниках вона оцінюється по-різному: від «акту загарбання українських земель»¹⁷ до

⁹ Мисан В. Вступ до історії України. Підручник для 5-го кл. С. 76.

¹⁰ Власов В., Данилевська О. Вступ до історії України. Підручник для 5-го кл. Київ, 2002. С. 74; Мисан В. Вступ до історії України. Підручник для 5-го кл. С. 75.

¹¹ Гісем О. Історія України. Підручник для 7-го кл. С. 141; Смолій В., Степанков В. Історія України. Підручник для 7-го кл. С. 170.

¹² Мисан В. Вступ до історії України. Підручник для 5-го класу. С. 75; Пометун О., Костюк І., Малієнко Ю. Історія України (вступ до історії). Підручник для 5-го кл. С. 91; Власов В., Данилевська О. Вступ до історії України. Підручник для 5-го кл. К., 2002. С. 93–95.

¹³ Свідерський Ю., Ладиченко Т., Романишин Н. Історія України. Підручник для 7-го кл. С. 183–184.

¹⁴ Струкевич О., Романюк І., Пірус Т. Історія України. Підручник для 8-го кл. Київ, 2008. С. 68–69.

¹⁵ Швидько Г. Історія України. Підручник для 8-го кл. С. 17; Власов В. Історія України. Підручник для 8-го кл. С. 16.

¹⁶ Струкевич О., Романюк І., Пірус Т. Історія України. 8 кл. С.16.

¹⁷ Швидько Г. Чорнобай П. Історія України. Підручник для 8-го кл. Київ, 2016. С. 29.

початку нової європейської доби у вітчизняній історії. До негативних наслідків унії автори підручників відносять ліквідацію залишків автономії земель колишньої Русі, посилення колонізації, а відтак погіршення становища українців. Водночас цей акт посприяв об'єднанню значної частини етнічних українських земель у межах однієї держави, а також привнесенню європейських традицій на український ґрунт. Власне позитивна характеристика наслідків цієї події ототожнюється з оцінкою річпосполитського періоду в українській історії. Польща, на думку багатьох авторів, стала містком для європейських впливів. Саме в цей період в Україну потрапляють і знаходять подальший розвиток ідеї гуманізму, реформації, передові на той час освітні й політичні тенденції, європейські традиції архітектури, містобудування, а також мистецтва, літератури та ін¹⁸.

Подальшу оповідь про події спільної українсько-польської історії в підручниках продовжено сюжетами, які стосуються козацьких повстань кінця XVI – початку XVII ст., що стали відповіддю на утиски українського населення та обмеження прав козацтва. Найвищим піднесенням польсько-козацького протистояння стала Хмельниччина – Національно-визвольна війна. У підручниках 1990-х рр., так само як і в новітніх виданнях, детально описано подієву канву 1648–1657 рр., причини цих подій. Подекуди натрапляємо на терміни та означення, притаманні радянській історіографії – «назрівання», «рушійні сили», «всенародна боротьба» та ін. У підручнику 2016 р. знаходимо визначення «історична необхідність війни», що була зумовлена полонізацією, національно-релігійним гнітом, презирством до української мови і культури¹⁹. Рудименти спостерігаємо й у визначенні характеру війни, яка включає етнічні конотації – «війна проти Польщі», «звільнення від польського панування» тощо.

Подібна ж схема панує у багатьох підручниках при висвітленні подій другої половини XVIII ст., відомих як Коліївщина. Багато сучасних термінів, концептів для характеристики Коліївщини, притаманних сучасним студіям, мають радянське коріння, але інакші акценти. Наприклад, до них належать «возз'єднання» (не з російським народом, а з українським народом Лівобережної України задля відновлення єдиної Гетьманщини), «боротьба» (уже не класова, а за національне визволення) та ін.

У визначенні причин Коліївщини, так само як і в радянські часи, продовжує домінувати формула «потрійного гніту» – соціально-економічного, релігійного та національного. Так само актуальним залишається образ ворога, характеристика якого зміщується від самостості (як це було в радянську добу) до національності і конфесії, які протистоять національному поступові українського народу. Головною ж стає теза про Коліївщину як продовження національно-визвольної боротьби українського народу, що почалась із серії козацьких повстань початку XVII ст. Коліївщина в багатьох сучасних публікаціях ототожнюється з Хмельниччиною. Обидві події вважаються «генетично-пов'язаними», як прояви «національно-визвольної боротьби українського народу». Кінцевим результатом цієї «другої Хмельниччини» мало стати відновлення Гетьманщини на Правобережжі, реставрація автономного устрою, елементи якого продовжували там існувати аж до кінця XVII ст. Образ «визволеної землі» (від польської адміністрації, католицьких, уніатських інституцій) й «відновлення козацької адміністрації» стає наріжним у більшості текстів.

Польська тематика зникає з українських підручників до середини XIX ст. і знову актуалізується у зв'язку з подіями польських повстань 1830-х і 1860-х рр., «весни народів» у Галичині. Поляки в цих сюжетах постають у кількох образах – великих землевласників (родини Потоцьких, Браніцьких), учасників повстанських рухів, польських політичних діячів. Ці образи здебільшого деперсоніфі-

¹⁸ Власов В. Історія України. Підручник для 8-го кл. С. 46–47.

¹⁹ Швидько Г., Чорнобай П. Історія України. Підручник для 8-го кл. Київ, 2016. С. 45.

ковані. Втім, період XIX ст. – доба бездержавності у поляків – мабуть єдиний, коли в текстах підручників на першому місці не стоїть держава – Польща. Однак, попри її відсутність як антагоністичної складової українсько-польських взаємин, елемент конфронтації в описанні моментів спільного минулого обох народів продовжує існувати.

Ідеться, наприклад, про польські повстання, які мали на меті відновлення втраченої державності. Обидві спроби протистояти Російській імперії у XIX ст. виявилися невдалими. Не останню роль у цьому, на думку авторів підручників, відіграло українське питання й особливості відносин між двома народами в той період. Поляки-повстанці – шляхтичі й землевласники нехтують інтересами українців – в основному селян, яких планують залучити на свою сторону під гаслом «За нашу і вашу свободу». Однак при цьому не визнають за українцями права на свою державу, включаючи українську етнічну територію до майбутньої польської держави²⁰.

Події 1848 р. – «весни народів» – у контексті українсько-польських взаємин презентовано в підручниках як вияв протистояння між представниками обох народів за право створення національних державних структур на території Галичини. І поляки, і українці вважали цю землю своєю і не бажали поступатися. Як відзначено в одному з підручників, польські й українські ідеї були багато в чому споріднені, однак польська сторона відмовлялася визнавати за українцями права на самобутність²¹. Інший автор відмічає, що поляки вважали українців штучною нацією, відтак не рахувалися з їхніми інтересами²². У текстах підручників можна зустріти протилежні висновки щодо змісту польського й українського рухів. За однією з версій, австрійський уряд неодмінно захищав інтереси поляків²³. Згідно з іншою – австрійці використовували український рух задля послаблення польського. Проте існує й консолідуюча позиція, згідно з якою, австрійська влада маніпулювала польськими та українськими інтересами, зіштовхуючи їх задля втримання стабільності імперії. Зокрема зазначено, що українці й поляки конфліктували між собою за землю і вплив у краї замість того, щоб разом протистояти імперії²⁴.

Варто відзначити, що польська тема в підручниках актуалізується під час висвітлення взаємних конфліктів. Прикладом цьому є тема протистояння в Галичині на початку XX ст., проявом якого стали вбивства намісника Галичини поляка Анджея Потоцького та українського студента Коцика. Наголошено, що замах на високопосадовця був використаний польськими шовіністичними колами задля наступу на українство і фальсифікації виборів до місцевого сейму²⁵. Негативний імідж поляків як противників і антагоністів українства в Галичині підкреслюється авторами в сюжеті про Першу світову війну. Поляки, користуючись тимчасовою російською окупацією краю, посприяли закриттю українських шкіл, а після повернення австрійців звинуватили українців у зраді інтересів імперії²⁶.

З розпадом Австро-Угорської імперії і початком революційних подій українсько-польські взаємини знову загострюються. Причиною протистояння знову послужила територія Галичини і Львів, де обидва народи прагнули збудувати свою державу. У підручниках відзначається більша консолідованість поляків у справі боротьби за територію. Відзначено, що поляки Львова вороже ставилися до ідеї

²⁰ Струкевич О. Історія України. Підручник для 9 кл. С. 201; Власов В. Історія України. Підручник для 9 кл. С. 149; Пометун О., Гупан Н., Смагін І. Історія України. Підручник для 9 кл. С. 127.

²¹ Струкевич О. Історія України. Підручник для 9 кл. Київ, 2009. С. 201, 222.

²² Пометун О., Гупан Н., Смагін І. Історія України. Підручник для 9 кл. С. 65.

²³ Турченко Ф., Мороко В. Історія України. 9 кл. С. 41.

²⁴ Сорочинська Н., Гісем О. Історія України. Підручник для 9 кл. С. 11.

²⁵ Пометун О., Гупан Н., Смагін І. Історія України. Підручник для 9-го кл. С. 170; Турченко Ф., Мороко В. Історія України 9 кл. С. 301; Власов В. Історія України. Підручник для 9 кл. С. 253.

²⁶ Власов В., Кульчицький С. Історія України. Підручник для 10-го кл. С. 19.

української держави, оскільки були віддані ідеї Великої Польщі²⁷. У той час, коли українці оволоділи Львовом у листопаді 1918 р. і вважали це перемогою, поляки трактували листопадові події початком боротьби за свою державу²⁸. Подальші події трактуються як польська агресія проти ЗУНР, українсько-польська війна. В окремих виданнях відзначено трагедію війни для обох народів, які століттями жили сусідами й вважали цю землю своєю батьківщиною.

Чи не єдиною позитивною сторінкою в історії українських взаємин, як впливає зі шкільних підручників, був союз Пілсудського і Петлюри задля спільної боротьби проти більшовиків. Однак і в цьому питанні автори підручників розходяться в поглядах. З одного боку, такий союз вважався корисним для української справи, трактувався як наріжний камінь для зміцнення відносин між обома народами й державами в сьогоденні²⁹. З іншого боку, відзначалося, що поляки, користуючись союзницькими відносинами під приводом визволення від більшовицьких військ фактично окупували Україну. З перших днів окупації поляки почали експропріацію продуктів, грабунки населення, погроми, що викликало анти-польські збройні виступи³⁰.

Міжвоєнний та післявоєнний періоди у відносинах двох народів у підручниках знову відзначено смугою конфліктів. Географічно опис цих взаємин обмежується Західною Україною. Йдеться про становище українців у Другій Речі Посполитій, події на Волині 1943 р., операцію «Вісла». Найбільш мирним із цих сюжетів автори підручників відзначають перший. Попри те, що він був сповнений конфронтаціями з обох боків, а саме колоніальною економічною політикою, пацифікацією, полонізацією, а також вбивствами польських посадовців з українського боку, відзначено й спроби мирного залагодження конфліктів. Зокрема, оповідається про діяльність волинського воєводи Генрика Юзевського, який намагався налагоджувати польсько-українські взаємини, наголошуючи, що Волинь має стати осередком порозуміння між двома народами. Одним із прикладів «нормалізації» таких взаємин стало представництво українських політичних партій у польському Сеймі, участь українців у польській армії³¹.

Утім, спроби мирного порозуміння розбилися об трагічні події на Волині 1943 р. В усіх підручниках, які торкаються цієї теми, волинські події описані доволі побіжно як констатація факту самого конфлікту, в основі якого лежали давні історичні протиріччя між поляками й українцями, що загострилися в умовах війни й були значною мірою спровоковані діями німецьких та радянських спецслужб. Відзначаючи набір причин, що призвів до трагічного фіналу, виявами якого стали тисячі загиблих і цілком винищені села, автори одного з підручників все ж зазначили, що «історична і реальна справедливість, яка була на боці українців, зіткнулася із непоступливістю польських мешканців краю, які подібно вважали ці терени своєю батьківщиною».

Продовженням воєнного конфлікту між українцями й поляками на західно-українських теренах в підручниках є операція «Вісла» – насильницька депортація українців з етнічних територій у західні райони та вглиб Польщі. Їй передували обміни територіями між Польщею та СРСР, які супроводжувалися масовими міграційними процесами, що спочатку мали напівдобровільний характер, а згодом переросли в насильницькі акції. Причинами акції, як зазначається в текстах, стало намагання комуністичної влади Польщі створити однонаціональну державу,

²⁷ Пометун О., Гупан Н. Історія України. Підручник для 10-го кл. С. 126.

²⁸ Реснт О., Малій О. Історія України. Підручник для 9-го кл. С. 175.

²⁹ Власов В., Кульчицький С. Історія України. Підручник для 10-го кл. С. 113.

³⁰ Пометун О., Гупан Н. Історія України. Підручник для 10-го кл. С. 145–146.

³¹ Мудрий М., Аркуша О. Історія: Україна і світ. Підручник для 10 кл. С. 199–200.

«остаточно вирішивши українське питання»³² і освоїти «віднайдені землі»³³. Ця акція супроводжувалася насильницькими діями, вбивствами, спаленнями помешкань. Автори підручників визнають операцію «Вісла» злочином проти людяності та етнічною чисткою. Основним фігурантом цього злочину названо «польську комуністичну владу», «польську сторону», хоча й зазначається, що активними учасниками здійснення депортацій виступали поляки – члени терористичних угруповань, які знущалися й деморалізовували українське населення³⁴. Ці події, як зазначено в одному з підручників, справили гнітюче відчуття кривди й особистої трагедії у свідомості переселенців та їх нащадків³⁵. Взагалі події Другої світової війни та етнічних депортацій післявоєнного періоду залишили глибокий слід в історичній пам'яті обох народів. Однак їх трактування й понині різняться в обох сторін. Українці вважають їх причиною політику Другої Речі Посполитої, поляки ж, підкреслює один із авторів – діяльність організацій ОУН і УПА³⁶.

Власне інформацією про операцію «Вісла» в підручниках фактично завершується оповідь про історію українсько-польських взаємин. У хронологічно пізніших сюжетах ця тема відсутня.

У більшості проаналізованих підручників поляки, як представники етносу, народу, представлені в незначній мірі. Їх замінює образ Польщі як держави, й відносини українців з поляками розглядаються лише крізь призму державну чи політичну. Поляки, як представники етносу, фігурують у текстах хіба лише в статистичних даних, що ілюструють національний склад українських теренів географічно й хронологічно. Порівняно з попереднім поколінням українських шкільних підручників, у сучасних виданнях старі радянські категорії, а також етноцентричні конотації не такі очевидні. У них має місце спроба пошуку компромісів, виявлення першопричин конфліктів, уникнення односторонньої їх характеристики й безальтернативних оцінок. У цілому ж, картина українсько-польських взаємин у вітчизняних підручниках постає у вигляді низки перманентних конфліктів, які змінюють один одного впродовж історичного минулого – від боротьби за Червенські міста у середньовіччі до операції «Вісла» у ХХ ст. Власне сюжети про конфлікти подаються як єдина альтернатива відносин обох народів, цілком витісняючи інші їх сторони. Відтак у читача створюється враження засадничої ворожості поляків/Польщі до українства й відсутності іншої альтернативи подібного стану речей.

References

Bomsdorf, F. & Bordiuhov, H. (2003). *Uchebnyky istorii: nosytely stereotypov, pamiat o konfliktakh ili istochnyk dlia vzaymoponymaniya* [History textbooks: Stereotypes, Memory of Conflicts, or a Source for Mutual Understanding]. Rossiya i strany Baltii, Tsentralnoj i Vostochnoj Evropy, Yuzhnoho Kavkaza, Tsentralnoj Azii: starye i novye obrazy v sovremennykh uchebnykakh istorii. – Russia and the Baltic States, Central and Eastern Europe, South Caucasus, Central Asia: Old and New Images in Modern History Textbooks. Moscow, Russia.

Burneiko, I., Khlbovska, H., Kryzhanovska, M. & Naumchuk, O. (2017). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 9-ho kl.* [History of Ukraine. Textbook for IX cl.]. Ternopil, Ukraine.

Danylenko, V. & Smolnitska, M. (2019). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 11-ho kl.*

³² Мудрий М., Аркуша О. Історія: Україна і світ. Підручник для 11-го кл. С. 57.

³³ Пометун О., Гупан Н. Історія України. Підручник для 11-го кл. С. 87; Струкевич О., Дровозюк С. Історія України. Підручник для 11-го кл. С. 18–19.

³⁴ Мудрий М., Аркуша О. Історія: Україна і світ. Підручник для 11-го кл. С. 57; Кульчицький С., Вла-сов В. Історія України. Підручник для 11-го кл. С. 22.

³⁵ Струкевич О., Дровозюк С. Історія України. Підручник для 11-го кл. С. 22.

³⁶ Мудрий М., Аркуша О. Історія: Україна і світ. Підручник для 11-го кл. С. 59.

[History of Ukraine. Textbook for XI cl.]. Kyiv, Ukraine.

Dashkevych, Ya. (1993). Shliakhy podolannia uperedzhen (pereshkody normalizatsii polsko-ukrainskykh stosunkiv) [Ways to overcome prejudices (obstacles to the normalization of Polish-Ukrainian relations)]. Polish-Ukrainian Studies (Vol. 1: Ukraine – Poland: Historical Heritage and Public Consciousness) (Abstracts of papers. 1992, pp. 26–30). Kyiv, Ukraine.

Hisem, O. (2015). Istoriiia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 7-ho kl. [History of Ukraine. Textbook for VII cl.]. Ternopil, Ukraine.

Honcharenko, N. & Kushnarova, M. (2001). Shkola inshuvannia [School of othering]. *Krytyka – Critique*, 4 (42), 20–23.

Hupan N., Smahin I. & Pometun O. (2015). Istoriiia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 7-ho kl. [History of Ukraine. Textbook for VII cl.]. Kyiv, Ukraine.

Istorychna osvita v polikulturnomu suspilstvi: vyklyky ta perspektyvy dlia Ukrainy (2011) [Historical education in a multicultural society: challenges and prospects for Ukraine] (Abstracts of papers). Kyiv, Ukraine.

Janmaat, J. G. (2007). The «Ethnic Other» in Ukrainian History Textbooks: The Case of Russia and the Russians. *Compare: a Journal of Comparative Education*. 37(3), 307–324.

Kasianov, G. (2002). Rewriting or Rethinking? Contemporary Ukrainian Historiography and Nation-Building. In Taras Kuzio & Paul D'Aniery (ed). *Dilemmas of State-led National Building in Ukraine*. Westport.

Khlibovska, H., Naumchuk, O., Kryzhanovska, M., Hyrych, I. & Burneiko, O. (2019). Istoriiia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 11 kl. [History of Ukraine. Textbook for 11 cl.]. Ternopil, Ukraine.

Kulchytskyi, S. & Vlasov, V. (2018). Istoriiia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 10-ho kl. [History of Ukraine. Textbook for 11 cl.]. Kyiv, Ukraine.

Kulchytskyi, S. & Vlasov, V. (2019). Istoriiia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 11-ho kl. [History of Ukraine. Textbook for 11 classes]. Kyiv, Ukraine.

Kulchytskyi, S. & Liebieidieva, Yu. (2010). Istoriiia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 10-ho kl. [History of Ukraine. Textbook for 10 cl.]. Kyiv, Ukraine.

Mudryi, M. & Arkusha, O. (2018). Istoriiia: Ukraina i svit. Pidruchnyk dlia 10-ho kl. [History of Ukraine. Textbook for 10 cl.]. Kyiv, Ukraine.

Mudryi, M. & Arkusha, O. (2019). Istoriiia: Ukraina i svit. Pidruchnyk dlia 11-ho kl. [History: Ukraine and World. Textbook for 11 cl.]. Kyiv, Ukraine.

Mysan, V. (2010). Vstup do istorii Ukrainy. Pidruchnyk dlia 5-ho klasu. [Introduction to the history of Ukraine. Textbook for V cl.]. Kyiv, Ukraine.

Pometun, O. & Hupan, N. (2018). Istoriiia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 10-ho kl. [History of Ukraine. Textbook for 10 cl.]. Kyiv, Ukraine.

Pometun, O., Kostiuk, I. & Maliienko, Y. (2013). Istoriiia Ukrainy (vstup do istorii). [History of Ukraine. Introduction.]. Kyiv, Ukraine.

Reient, O. & Malii, O. (2009; 2017). Istoriiia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 9-ho kl. [History of Ukraine. Textbook for 9 cl.]. Kyiv, Ukraine.

Sereda, V. (2000). Vplyv polskykh ta ukrainskykh shkilnykh pidruchnykh z istorii na formuvannia polsko-ukrainskykh etnichnykh stereotypiv [The influence of Polish and Ukrainian school textbooks of history on the formation of Polish-Ukrainian ethnic stereotypes]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia istorychna. – Bulletin of Lviv University. The Historical Series*, (35–36), 387–399. Lviv, Ukraine.

Sereda, V. (2003). Konstruiuvannia obrazu inshoho ta istorychnoi identychnosti v Ukraini i Polshchi: porivnialno-tekstualnyi analiz shkilnykh pidruchnykh z istorii. [Constructing an image of other and historical identity in Ukraine and Poland: a comparative textual analysis of school history textbooks]. *Metodolohiia, teoriia ta praktyka sotsiologichnoho analizu suchasnoho suspilstva. Zbirnyk naukovykh prats*.

– Methodology, theory and practice of sociological analysis of modern society. Collection of scientific works, 270–276. Kharkiv, Ukraine.

Shvydko, H. & Chornobai, P. (2016). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 8-ho kl* [History of Ukraine. Textbook for 8 cl.]. Kyiv, Ukraine.

Shvydko, H. (2008). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 8-ho kl.* [History of Ukraine. Textbook for 8 cl.]. Kyiv, Ukraine.

Smolii, V. & Stepankov, V. (2015). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 7-ho kl.* [History of Ukraine. Textbook for 9 cl.]. Kyiv, Ukraine.

Sorochynska, N. & Hisem, O. (2017). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 9-ho kl.* [History of Ukraine. Textbook for 9 cl.]. Ternopil, Ukraine.

Sorochynska, N. & Hisem, O. (2019). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 11-ho kl.* [History of Ukraine. Textbook for 11 cl.]. Ternopil, Ukraine.

Strukevych, O. & Drovoziuk, S. (2019). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 11-ho kl.* [History of Ukraine. Textbook for 11 cl.]. Kyiv, Ukraine.

Strukevych, O. (2009). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 9-ho kl.* [History of Ukraine. Textbook for 9 cl.]. Kyiv, Ukraine.

Strukevych, O. (2016). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 8-ho kl.* [History of Ukraine. Textbook for 9 cl.]. Kyiv, Ukraine.

Sviderskyi, Yu., Ladychenko, T. & Romanyshyn, N. (2007). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 7-ho klasu.* [History of Ukraine. Textbook for 7 cl.]. Kyiv, Ukraine.

Turchenko, F. (2010). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 10-ho kl.* [History of Ukraine. Textbook for 10 cl.]. Kyiv, Ukraine.

Turchenko, F. & Moroko, V. (2017). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 9-ho kl.* [History of Ukraine. Textbook for 9 cl.]. Kyiv, Ukraine.

Vlasov, V. (2015). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 7-ho kl.* [History of Ukraine. Textbook for 7 cl.]. Kyiv, Ukraine.

Vlasov, V. (2016). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 8-ho kl.* [History of Ukraine. Textbook for 8 cl.]. Kyiv, Ukraine.

Vlasov, V. (2017). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 9-ho kl.* [History of Ukraine. Textbook for 9 cl.]. Kyiv, Ukraine.

Yakovenko, N. (2002). *Paralelnyi svit. Doslidzhennia z istorii uiavlen ta idei v Ukraini XVI–XVII st.* [Parallel world. Research on the history of ideas in Ukraine 16th–17th st.]. Kyiv, Ukraine.

Yakovenko, N. (1997). *Braty/vorohy abo poliaky ochyma ukraintsia XVII–XVIII stolit* [Brothers/enemies or Poles through the eyes of a Ukrainian of the 17th–18th c.] *Nezalezhnyj kulturolohichnyi chasopys «Yi» – Independent culturological magazine “Yi”*. 10, 156–167.

Zashkilniak, L. (2009). *Istoriia «svoia» i istoriia «chuzha»* [History is «own» and history is «foreign»]. *Krytyka – Critique*. 9–10, 143–144.

Zashkilniak, L. (2011). *Obraz Polshchi i poliakov u suchasni Ukraini* [The image of Poland and Poles in modern Ukraine]. *Problemy slovianoznavstva – The problem of Slavic studies*. 60, 63–72.

Батуріна Світлана Сергіївна – кандидатка історичних наук, науковий співробітник, відділ української сторіографії, Інститут історії України НАН України (вул. Грушевського, 4, Київ, Україна).

Baturina Svitlana S. – Ph.D. In Historical Sciences, Researcher, Department of Ukrainian historiography, Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine (4 Hrushevs-koho Str., Kyiv, Ukraine),

E-mail: baturina@ukr.net

THE IMAGE OF POLES AND POLAND IN UKRAINIAN SCHOOL TEXTBOOKS

The purpose of the article is to analyze the formation of the image of relations between Ukrainians and Poles during the long period from the Middle Ages to the middle of the twentieth century by analyzing modern school textbooks. Among the main objectives of the publication is to track changes that have (or have not) occurred in the perception and relationship of the nearest neighbor, compared to the previous generation of Ukrainian textbooks. How do they represent the Poles, the Polish state and the common past from the Middle Ages to the present? **The methodological basis** of the publication is the deconstruction of the texts of Ukrainian school textbooks for grades 5–11. **The scientific novelty** lies in the first comprehensive analysis of such a volume of textbook texts in a given context. **Conclusions.** Poles and Poland appear in the textbooks during certain historical periods, each of which is highlighted in the textbooks by specific economic, political and social factors: the Middle Ages – dynastic contacts and militaristic conflicts between the Polish kings and Russians; 14th – first half of 16th centuries – the Commonwealth period from the subordination by Poland the territory of the Galicia-Volyn principality and the former territories of Russia to Khmelnytskyi war; the end of 18th–19th centuries – from the Koliivshchyna to the restoration of the Polish state; period of the 20th century. Common feature for all these periods, despite the specifics and uniqueness, is the existence of conflict. The history of Poland and the Ukrainian-Polish relationship is actualized in textbooks almost exclusively because of a confrontation between the two nations in the political or military aspects.

In most of the textbooks Poles, as representatives of the ethnic group are represented to a very small extent. They are replaced by the image of Poland as a state, and the relations of Ukrainians with the Poles are considered only through the prism of state or political. The Poles, as representatives of the ethnic group, appear in the texts, except in statistics, illustrating the national composition of the Ukrainian territories geographically and chronologically. Compared to the previous generation of Ukrainian school textbooks, in modern editions old Soviet categories and ethnocentric connotations are not so explicit. Authors attempt to find compromises, identify the root causes of conflicts, avoid their unilateral characterization, and make no alternative assessments.

Keywords: Poland, Poles, textbooks, history of Ukraine, image of «other».

Дата подання: 9 жовтня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 16 листопада 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Батуріна С. Образ поляків і Польщі в українських шкільних підручниках. *Сіверянський літопис*. 2020. № 6. С. 52–62. DOI: 10.5281/zenodo.4394415.

Цитування за стандартом APA

Baturina, S. (2020). *Obraz poliakiv i Polshchi v ukrainskykh shkilnykh pidruchnykakh* [The image of Poles and Poland in Ukrainian School Textbooks]. *Sivrianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, 52–62. DOI: 10.5281/zenodo.4394415.

Ірина Діптан

ІВАН ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ ПРО УКРАЇНСЬКЕ НАЦІЄТВОРЕННЯ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТЕКСТІ

DOI: 10.5281/zenodo.4394421

© І. Діптан, 2020. CC BY 4.0

Об'єктом дослідження є наукова спадщина українського інтелектуала середини та другої половини ХХ ст., чия фахова діяльність розгорталася на еміграції, Івана Лисяка-Рудницького; предметом – історико-політичні студії вченого, присвячені генезі та еволюції національної суспільно-політичної думки в новітню добу. **Мета** історіографічної розвідки полягає у висвітленні поглядів історика на ключові, дискусійні й на сьогодні, проблеми українського націєтворення як специфічні його риси, так і ті, що притаманні формуванню європейських націоспільнот. **Методологія** пошуку ґрунтується на засадах об'єктивізму та історизму; його наукова значимість зумовлена недостатнім рівнем розробки теми. **Висновки.** У результаті прочитання відповідних праць І. Лисяка-Рудницького авторка доходить загального висновку про безперечну цінність наукового доробку мислителя, необхідність вивчення його візії національної минувшини в європейському контексті, вартісність аналітики, проникливість суджень і застережень, актуальних для успішної розбудови вже втретє відродженої України. По-перше, у розумінні дослідника поняття «народ» і «нація» – співвідносні, проте не тотожні: «народ» – одиниця етнічна; натомість «нація» – явище політичне, оскільки так він характеризує спільноту людей, що самоусвідомила себе до потреби власного державного буття. По-друге, І. Лисяк-Рудницький підкреслює специфіку українського націєтворчого процесу – наявність бездержавних позанаціональних періодів: перший – після Любліна 1569 р. і до постановня в 1648 р. Козацької держави; другий – із ліквідацією в другій половині 80-х рр. ХVІІІ ст. козацької автономії і до УНР часів Центральної Ради та Директорії, Гетьманату П. Скоропадського; третій – після поразки Української революції 1917–1921 рр. По-третє, розмірковуючи над таким явищем, як «національний характер», історик акцентує на винятковому значенні у формуванні його перебування України «між «Сходом» і «Заходом». Учений підкреслює органічну приналежність України до європейської спільноти народів (як основний аргумент – спільна культурна та політична спадщина). По-четверте, вагоме місце в політичних студіях І. Лисяка-Рудницького займає проблематика українського націоналізму (від диференціації поняття, сутності, витоків – до його трансформації, значення).

Ключові слова: І. Лисяк-Рудницький, нація, історичний/неісторичний народ, національний характер, інтегральний націоналізм.

Восени 2019 року наукова спільнота відзначила столітній ювілей українського інтелектуала Івана Лисяка-Рудницького (27.10.1919 – 25.04.1984). Волею долі його дослідницька діяльність розгорталася на чужині (в Австрії, Німеччині, Чехословаччині, Швейцарії, США, Канаді); наукова спадщина вченого стала доступною в Україні порівняно недавно (в 1991 р. вийшли «Нариси з історії Нової України»; 1994 р. побачив світ двотомник «Історичні есе», а в 2019 р. здійснено його перевидання та опубліковано «Щоденники» І. Лисяка-Рудницького). 20–21 вересня минулого року у Львові відбулася міжнародна наукова конференція, поважні учасники якої проаналізували життєвий шлях історика, його науковий доробок (матеріали виступів у друкованому чи електронному варіантах – відсутні).

Академічні студії вченого (головно – в царині української суспільно-політичної

думки другої половини XIX – першої половини XX ст.) залишаються вартісними й на сьогодні, позаяк у них наявне неупереджене, політично-відсторонене, з урахуванням методологічного арсеналу західної гуманітаристики, прочитання вітчизняної минувшини в контексті європейської історії.

Мета нашого історіографічного дискурсу полягає в тому, щоби на основі низки праць І. Лисяка-Рудницького висвітлити його погляди на вузлові проблеми українського націоствердження. Задля її реалізації маємо розв'язати такі завдання: по-перше, витлумачити згідно з ученим сутність дефініцій «народ», «нація», «національний характер», «націоналізм»; по-друге, виокремити, відповідно до концепції дослідника, періоди «вмирання» й «відродження» української нації; по-третє, розкрити роль геополітичного чинника в українському націодержавствоствердженні й аргументацію І. Лисяка-Рудницького стосовно європейськості українства; по-четверте, проаналізувати критичну та, водночас, незаангажовану візію вченого щодо витоків і трансформації українського націоналізму, його місця в розвитку вітчизняної політичної думки.

Значимість нашого дослідження обґрунтовуємо рівнем розробки теми. Констатуємо: в українському історіографічному дискурсі замало праць, присвячених науковому доробку мислителя: наявні статті лише започаткували його вивчення¹. Проблематика нашої розвідки лише почасти розглянута в окремих публікаціях, а тому потребує подальшого вивчення².

Передусім означимо: І. Лисяк-Рудницький чітко розмежовує поняття «народ» і «нація». В інтерпретації вченого «народ» – одиниця етнічна, витворена сукупністю «...певних об'єктивних прикмет, таких як походження, мова, побут, своєрідний спільний стиль, що пронизує всі ділянки життя даного колективу й надає йому однастайний (простірно й часово) «народний характер»³. Зауважується, що список перелічених прикмет – змінний, оскільки немає зовсім гомогенних народів; «однак якийсь мінімум кровної однорідності конечний для екзистенції народу», позаяк

¹ Грицак Я. Іван Лисяк-Рудницький (Нарис інтелектуальної біографії). *Сучасність*. 1994. № 11. С. 73–96; Діптан І. І. Іван Лисяк-Рудницький про Драгоманівську концепцію українсько-єврейського порозуміння. *Історико-політичні студії*. 2014. № 2. С. 25–34; Діптан І. І. Суспільно-політичні погляди М. П. Драгоманова: візія І. П. Лисяка-Рудницького. *Рідний край: Альманах Полтавського національного педагогічного університету*. 2013 № 1 (28). С. 165–187; Діптан І. І. Іван Лисяк-Рудницький про В'ячеслава Липинського як політичного мислителя. *П'яті Червеваніські наукові читання: зб. наук. ст. за матеріалами Всеукраїнської наукової конференції*. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2020; Скељчик С. Українофіли: світ українських патріотів другої половини XIX століття. Київ: К.І.С., 2010. 267 с.; Костенко Г. В. Дослідження життєдіяльності та науково-публіцистичної спадщини М. Драгоманова в працях І. Лисяка-Рудницького. *Грані*, 1999. № 3 (5). С. 99–104; Костенко Г. В. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова в дослідженнях істориків української діаспори. *Грані*. 2000. № 6. С. 14–17; Круглашов А. М. Драма інтелектуала: Політичні ідеї М. П. Драгоманова. Чернівці: Прут, 2001. 488 с.; Кулеша Н. Лисяк-Рудницький Іван Павлович. *Українська журналістика в іменах: матеріали до енциклопедичного словника* / НАНУ, Львів, наук. 6-ка ім. В. Стефаника; за ред. М. М. Романюка. Львів, 2006. Вип. 13. С. 255–257; Кульчицький С. В. Гострим зором талановитого дослідника. Минуле України з огляду на європейську історію. *Політика і час*. 1996. № 31. С. 57–67; Кульчицький С. В. Лисяк-Рудницький Іван Павлович. *Енциклопедія історії України*: Т. 6: Ла–Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України. Інститут історії України. Київ: Наук. думка, 2009. С. 164–167; Куценко Ю. Історіографічний образ Михайла Драгоманова в творчості І. Лисяка-Рудницького. *Південний архів: зб. наук. праць. Історичні науки*. 2002. Вип. 8. С. 54–59; Прицак О. Іван Лисяк-Рудницький як учений і «комунікатор» *Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: в 2 т.* Київ: Основи, 1994. Т. 1. С. XIII–XX; Сич О. М. Драгоманов в оцінці української зарубіжної історіографії другої половини XX ст. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки*. 2008. Вип. 5. С. 3–6; Хміль І. С. Деякі проблеми історії України крізь призму бачення І. Лисяка-Рудницького. Київ: Інститут історії України АН України, 1993. 18 с.

² Кульчицький С. В. Гострим зором талановитого дослідника. Минуле України з огляду на європейську історію. *Політика і час*. 1996. № 31. С. 57–67; Хміль І. С. Деякі проблеми історії України крізь призму бачення І. Лисяка-Рудницького. Київ: Інститут історії України АН України, 1993. 18 с.

³ Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації (методологічні завваги). *Лисяк-Рудницький І. П. Історичні есе: в 2 т.* Київ: Основи, 1994. Т. 1. С. 11.

«народна свідомість» зводиться до почуття «рідності», незалежно від політичних ідеалів.

Якщо можна говорити про певну вегетативність народу, то «натомість існування нації спирається на свідому волю її членів». Творення нації бачиться в контексті реалізації ідеї суспільного договору, «де точка тяжіння лежить у волі бути товариством, підпорядковуватися запровадженним законам і владі, користуватися правами й виконувати обов'язки»⁴. Історик характеризує націю як «феномен політичної сфери... колектив людей, що хочуть бути державою. Тому зовсім оправдано в деяких... мовах (французькій, англійській) слово «нація» вживають як синонім «держави». Водночас, «не всі держави заслуговують назву нації»: «території, об'єднані династичним способом, завойовницькі імперії – це не нації. На протипагу цьому існують «бездержавні нації»» (Польща в XIX ст. була нацією без держави). Тобто, «факт чужинецького завоювання сам собою ще не припиняє життя нації, поки в даному колективі є сильна «ділами засвідчена воля бути політичним суб'єктом». Розмірковуючи над співвідношенням народу й нації, вчений наголошує, «що ці два явища не покриваються», бо «є нації, що складаються з кількох народів, як і народи, що розпадаються на кілька націй»⁵.

На основі мовленого дослідник робить висновок: «народ є суспільним явищем, незрівняно старшим, ніж нація». Він вважає, що після Великого переселення народів етнічна структура Європи не зазнала суттєвих змін і «на цьому етнічному фундаменті приблизно через тисячу років сформувалися європейські нації»⁶.

На особливу увагу заслуговує таке положення: «Народ – явище не тільки старше, а й триваліше, як нація... всякі історичні катастрофи... вдаряють передусім по соціальних елітах і по репрезентативних політичних і культурних установах; зате народ... може перетривати, бо народні прикмети не потребують для свого збереження складних інституцій». Дослідник підкреслює, що нація умирає не обов'язково внаслідок завоювання. Засадничо фатальними є такі підстави: по-перше, «винищення всієї провідної верстви, що є носієм політичного хотіння нації»; по-друге, «добровільна капітуляція даної провідної верстви, прийняття нею... чужої національно-державної ідеології; «самогубство нації»⁷. Хоча нація є суспільним явищем, слабшим за народ, але вона «компенсує це тим, що всі великі досягнення в області політики... та культури... належать націям. Нація, – підсумовує вчений, – вищий щабель суспільного витвору, як народ»⁸.

І. Лисяк-Рудницький задається надважливим запитанням: «з якого часу взагалі можна говорити про існування нації в Європі?» Заперечуючи тезу, що нації є витвором модерної демократії, вчений стверджує: «важливіші європейські нації сформувалися після перелому першого й другого тисячоліття н. е. В добі хрестоносних походів ряд національних колективів – французи, німці, англійці, кастилійці (еспанці) – зарисовується вже зовсім виразно. Друга половина XV і початок XVI ст. – це період утвердження сильних національних монархій: Еспанія Фердинанда й Ізабелли, Франція Луї XI та Франсуа I, Англія перших Тюдорів. Паралельні явища існували також у Східній Європі, напр. панування Юрія Подєбрадського в Чехії. Німці й італійці... робили спроби... в цьому напрямі. [...] Все це заперечує тезу, нібито європейські нації сформувалися щойно на переламі XVIII і XIX століть». Учений погоджується з тим, що Велика французька революція «відіграла велику націотворчу роль, бо вона перетворила підданих на громадян», позаяк «висунула ідею, що носієм політичної волі є загальне населення». Водночас, зазначене визнання зовсім не спростовує того, що національні держави постали значно раніше, поза-

⁴ Там само. С. 12.

⁵ Там само. С. 13.

⁶ Там само. С. 14.

⁷ Там само. С. 15.

⁸ Там само. С. 16.

як «суттю нації є активна постава її членів, їхня воля бути політичним суверенним колективом»⁹. Як аргумент – наявність «політичного народу» і у феодальному становому суспільстві; різниця лише в тому, що в XV–XVII ст. «політичним суверенним колективом» було лицарство та міський патриціат. Історик підкреслює, що зазначені верстви «були співгосподарями нації-держави й почували себе співвідповідальними за її долю... Ця колективна солідарність шляхетської класи (плюс... міський патриціат), об'єднаної довкола легітимної династії, це перший етап у розвитку нації»¹⁰. Тобто, помилково відмовляти в наявності нації лише на тій підставі, що велика більшість населення не мала політичних прав.

Цікаві зауваги висловлює І. Лисяк-Рудницький стосовно формування українського народу. На його думку, воно в основному завершилося в половині першого тисячоліття н. е. (констатує континуїтет – тяглість українства від передісторичних часів до наших днів). Але якщо минувшині українського народу притаманні континуїтет і «періодичне корчення та розширення етнічної території», то такої «тяглості бракує в історії української нації». Витоки її вчений убаचाє в Київській Русі (часів розпаду Київської держави), кристалізацію – в Галицько-Волинському королівстві та Великому князівстві Литовському. Після Любліна 1569 р. розпочався бездержавний, позанаціональний період у розвитку українства. З постанням Козацької держави відроджується й нація; з ліквідацією української автономії – знову її загибель. «Себто українська нація, – констатує І. Лисяк-Рудницький, – вже двічі вмирала й двічі відроджувалася»¹¹. Друге її відродження відбулося в добу Української революції 1917–1921 рр.

Історик підкреслює особливості і трагізм українського націєтворчого процесу в європейському контексті (ніякі політичні перевороти, періоди реформації, пуританські революції не переривали тяглість англійської і французької національної історії). Натомість в українському світі «нема прямого помосту між Україною короля Данила та гетьмана Хмельницького, між Україною Мазепи та Петлюри. Здобутки та традиції перших не могли прямою лінією перейти до останніх. Доводилося починали «наново». Ось тут лежить причина хронічної політичної незрілості українського суспільства, його інфантильності та примітивізму. Це саме стосується й культурної ділянки»¹².

Аналізуючи українське державотворення, вчений оперує поняттям «історичності» та «неісторичності» націй. Передусім він зауважує, що хоча нація завжди існує в часі, та це не є підставою її «історичності». По-перше, «потенційна історичність стає дійсною лише тоді, коли спільнота досягає самоусвідомлення. По-друге, в контексті східноєвропейської й балканської історії XIX ст. відмінність між історичними і неісторичними народами має... специфічне значення». Дослідник погоджується, що термін «неісторичності» нації можна замінити на її «плебейскість» (за М. Драгомановим)¹³. Провівши історико-юридичний дискурс стосовно розрізнення нації, учений робить висновок: «вирішальним фактором в існуванні т.зв. історичних націй було збереження, незважаючи на втрату незалежності, репрезентативної провідної верстви як носія політичної свідомості «та високої» культури. [...] Натомість неісторичні нації втратили (або ніколи не мали) репрезентативний клас і були зведені до безмовної народної маси, з невисокою національною свідомістю (чи взагалі без жодної) і культурою переважно народного характеру»¹⁴.

⁹ Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації (методологічні завваги). *Лисяк-Рудницький І. П. Історичні есе: в 2 т.* Київ: Основи, 1994. Т. 1. С. 16.

¹⁰ Там само. С. 17.

¹¹ Там само. С. 18.

¹² Там само. С. 20.

¹³ Лисяк-Рудницький І. Зауваги до проблеми «історичних» та «неісторичних» націй. *Лисяк-Рудницький І. П. Історичні есе: в 2 т.* Київ: Основи, 1994. Т. 1. С. 32.

¹⁴ Там само. С. 33.

Змальовуючи долю української нації, вчений характеризує її як «неісторичну», тобто таку, що мала минувшину, проте зазнала тривалих і руйнівних перерв у своєму розвитку (подібно до балканських слов'ян із турецьким завоюванням і чехів у зв'язку з катастрофою під Білою Горю). «Очевидно, – розмірковує І. Лисяк-Рудницький, – помилкою було б думати, що між трьома фазами існування української нації взагалі не було ніякого генетичного зв'язку. [...] Навпаки, говорячи про «перериви», про «завмирання й відродження», ми ... приймаємо, що це були процеси одного суб'єкта: української нації в її ставанні»¹⁵. Відтак, дисконтинуїтет поєднувався з «елементами тяглості», котрі зв'язували до купи три фази національної історії – княжо-феодальної, козацької та модерної.

І. Лисяк-Рудницький формулює низку питань, наріжних у розгляді такої проблеми, як «ставання й завмирання української нації». По-перше, чинники двократної асиміляції наших провідних верств у чужих національних колективах; по-друге, в чому таємнича сила українського Фенікса (двократне відродження нації); по-третє, з'ясування національного характеру Київської Русі (на переконання дослідника, «державна Володимира та Ярослава не була ані «українська», ані «російська» в модерному розумінні; це була спільна східноєвропейська держава доби патримоніальної монархії ... українство... корениться в Київській Русі, але ... перша суто українська держава ... Галицько-Волинське королівство»¹⁶; по-четверте, роль литовської доби як визначальної в національній диференціації між Україною, Білоруссю та Московщиною-Росією; по-п'яте, становий характер Козацької держави («козацький стан, був так само провідний в Україні, як шляхетство в Польщі. Але з різних причин увесь уклад міжстанових взаємин був в Україні ... прогресивніший і корисніший для тих груп населення, що не належали до привілейованої верстви. [...] ті елементи корпоративних і особистих вольностей, що були в козацькій державі, споріднювали її з тогочасним Заходом, ... при нормальному розвитку, дали б Україні ще на переломі XVIII та XIX століть змогу перетворитися в націю в повноцінному розумінні»¹⁷. Натомість розчавлена імперською Росією козацька Україна вступила (за М. Драгомановим) в «пропащий час своєї історії».

Ретроспективно змальовуючи процес українського національного відродження, вчений виокремлює в ньому епоху напередодні Першої світової війни. «Якщо знищення козацької державності й русифікація козацької аристократії вивели були Україну з числа націй і знизили її до рівня політично аморфної етнографічної маси, то тепер, – стверджує він, – з цієї маси починає підійматися нова українська нація [...]». Коли вибухнула Перша світова війна, українство в Росії вже являло собою реальну силу, але воно ще не встигло перетворитися з «національного руху» на націю в повному значенні слова... Модерна українська нація народилася під час революції»¹⁸.

Маємо багато соціологічних, політологічних, філософських визначень поняття «нація». Думається, що в інтерпретації І. Лисяка-Рудницького воно напрочуд вдале: «... нація – це спільнота з виразною свідомістю і волею, а не просто сукупність індивідів, яким випало мати спільну мову й певні етнічні риси. У минулі роки, коли носієм національної самосвідомості була певна репрезентивна верства, зникнення цієї верстви – внаслідок фізичного винищення або через втрату внутрішньої енергії – справді дорівнювала «смерті нації». [...] Звичайно, новітні нації стали демократизованими, розширюючись у принципі до всього народу. Це розширення соціальної бази робить «смерть» новітньої нації малоімовірною, якщо не станеться справж-

¹⁵ Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації (методологічні завваги). *Лисяк-Рудницький І. П. Історичні есе: в 2 т.* Київ: Основи, 1994. Т. 1. С. 21.

¹⁶ Там само. С. 26.

¹⁷ Там само. С. 27.

¹⁸ Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України. *Лисяк-Рудницький І. П. Історичні есе: в 2 т.* Київ: Основи, 1994. Т. 1. С. 189–190.

нього геноциду¹⁹. Мовлячи про націєтворчий потенціал українства в новітню добу, вчений стверджує, що «він зробив великий поступ під час революції та в 1920-ті роки, але ... процес формування нації був зупинений і почасти повернений назад протягом чвертьстолітнього правління Сталіна. Дискусійним є, чи Україну навіть сьогодні можна вважати повною нацією...»²⁰.

На увагу заслуговують міркування вченого стосовно сутності такого явища, як «національний характер». Під ним історик розуміє своєрідний спосіб життя, комплекс культурних вартостей, правила поведінки та систему інституцій, які притаманні даному народові. Він зауважує, що національний характер (культурний тип) формується історично, а коли викристалізується, то виявляє чималу стабільність і вміння відкидати або асимілювати підривні впливи. З методологічного погляду важливо, що національний характер не являє собою чогось абсолютного й оригінального, але радше індивідуальну комбінацію прикмет, властивих багатьом народам²¹.

І. Лисяк-Рудницький переконаний, що на ствердження українського культурного типу виняткове значення мало перебування України між Сходом і Заходом. Перед тим, як запропонувати власне розв'язання дилеми «Схід-Захід» в українському вимірі, вчений розкриває сутність означених понять. Так, говорячи про «Захід», розуміємо Європу в цілому. «Україна «західня» остільки, – пояснює дослідник, – поскільки вона становить органічну частину європейської спільноти народів ... які, не зважаючи на політичну роз'єднаність та часті жорстокі антагонізми в минулому, поділяють спільну культуру і суспільну спадщину»²². Приналежність до Європи не завжди географічно детермінована: європейськими не були мусульманські держави середньовічної Іспанії; Оттоманська імперія, що впродовж століть обіймала велику частину європейського континенту; Московія XIV–XVII ст. («європеїзація» її розпочалася з реформами Петра I й зосталася проблематичною). Натомість Україна не пережила насильного й раптового «узахіднення», позаяк «від своїх початків була суттєво європейською... «західною»»²³. З німецькими землями, Чехією, Угорщиною, Польщею, Литвою та Швецією вона віддавна підтримувала найтісніші зв'язки.

Мовлячи про «Схід» («Орієнт») для українства, вчений вказує на його двозначність: приналежність України «з одного боку до світу східного християнства й візантійської культурної традиції та, з другого боку, до світу євразійських кочівників»²⁴. Останній діяв на український народ ззовні, але не був «інтернаціоналізований» (тобто – не став складником національного типу). Безперечно, він був могутнім гальмівним чинником (монголо-татарське спустошення, турецько-татарські вторгнення тощо). Водночас він через військово-захисну неспроможність Литви, а згодом і Речі Посполитої викликав сильну оборонну реакцію українства, що втілилась у козацтві²⁵.

«Другий великий східний вплив – грецька (візантійська) релігійна й культурна традиція – діяв, – наголошує історик, – зсередини, формуючи саму духовність суспільства»²⁶. Передусім, прийняття Руссю християнства в його східному варіанті зумовлювалося тим, що «українські землі належали до сфери променювання грецької й гелленістичної культури вже добрих півтора тисячоліття до хрещення Русі».

¹⁹ Лисяк-Рудницький І. Зауваги до проблеми «історичних» та «неісторичних» націй. *Лисяк-Рудницький І. П. Історичні есе: в 2 т.* Київ: Основи, 1994. Т. 1. С. 37–38.

²⁰ Там само. С. 38.

²¹ Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом. *Лисяк-Рудницький І. П. Історичні есе: в 2 т.* Київ: Основи, 1994. Т. 1. С. 1.

²² Там само. С. 1–2.

²³ Там само. С. 2.

²⁴ Там само. С. 3.

²⁵ Там само. С. 5–6.

²⁶ Там само. С. 6.

До того ж, саме в X-му столітті Візантія «перебувала на шпилі своєї політичної й культурної сили ... могла ... більше принести молодій Русі, ніж латинське християнство ... народам Північної й Середньо-Східньої Європи»²⁷. Варто зауважити, що домонгольська Русь – церковно залежна від Царгороду, не була духовно ізольована від латинського Заходу.

«Київська держава, – продовжує професор, – відзначалася наступною знаменною прикметою: вона поєднувала переважно східню, грецько-візантійську релігійну й культурну традицію з переважно західною суспільною й політичною структурою». Аргументи історика доволі переконливі. По-перше, «політичний візантинізм залишився цілком чужий Київській Русі (Візантійська теократія ... прищепилася в Московському царстві, ... де вона сполучилася з державною організацією ... на зразок орієнтального деспотизму Золотої Орди)»; по-друге, «свободолубивий, європейський по своїй суті дух, притаманний і українським державним організаціям пізніших епох» (йдеться про Галицько-Волинське королівство, Литовсько-Руську державу, Гетьманщину); по-третє, закономірно, що в XIX ст. «всеросійський лібералізм і конституціоналізм знаходив собі найсильнішу підпору власне в українських провінціях імперії. Коли б встояла відроджена 1917 року самостійна українська держава, вона ... була б ... західних конституційних форм»²⁸.

Опорним у політичних студіях І. Лисяка-Рудницького є також поняття «націоналізм». В англійській мові «націоналізм» це – будь-яке свідоме прагнення до національного самовираження²⁹. В українській політичній термінології кінця XIX ст. під ним розуміли активну національну свідомість і патріотизм, а під час визвольних змагань – самостійництво. Коли ж у 1920-х рр. виникла ідеологічна течія та відповідний політичний рух, поняття націоналізму набрало партійного забарвлення. Відтак учений диференціює націоналізм: у широкому тлумаченні (патріотизм, самостійництво); у вузькому (політичний рух – «інтегральний націоналізм»)». Саме в другому значенні дослідник націоналізм і розглядає.

І. Лисяк-Рудницький не погоджується з означенням М. Міхновського як «батька українського націоналізму», бо вважає його основоположником новітнього українського самостійництва. Рис націоналізму він також не вбачає у І. Франка, Ю. Бачинського, Л. Цегельського, В. Липинського і навіть раннього Д. Донцова. Вчений стверджує, що «виникнення націоналізму було реакцією в українській духовності на події світової війни та визвольних змагань». Історик нагадує про перші спроби появи націоналістичних організацій у студентських середовищах Галичини та еміграції. Публіцистом, що найбільше спричинився до кристалізації націоналістичної ідеології, був Д. Донцов («Націоналізм», 1926). І. Лисяк-Рудницький наголошує, що, незалежно від цих ідейно-політичних шукань, з 1920 р. існувала Українська військова організація (УВО). Після кількарічних підготовчих заходів УВО у 1929 р. об'єдналася з націоналістичними ідеологічними гуртками в Організацію українських націоналістів (ОУН) на чолі з Є. Коновальцем (ідеолог «інтегрального націоналізму» Д. Донцов – поза організованим рухом)³¹.

Професор зауважує, що ранні націоналісти, вбачаючи в керманічах Української революції винуватців її поразки, дійшли до заперечення демократичних і соціалістичних засад, визначальних у національно-визвольному русі другої половини XIX

²⁷ Там само. С. 7.

²⁸ Там само. С. 8.

²⁹ Лисяк-Рудницький І. Напрями української політичної думки. *Лисяк-Рудницький І. П. Історичні есе: в 2 т.* Київ: Основи, 1994. Т. 2. С. 76.

³⁰ Лисяк-Рудницький І. Націоналізм. *Лисяк-Рудницький І. П. Історичні есе: в 2 т.* Київ: Основи, 1994. Т. 2. С. 247.

³¹ Лисяк-Рудницький І. Націоналізм. *Лисяк-Рудницький І. П. Історичні есе: в 2 т.* Київ: Основи, 1994. Т. 2. С. 247–248; Лисяк-Рудницький І. Напрями української політичної думки. *Лисяк-Рудницький І. П. Історичні есе: в 2 т.* Київ: Основи, 1994. Т. 2. С. 77.

– початку ХХ ст. Трактуючи себе послідовниками «ідеалістичного світогляду», вони розуміли його як антитезу матеріалістичній філософії і позитивізму, проголошували примат волі над розумом, життя над теорією. «Замість об'єктивного наукового пізнання, – підкреслює вчений, – націоналісти часто плекали міфи й воліли ідеологічно спрепарований образ українського минулого. Націоналізм звертав увагу на культ боротьби і жертви крові»³². Він пропагував новий тип українця: «сильної людини» з «невгнутим» характером, фанатично відданої ідеалам руху та готової пожертвувати для них собою й іншими; націоналізм підпорядковував традиційні моральні чесноти вимогам політичної доцільності («мета освячує засоби»)»³³; «він відкидав політичні вартості, що виходять поза межі національного інтересу [...]». Націоналісти негативно оцінювали еволюційні методи політичної дії та гнучку тактику»³⁴. Зважаючи на «всеобіймаючий» характер руху (беззастережне підпорядкування ідеології всіх сфер життя українства), учений підводив його під поняття тоталітарного.

У соціально-економічній перспективі націоналісти заперечували соціалізм, не розрізняючи його демократичних й тотально-комуністичних варіацій; відкидали вони і ліберальний капіталізм; натомість мали «симпатії до корпоративного устрою [...], «національного солідаризму»»³⁵. В політичній програмі націоналістів учений виокремлює такі складники: монопартійність у майбутній державі; «вождизм» (ОУН як орден «луччих людей», апарат – ієрархія «провідників»).

На думку дослідника, тенденція до монопартійної диктатури проявилася вже в Акті проголошення Української держави 30 червня 1941 р., в якому «ОУН(б) заявила себе єдиним речником «волі Українського народу». В акті не згадано ні словом про традиції української державності 1917–1921 рр. ... Але найсуттєвіше, що партія покликувала до життя державу, що ... означало підпорядкування держави ... виключний контроль одної партії»³⁶. Історик стверджує, що, проголошуючи цей акт, бандерівці прагнули не так німців, як українців поставити перед dokonаним фактом і «узурпувати владу, перебігши дорогу мельниківським суперникам»³⁷.

І. Лисяк-Рудницький, з'ясовуючи місце українського націоналізму в європейському контексті, підкреслює, що, хоча його «рушійною силою ... був патос національно-визвольної боротьби», та «розбурхану національну енергію націоналізм скеровував у річище політичної системи, що своєю суспільною суттю перегукувалися з тоталітарними течіями в повоєнній Європі»³⁸. Найближчі родичі його – хорватські усташі, румунська Залізна Гвардія, словацькі глінківці, польський ОНР тощо. «Расизм і антисемітизм, – наголошує історик, – не були істотно притаманні українському інтегральному націоналізму»³⁹.

Учений указує на комплекс чинників, визначальних у генезі та еволюції українського націоналізму: переконаність, що насамперед демократія відповідальна за поразку національно-визвольних змагань у 1917–1921 рр.; обурення політикою західних держав, які не визнали й не підтримали українську націю; прагнення наслідувати успіх російських більшовиків і диктаторського режиму Пілсудського в Польщі; розуміння, «що жорстокості та цинізму цих іноземних гнобителів мож-

³² Лисяк-Рудницький І. Націоналізм. Лисяк-Рудницький І. П. *Історичні есе: в 2 т.* Київ: Основи, 1994. Т. 2. С. 249.

³³ Там само. С. 249.

³⁴ Там само. С. 250.

³⁵ Там само. С. 251.

³⁶ Лисяк-Рудницький І. Націоналізм і тоталітаризм (відповідь М. Прокопові). Лисяк-Рудницький І. П. *Історичні есе: в 2 т.* Київ: Основи, 1994. Т. 2. С. 491.

³⁷ Там само. С. 491–492.

³⁸ Лисяк-Рудницький І. Націоналізм. Лисяк-Рудницький І. П. *Історичні есе: в 2 т.* Київ: Основи, 1994. Т. 2. С. 251.

³⁹ Там само. С. 252.

на протистояти лише такими ж безоглядними, безжалісними засобами»⁴⁰; трагічне становище українства у складі СРСР та Польщі; «явна криза демократично-парламентарного устрою в європейському масштабі підірвала престиж демократії серед українського громадянства»; українці, розчаровані політикою Антанти стосовно України, не були прихильниками міжнародного «статус-кво» і симпатизували ревізійоністським колам версальської Європи (передусім – Німеччині)⁴¹.

Історик вважає, що впродовж 1929–1939 рр. націоналізм, як політичний рух, став найдинамічнішою політичною силою в позарадянському українському світі. Хоча, згідно з націоналістичною доктриною, революційну боротьбу треба вести проти всіх найманців, проте до 1939 р. саботажно-терористичні акції ОУН спрямовувалися проти Польщі (протиросійські проявлялися у поборюванні радянофільства і в атентатах на радянських дипломатів). «Іраціоналістична настанова націоналізму, – підсумовує дослідник, – приглушувала тверезу, критичну думку, утруднювала орієнтацію у складній дійсності та вміння приймати відповідні рішення й виправляти зроблені помилки»⁴².

«Роки другої світової війни, – стверджує І. Лисяк-Рудницький, – були періодом найбільшого піднесення й одночасно організаційної й ідейної кризи націоналістичного руху»⁴³. По-перше, німецька національна політика перекреслила його зовнішньополітичну концепцію; по-друге, приєднання Західної України до УРСР восени 1939 р. переорієнтувало націоналістичне підпілля з протипольського на протирадянський фронт; по-третє, розкол в ОУН (з 1940 р. – «мельниківці» та «бандерівці») ослабив рух, а «брак відповіді на питання соціально-економічного ладу, як і тоталітарні риси ... [його] були великою перешкодою для ... популяризації серед населення»⁴⁴.

Відповіддю на виклики часу стала кореляція засад націоналізму. Основні відхилення щодо традиційної доктрини – в постановках III Надзвичайного великого збору ОУН (фракція С. Бандери) та платформі Української головної визвольної ради липня 1944 р. (УГВР «була подумана як політична надбудова УПА та зав’язок підпільного уряду»⁴⁵): «1) відречення від обов’язкового «ідеалізму» та допущення філософсько-світоглядного плюралізму як у визвольному русі, так і в майбутній українській державі; 2) відмова від етнічної виключності та визнання засади рівноправності всіх громадян України, без уваги на етнічне походження; 3) висунення досить детальної соціально-економічної програми, що накреслювала майбутній господарський лад на Україні як комбінацію успішного, кооперативного й приватно-власницького секторів»⁴⁶. Проаналізувавши зазначені пункти, вчений вважає, що, з огляду на невиразність програмових змін у питаннях політичного устрою, безпідставно стверджувати про перехід націоналістичного руху вже в 1943–1944 рр. на демократичні позиції («Така швидка метаморфоза межувала би з чудом, в яке трудно повірити»⁴⁷).

Справді: назовні в платформі УГВР – низка демократичних гасел, що було відрадним симптомом ідейного ревізійонізму в політичних установах частини банде-

⁴⁰ Лисяк-Рудницький І. Напрями української політичної думки. *Лисяк-Рудницький І. П. Історичні есе: в 2 т.* Київ: Основи, 1994. Т. 2. С. 78.

⁴¹ Лисяк-Рудницький І. Націоналізм. *Лисяк-Рудницький І. П. Історичні есе: в 2 т.* Київ: Основи, 1994. Т. 2. С. 252.

⁴² Там само. С. 252–254.

⁴³ Там само. С. 254.

⁴⁴ Там само. С. 255.

⁴⁵ Лисяк-Рудницький І. Націоналізм і тоталітаризм (відповідь М. Прокопові). *Лисяк-Рудницький І. П. Історичні есе: в 2 т.* Київ: Основи, 1994. Т. 2. С. 492.

⁴⁶ Лисяк-Рудницький І. Націоналізм. *Лисяк-Рудницький І. П. Історичні есе: в 2 т.* Київ: Основи, 1994. Т. 2. С. 256.

⁴⁷ Лисяк-Рудницький І. Націоналізм і тоталітаризм (відповідь М. Прокопові). *Лисяк-Рудницький І. П. Історичні есе: в 2 т.* Київ: Основи, 1994. Т. 2. С. 490.

рівців. «Але програмові кличі легше міняти, – коментує І. Лисяк-Рудницький, – ніж організаційну структуру, а реально остання ... важить більше»⁴⁸. Дослідник указує на те, що понадпартійність УГВР – фікція (в Р. Шухевича сконцентровано функції: лідера партії, командира збройних сил і шефа «уряду»; «трудно тут дошукуватися відмови від засад монопартійності й вождизму»)⁴⁹.

Учений розглядає найконтраверсійнішу проблему в тлумаченні ідеології та практики ОУН – ксенофобію. Він зауважує, що хоча під час німецької окупації пропагандисти ОУН заговорили про «свободу народам, свободу людині», «але це шляхетне гасло перебувало в суперечності з традиційним націоналістичним світоглядом і вільно сумніватися, чи відповідала йому тодішня практика бандерівської організації». На переконання І. Лисяка-Рудницького, закладені Д. Донцовим («меншором націоналістичного покоління тридцятих-сорокових років у Західній Україні», що «усім своїм авторитетом спрямовував український націоналізм у фашистське русло») ідейні підвалини руху не були переглянуті («ідейна еволюція будь-якого політичного табору ... вимагає чесного розрахування з власним минулим»)⁵⁰. Цього не сталося, а натомість відбулася низка трагедій в історії українства в 1941–1944 рр. і сумнівна реакція на них оунівців.

Мовлячи про геноцид українського єврейства, професор запитує: «Хто ж був покликаний запротестувати в імені українського народу проти гітлерівського злочинства? В тодішніх умовах це могло зробити тільки націоналістичне підпілля, що діяло незалежно від окупаційної влади». Він дорікає керівникам ОУН (р), що не засудили геноцид євреїв та не перестерегли українців перед співучастю в нацистських звірствах. «Є ситуації, – говорить історик, – коли не вільно мовчати, бо той, що має змогу протестувати й цього не робить, цим показує, що він згоджується. [...] Але яким правом можна тоді твердити, що націоналістичне середовище було вільне від духу ксенофобії та шовінізму?»⁵¹.

Згадуючи Волинську трагедію, вчений вважає, що «вина падала на обі сторони: терор і озвіріння були обопільні [...]. Польський політичний провід напевне причинився до спровокування катастрофи [...]. Але ... є підстави думати, що з українського боку мали місце не льокальні, стихійні ексцеси, але що проводилася свідомо кампанія «очищування терену» від польського населення»⁵². За рішенням могла стояти тільки ОУН (р).

Дослідник нагадує, що на території ЗУНРу 1918–1919 рр., незважаючи на польську агресію, не було жодного протипольського або протиеврейського погрому. «Свою поведінку супроти польської та єврейської меншостей, – констатує історик, – оунівці не принесли доброї слави імені українського народу»⁵³.

І. Лисяк-Рудницький заздалегідь відповідає тим, хто міг би закинути йому надмірний критицизм і суб'єктивізм в оцінці ОУН, намір дискредитувати націоналістичний табір. «Такого тенденційного бажання, – пояснює вчений, – я не мав і не маю, бо розглядаю націоналістичний рух ... як частину спільного історичного досвіду нашого народу. Націоналізм зробив ... вагомий внесок у розвиток пореволюційної України. В його доробку було теж чимало позитивного [...]. Поряд з цим були ... велетенські помилки ... Критична перевірка історичного досвіду являє собою конечну передумову політичної думки та росту національної самобутності»⁵⁴.

Дослідницька візія націоналізму вповні увідповіднена із засадничими положеннями, висловленими в авторській статті «Напрями української політичної думки».

⁴⁸ Там само. С. 470.

⁴⁹ Там само. С. 493.

⁵⁰ Там само. С. 493.

⁵¹ Там само. С. 494.

⁵² Там само. С. 494–495.

⁵³ Там само. С. 495.

⁵⁴ Там само. С. 496.

Історик підкреслює, що розвиток її у новітню добу «треба розуміти ... як процес, що охоплює кілька паралельних і окремих, хоча взаємопов'язаних і взаємозалежних напрямів. Сумлінний дослідник зобов'язаний, не зважаючи на свої симпатії, не віддавати перевагу якомусь одному напрямові, а намагатись осмислити всі, беручи до уваги позитивний внесок і хиби кожного»⁵⁵. І. Лисяк-Рудницький виокремлює «чотири головні напрями: демократично-народницький, консервативний, комуністичний та інтегрально-націоналістичний. Перші два неподільно панували до першої світової війни, а два останні виникли після революції. Ці чотири напрями можна класифікувати двома способами: з одного боку, народництво й комунізм як «ліві», а консерватизм та інтегральний націоналізм як «праві»; з другого боку, народництво й консерватизм пов'язує те, що обидві ці течії плюралістичні, тоді як комунізм та інтегральний націоналізм поділяють тоталітарний світогляд»⁵⁶.

* * *

Аналіз відповідних праць ученого уможливило низку висновків.

По-перше, в розумінні дослідника поняття «народ» і «нація» – співвідносні, проте не тотожні: «народ» – одиниця етнічна; натомість «нація» – явище політичне, а саме – спільнота людей, що самоусвідомила себе до потреби власного державного буття. На гадку вченого нація в Європі не є витвором винятково модерної доби; вона з'являється вже на зламі X–XI ст.; друга половина XV – початок XVI ст. – це вже період ствердження європейських монархій; кінець XVIII – XIX ст. – творення модерних націй.

По-друге, історик хронологізує завершення етногенезу українців в основному серединою першого тисячоліття н. е., початок формування української нації убачає в Київській Русі, а кристалізацію її – в Галицько-Волинській державі та у Великому князівстві Литовському.

По-третє, І. Лисяк-Рудницький підкреслює специфіку українського націєтворчого процесу – наявність бездержавних позанаціональних періодів: перший – після Любліна 1569 р. і до постанови в 1648 р. Козацької держави; другий – із ліквідацією в другій половині 80-х рр. XVIII ст. козацької автономії і до УНР часів Центральної Ради та Директорії, Гетьманату П. Скоропадського; третій – після поразки Української революції 1917–1921 рр. (тривав до 1991 р.; до третього відродження української нації-держави історик не дожив). Оперуючи поняттями «історичних»/«неісторичних» націй, учений наголошує, що вирішальним чинником життєздатності нації (навіть за втрати власної держави) є наявність (збереження) провідної верстви – політичного народу. Натомість українська еліта «полонізувалася» в Речі Посполитій, «російшилася» в Російській і Радянській імперіях (в останній українські селянство та інтелігенція підлягали фізичному знищенню).

По-четверте, вказуючи на розвій оцінок у з'ясуванні причин поразки національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., учений виокремлює дві вельми суттєві: «завдання будівництва української держави довелося виконувати не давнім самостійникам, а радше переконаним федералістам»; «процес кристалізації модерної нації відбувався на Україні з політичним запізненням ... українцям довелося зіткнутися з проблемою державного будівництва., коли вони тільки почали виходити з умов аморфної етнічної маси»⁵⁷.

По-п'яте, розмірковуючи над таким явищем, як «національний характер», історик зацентровує на винятковому значенні у формуванні його перебування України «між «Сходом» і «Заходом». Учений підкреслює органічну приналежність України

⁵⁵ Лисяк-Рудницький І. Напрями української політичної думки. *Лисяк-Рудницький І. П. Історичні есе: в 2 т.* Київ: Основи, 1994. Т. 2. С. 65.

⁵⁶ Там само. С. 66.

⁵⁷ Лисяк-Рудницький І. Четвертий універсал та його ідеологічні попередники. *Лисяк-Рудницький І. П. Історичні есе: в 2 т.* Київ: Основи, 1994. Т. 2. С. 11.

до європейської спільноти народів (як основний аргумент – спільна культурна та політична спадщина).

По-шосте, вагоме місце у політичних студіях І. Лисяка-Рудницького надається проблематиці українського націоналізму (від диференціації поняття, сутності, витоків – до його трансформації, значення). Розглядаючи «націоналізм» у вузькому тлумаченні (як політичний рух – «інтегральний націоналізм»), історик визначає його як суспільно-політичну реакцію частини українства на результати Першої світової війни та поразки Української революції 1917–1921 рр. Дослідник підкреслює, що, попри негативізм націоналістів у ставленні до керманців Центральної Ради і Директорії, «самостійницька ідея, утверджена збройною боротьбою, що тривала до 1921 р., ... стала спільним надбанням усіх українських патріотів, без різниці політичних переконань». Категоричне заперечення націоналістами інтелектуальної спадщини мислителів і політиків останньої третини ХІХ – першої чверті ХХ ст., «майже одержиме зосередження на досягненні самостійності збільшило войовничість націоналістичного руху, але звузило його інтелектуальну проникливість і при-тупило моральну чутливість»⁵⁸.

По-сьоме, зважаючи на чергову російську імперську експансію (неоголошена та реальна, з березня 2014 р., війна), актуальним бачиться наступне застереження І. Лисяка-Рудницького: «з огляду на своє небезпечне географічне положення Україна тільки тоді має шанс вистояти політично, коли українці будуть здатні мирно розв’язати свої внутрішні суперечності та згуртуватися проти зовнішньої загрози й утиску»⁵⁹. Змобілізувати українську спільноту для розбудови й захисту України здатна лише національно свідомо, європейськи зорієнтована, з високим етичним імперативом політична еліта (інтелектуали – патріоти при владі).

По-восьме, актуальним бачиться спостереження вченого щодо наявності двох паралельних тенденцій у розвитку міжнародних відносин по завершенні Другої світової війни: «з одного боку, змагання до визволення раніше поневолених народів та рух до утворення нових національних держав, з другого – діє тенденція до політичного, економічного та культурного зближення всіх держав і народів до виникнення нових форм міждержавної співпраці»⁶⁰. Сьогодні, позначене глобалізацією всіх сфер життя людської спільноти і, водночас, активізацією національних рухів і відповідних їм політичних партій, появою низки нових держав (розпад СРСР, Югославії, Чехословаччини) вимагає по-новому осмислити сутність і співвідносність таких явищ/понять, як народ (історичний/неісторичний), нація, націоналізм, держава, загальнолюдські цінності...

References

Diptan, I. (2020). Ivan Lysiak-Rudnytskyi pro Vyacheslava Lypynskoho yak politychnoho myslitelia [Ivan Lysyak-Rudnytsky about Vyacheslav Lipinsky as a political thinker]. *Pyati Cherevanivski naukovy chytannia: zb. nauk. st. za materialamy Vseukrayinskoï naukovoï konferentsii – 5th Cherevaniv scientific readings: Collection. of the scien. art. based on the materials of the All-Ukrainian scientific conference*. Poltava, Ukraine: PNPU imeni V. H. Korolenka.

Diptan, I. (2013). Suspilno-politychni pohliady M. P. Drahomanova: vizii I. P. Lysiaka-Rudnytskoho [Socio-political views of M. P. Drahomanov: the vision of I. P. Lysiak-Rudnytsky]. *Ridnyi kray – Homeland*, 1 (28), 165 – 187.

Diptan, I. (2014). Ivan Lysiak-Rudnytskyi pro Drahomanivsku kontseptsiiu ukraïnsko-yevreiskoho porozuminnia [Ivan Lysiak-Rudnytsky on the Drahomanov's Concept

⁵⁸ Там само. С. 19.

⁵⁹ Лисяк-Рудницький І. Напрями української політичної думки. *Лисяк-Рудницький І. П. Історичні есе: в 2 т.* Київ: Основи, 1994. Т. 2. С. 92.

⁶⁰ Лисяк-Рудницький І. Четвертий універсал та його ідеологічні попередники. *Лисяк-Рудницький І. П. Історичні есе: в 2 т.* Київ: Основи, 1994. Т. 2. С. 20.

of Ukrainian-Jewish Understanding]. *Istoryko-politychni studii – Historical and political studies*, 2, 25–34.

Hrytsak, Ya. (1994). Ivan Lysiak-Rudnytskyi : Narys intelektualnoi biohrafii [Ivan Lysiak-Rudnytsky : Essay on intellectual biography]. *Suchasnist – Contemporary*, 11, 73–96.

Khmil, I. (1993). Deiaki problem istorii Ukrainy kriz pryzmu bachennia I. Lysiaka-Rudnytskoho [Some problems of the history of Ukraine through the prism of I. Lysiak-Rudnytsky's vision]. Kyiv, Ukraine: Instytut istoriyi Ukrayiny AN Ukrayiny.

Kostenko, H. (1999). Investigations of the life and scientific and journalistic heritage of M. Drahomanov in the works of I. Lysiak-Rudnytsky. *Hrani – Facets*, 3 (5), 99–104.

Kostenko, H. (2000). Suspilno-politychni pohliady M. Drahomanova v doslidzhen-niakh istorykiv ukrainskoi diaspori [Public Political views of M. Drahomanov in the studies of historians of the Ukrainian diaspora]. *Hrani – Facets*, 6, 14–17.

Kruhlov, A. (2001). Drama intelektual : Politychni idei M. P. Drahomanova [Drama of the intellectual : Political ideas of M. P. Drahomanov]. Chernivtsi, Ukraine: Prut.

Kulchytsky, S. (1996). Hostrym zorom talanovytogo doslidnyka. Mynule Ukrainy z ohliadu na yevropeisku istoriiu [A sharp zoom of the talented researcher. Ukraine's past in view of European history]. *Polityka i chas – Politics and time*, 31, 57–67.

Kulchytsky, S. (2009). Lysiak-Rudnytskyi Ivan Pavlovych [Lysiak-Rudnytsky Ivan P.]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy – Encyclopedia of the History of Ukraine*. Vol. 6: La–Mi. Kyiv, Ukraine: Nauk. Dumka. 164–167.

Kulesha, N. (2006). Lysiak-Rudnytskyi Ivan Pavlovych [Lysiak-Rudnytsky Ivan P.]. *Ukrainska zhurnalistyka v imenakh: materialy do entsyklopedychnoho slovnyka – Ukrainian journalism in names: materials for the encyclopedic dictionary*, 13, 255–257.

Kutsenko, Yu. (2002). Istoriohrafichnyi obraz Mykhaila Drahomanova v tvorchosti I. Lysiaka-Rudnytskoho [Historiographical image of Mykhailo Drahomanov in the works of I. Lysiak-Rudnytsky]. *Pivdennyi arkhiv. Istorychni nauky – Southern archive. Historical sciences*, 8, 54–59.

Lysiak-Rudnytsky, I. (1994). Istorychni ese [Historical essays]. Vol. 1. Kyiv, Ukraine: Osnovy.

Lysiak-Rudnytsky, I. (1994). Istorychni ese [Historical essays]. Vol. 2. Kyiv, Ukraine: Osnovy.

Sych, O. (2008). Drahomanov v otsyntsi ukrainskoi zarubizhnoi istoriohrafii druhoi polovyny XX st. [Drahomanov in the assessment of Ukrainian foreign historiography of the second half of the 20th century]. *Naukovyi chasopys NPU im. M. P. Drahomanova. Serii: Istorychni nauky – Scientific journal of M. P. Drahomanov NPU. Series: Historical Sciences*, 5, 3–6.

Yekelchuk, S. (2010). Ukrainofily : svit ukrainskykh patriotiv druhoi polovyny XIX stolittia [Ukrainophiles: the world of Ukrainian patriots of the second half of the XIX century]. Kyiv, Ukraine: K.I.S.

Діптан Ірина Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (вул. Остроградського, 2, м. Полтава, 36000, Україна).

Diptan Irina I. – Ph.D. in Historical Sciences, Associate Professor of Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University (2 Ostrohradskoho St., Poltava, 36000, Ukraine)

E-mail: kafedra_pdpu@ukr.net

IVAN LYSIAK-RUDNYTSKY ABOUT UKRAINIAN NATION-STATEMENT IN THE EUROPEAN CONTEXT

The purpose of our historiographical discourse is to represent Ivan Lysiak-Rudnytsky views on the key problems of Ukrainian nation-statement using the basis of his works.

Analysis of the relevant works of the scientist gives a number of conclusions. First, in the researcher's understanding, the concepts of «people» and «nation» are relative, but not identical. «People» is an ethnic unit; instead, «nation» is a political phenomenon, a community of people who are self-aware of the need for their own state existence. According to the scientist, the nation in Europe is not a product of an exclusively modern age; it appears in 10th–11th centuries; the second half of the 15th and early 16th centuries is the period of the establishment of European monarchies; the end of the 18th–19th centuries is the creation of modern nations. Secondly, the historian chronologizes the completion of the ethnogenesis of Ukrainians, mainly in the middle of the first millennium AD, and sees the beginning of the formation of the Ukrainian nation in Kyivan Rus; its crystallization – in Principality of Galicia–Volhynia and in the Grand Duchy of Lithuania.

Thirdly, Ivan Lysiak-Rudnytsky emphasizes the specifics of the Ukrainian nation-statement process. It is the existence of stateless non-national periods: the first one starts from the Union of Lublin in 1569 till rise of the Cossack state in 1648; the second one is from the liquidation of the Cossack autonomy and to Ukrainian National Republic period of the Central Council and Directory, Hetmanate of Pavlo Skoropadsky in the second half of the 80's of the 18th century; the third one starts with the defeat of the Ukrainian revolution in 1917–1921 (until 1991; the historian wasn't alive to see the third revival of the Ukrainian nation-state). Using the concepts of «historical» / «non-historical» nations, the scientist emphasizes that the decisive factor in the viability of a nation (even in the event of the loss of its own state) is the presence (preservation) of the leading stratum – the political people. Instead, the Ukrainian elite was «polonized» in the Polish-Lithuanian Commonwealth, «russified» in the Russian and Soviet empires (in the latter, the Ukrainian peasantry and intelligentsia were subject to physical destruction).

Fourth, reflecting on such a phenomenon as «national temper», the historian emphasizes the exceptional importance in shaping his stay in Ukraine between «East» and «West». The scientist emphasizes the organic belonging of Ukraine to the European community of nations (the common cultural and political heritage is the main argument).

Fifth, an important place in the political studies of Ivan Lysiak-Rudnytsky is given to the problems of Ukrainian nationalism (from the differentiation of the concept, essence, origins to its transformation and meaning). Considering «nationalism» in a narrow meaning (as a political movement – «integral nationalism»), the historian defines it as a socio-political reaction of Ukrainians to the results of World War I and the defeat of the Ukrainian Revolution of 1917–1921.

Sixth, given the next Russian imperial expansion (undeclared, but real war, since March 2014), the following warning of Ivan Lysiak-Rudnytsky: «including its dangerous geographical position, Ukraine only has a chance to survive politically when Ukrainians will be able to unite against the external threat and oppression».

Key words: Ivan Lysiak-Rudnytsky, people, nation, historical / non-historical people, national temper, integral nationalism.

Дата подання: 12 червня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 16 листопада 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Діптан І. Іван Лисяк-Рудницький про українське націєтворення в європейському контексті. *Сіверянський літопис*. 2020. № 6. С. 63–76. DOI: 10.5281/zenodo.4394421.

Цитування за стандартом APA

Diptan, I. (2020). Ivan Lysiak-Rudnytskyi pro ukraïnske natsiietvorennia v yevropeiskomu konteksti [Ivan Lysiak-Rudnytsky about Ukrainian Nation-statement in the European context]. *Sivrianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, 63–76. DOI: 10.5281/zenodo.4394421.

Анатолій Боровик

ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ТА ПРОВІДНИХ ДЕРЖАВАХ СВІТУ НА СТОРІНКАХ «НАРОДНОЙ ЭНЦИКЛОПЕДИИ»

DOI: 10.5281/zenodo.4394425

© А. Боровик, 2020. CC BY 4.0

Метою статті є аналіз змісту 10-го тому «Народной энциклопедии научных и прикладных знаний», у якому охарактеризовано історію створення професійної освіти в Російській імперії та найрозвиненіших державах світу. На думку авторів «Народной энциклопедии», головним завданням професійної освіти на початку ХХ ст. була підготовка молодого покоління до практичної діяльності у галузі промисловості, торгівлі, землеробства та мистецтва. Виникнення цього напрямку підготовки фахівців для Російської держави виникла лише наприкінці ХІХ ст., хоч у Європі з розвитком техніки і промисловості потреба у кваліфікованих працівниках цих галузей виникла значно раніше. **Методологічною основою** дослідження є принципи історизму, науковості та об'єктивності, що сприяло досягненню неупередженості та достовірності під час з'ясування конкретних фактів та показу логіки розвитку змін в освітянській галузі. **Наукова новизна** статті полягає в тому, що використані в ній матеріали дозволяють краще зрозуміти початковий етап створення професійної освіти в Російській імперії та найрозвиненіших державах світу. **Висновки.** Наприкінці ХІХ ст. у Російській імперії відбувається формування освітянських закладів професійної освіти. Розпочинається їх створення у сільськогосподарській сфері. До загальної їхньої мережі належали вищі, середні та нижчі навчальні установи. На основі характеристики кожної з ланок професійної сільськогосподарської освіти показано мету, завдання та особливості кожної з них, наведені їхні кількісні характеристики. За подібною схемою розглядаються також розвиток технічної, комерційної галузі професійної освіти, а також діяльність художніх та художньо-промислових навчальних закладів. Важливим аспектом розкриття цієї проблеми є те, що у другій частині статті показано розвиток професійної освіти у провідних державах світу: Німеччині, Франції, Англії, Японії, США. Використовуючи порівняльні характеристики, вказано, що мережа закладів професійної підготовки у провідних державах світу створювалася і удосконалювалася на основі потреб кожної з них. Причому у закордонних державах приділялася значна увага освіченості та письменності всього населення. У Росії ж цим питанням не надавалося належної уваги.

Ключові слова: навчальний заклад, інститут, училище, школа, навчальні дисципліни, професійна освіта, Російська імперія, Німеччина, Франція, Англія, Японія, США.

Ця стаття є продовженням двох попередніх публікацій з історії освіти, які підготовлені на основі аналізу десятого тому «Народной энциклопедии научных и прикладных знаний», що вийшла в світ в 14 томах, 21 книзі у 1910–1912 рр.¹ Нинішнім об'єктом вивчення є історія створення професійної освіти в Російській імперії та найрозвиненіших державах світу.

¹ Боровик А. «Народная энциклопедия» про становлення університетської освіти в Російській імперії. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Вип. 106. Серія: Історичні науки. № 9. Чернігів : ЧНПУ, 2012. С. 217–220; Боровик А. Історія створення середньої школи в Російській імперії на сторінках «Народной энциклопедии». Сіверянський літопис. 2020. № 2. С. 178–185. DOI: 10.5281/zenodo.3860689.

Десятий том присвячено історії народної освіти в Росії. Авторами його були І. П. Білоконський, Є. О. Вахтерова, В. П. Вахтеров, Г. А. Попередник та Л. Б. Хавкіна-Гамбургер. У XXII та XXIII його розділах мова йде про історію професійної освіти у Росії та за її межами².

На думку авторів «Народной энциклопедии», метою професійної освіти на початку XX ст. була підготовка молодого покоління до практичної діяльності у галузі промисловості, торгівлі, землеробства та мистецтва. Історія виникнення цього напрямку підготовки фахівців для російської держави стала актуальною лише наприкінці XIX ст., хоч у Європі з розвитком техніки і промисловості потреба у кваліфікованих працівниках даних галузей виникла значно раніше.

В енциклопедії огляд системи формування професійної освіти розпочинається з сільськогосподарської галузі, адже й у державі переважав цей напрямок господарювання. Навчальні заклади даної галузі підпорядковувалися Головному управлінню землеустрою та землеробства. Діяли вони на підставі Положення про сільськогосподарську освіту від 26 травня 1904 р. У підпорядкуванні департаменту землеробства станом на 1 вересня 1904 р. нараховувалось 220 сільськогосподарських навчальних закладів, а протягом 1905 р. було відкрито ще 15. Крім того, сільськогосподарські школи працювали підпорядковано Міністерству народної освіти та Міністерству фінансів. Загальна чисельність сільськогосподарських навчальних закладів на час підготовки енциклопедії до друку становила 250³.

До загальної мережі цих установ належали вищі навчальні заклади: Московський сільськогосподарський інститут (колишня Петровська академія), вищі курси виноробства при імператорському Нікітському саду в Криму і Стебутовські жіночі сільськогосподарські курси у Санкт-Петербурзі, Петербурзький лісовий інститут, а також сільськогосподарські відділення у Ризькому політехнічному училищі, Київському політехнікумі та Харківському технологічному інституті.

Метою цих вишів було: 1) зосередження наукових спеціалістів для подальшої розробки проблем сільського господарства; 2) підготовка освічених за останніми науковими досягненнями працівників для управління різними видами господарств; 3) підготовка викладачів для роботи у різних типах навчальних закладів. До програм підготовки вищих сільськогосподарських шкіл входили такі навчальні предмети: сільське господарство, скотарство, ветеринарні науки, сільське будівництво та інженерне мистецтво, сільгосптехнології, а також хімія, фізика, метеорологія, ботаніка та ін.

До мережі середніх сільськогосподарських навчальних закладів на той час належали 11 училищ: Горещьке (Могилівська губ.), Казанське, Маріїнське (Саратовська губ.), Харківське, Уманське, Московська школа, Херсонське, Богородицьке, Самарське, Псковське і Донське (біля Новочеркаська). Також працювали Бессарабське училище виноробства та Горещькі земельно-таксаторські класи приватних землемірів. Крім того, у посиланнях до тексту вказано, що сільськогосподарські відділення працювали у деяких промислових училищах. Тобто, професійна підготовка фахівців сільського господарства проходила не лише у середніх сільгоспучилищах, вона відбувалася також і в окремих навчальних закладах, що готували спеціалістів для промисловості.

До навчальних планів цих училищ, окрім загальноосвітніх предметів середньої школи, входили також і спеціальні дисципліни: геодезія, сільське будівельне мистецтво, наука про землеробські знаряддя та машини, сільгосптехнології, рослинництво, тваринництво і ветеринарія, сільгоспеконномія і рахункова справа, лісоводство, городництво, садівництво.

² Народное образование в России. Энциклопедия / Под ред. И. П. Белоконского. Москва, 1910. Т. X. 352 с.

³ Народное образование в России... С. 323.

Курс навчання тривав шість років, до того ж останні півроку учні проходили практику в приватних господарствах. На перший курс зараховували молодих людей віком 14 років, але й не старших 16. Без екзамену приймали осіб, які закінчили курс навчання в повітових, міських, сільських двокласних, а також нижчих сільгоспучилищах. У разі необхідності вони складали вступний екзамен, що проводився за програмою двох перших класів реальних училищ.

Випускники середніх сільгоспучилищ мали право вступу до усіх вищих спеціальних навчальних закладів і отримували «по I розряду» звання «ученого управителя», а «по II розряду» – «помощника управителя», після закінчення Уманського училища – «ученого садовода», а Бессарабського – «винодела». При Харківському училищі існували педагогічні курси, мета яких полягала в підготовці учителів із спеціальних сільськогосподарських предметів і природознавства для нижчих сільгоспшкіл.

Нижчі сільськогосподарські школи поділялись на загальні, I та II розрядів, школи садівництва (також двох розрядів), городництва та виноробства, школи молочного господарства та скотарства, практичні школи і курси сільгоппрацівників. Крім того, існували школи пасічників та пташників, одна школа – вівчарів, одна – рибної справи, одна – гідротехнічна школа у м. Ташкенті (для працівників штучного зрошення), а також курси для сільгосптехніків. Жіночі нижчі сільгоспшколи давали практичні знання з ведення робіт, а також інформацію з домоводства та домашнього господарства.

Утримувалися ці навчальні заклади за рахунок держави, земств, товариств та приватних осіб. Станом на 1904 р. з державної казни витрачали 46% усіх освітніх витрат на забезпечення цих шкіл.

Головною метою шкіл було поширення в народі, переважно шляхом проведення практичних занять, знань із сільського господарства і безпосередньо з городництва, садівництва, скотарства, пасічництва, а також із слюсарного, столярного та ковальського ремесел.

У школи I розряду приймали учнів віком 14–15 років зі знаннями у обсязі двокласних сільських училищ, а у школи II розряду – зі знаннями курсу початкових народних училищ.

Курс навчання у нижчих сільгоспшколах тривав від 3 до 5 років. У деяких із них проводили річну практику в приватних господарствах. Навчальні заняття проходили в них протягом року: взимку – теоретичні, а влітку – практичні. Викладачами окреслених навчальних закладів працювали особи з вищою, середньою і нижчою освітою. Автори енциклопедії вказують, що біля 30% педагогів мали вищу освіту, а викладачі, котрі мали нижчу освіту, переважно проводили практичні заняття.

До навчальних програм шкіл I розряду входили такі спеціальні дисципліни: найпростіші способи вимірювання землі, основна інформація з природознавства, практичне землеробство, скотарство і найпростіші способи ветеринарії. У школах II розряду вивчали: пояснення найважливіших для землеробства явищ природи, корисні й шкідливі для господарства рослини і тварини, основні поняття про способи обробки землі, догляд за корисними рослинами і тваринами певної місцевості.

Більшість випускників курсів при нижчих сільгоспшколах і майже 90% випускниць жіночих училищ отримували роботу в приватних маєтках та на молочних фермах. Практичні школи і курси для сільгоспробітників ставили за мету навчити прийомів і способів ведення сільського господарства, а також організації лекцій, бесід, народних читань і курсів для народних учителів, які розповідали про ведення господарства серед населення. У Росії справа поширення сільськогосподарської освіти почала здійснюватись не так давно, тобто наприкінці XIX – на

початку ХХ ст., та й із державної казни на цю справу виділяли всього лише 1/12% державного бюджету, тобто менше однієї тисячної долі кошторису. Значну допомогу в поширенні сільськогосподарської освіти надавали земства, товариства та приватні особи. Автори енциклопедії приходять до висновку, що за останні роки уряд також значно розширив фінансування цього напрямку освіти, але більше 200 сільгоспшкіл, що існували на той час на території Росії, – це крапля в морі, порівняно з чисельністю населення країни, що займалися сільським господарством. Не маючи не лише спеціальної, а й загальної освіти, населення країни було безсиле в покращенні справ у сільському господарстві.

Дещо кращі справи у професійній підготовці були в галузі технічної освіти. У цій сфері нараховувалось значно більше закладів вищої освіти, а саме: технологічні інститути в Петербурзі, Харкові й Томську, Московське технічне училище, інститут шляхів сполучення в Петербурзі, електротехнічний інститут у Петербурзі, інститут цивільних інженерів у Петербурзі, гірничий інститут у Петербурзі й Катеринославське вище гірниче училище, політехнічні інститути в Петербурзі, Варшаві, Києві й Новочеркаську та Ризьке політехнічне училище. В окремих навчальних закладах працювали відділення різних спеціальностей: Петербурзький політехнікум мав економічне, металургійне, електромеханічне, кораблебудівельне, механічне, хімічне, інженерно-будівельне відділення. У Варшавському політехнікумі діяли гірниче, інженерно-будівельне, механічне та хімічне відділення, у Київському – всі ті ж, крім гірничого, спеціальності, що й у Варшавському, а також сільськогосподарське. Донський політехнікум у Новочеркаську, відкритий не так давно, мав гірниче та інженерно-будівельне відділення. Ризький політехнікум випускав спеціалістів із сільського господарства, комерційних, інженерних і будівельних справ. Більшість вищезгаданих навчальних закладів були створені або в останній чверті ХІХ ст., або ж на початку ХХ ст.

До цих вищих спеціальних навчальних закладів приймали молодих людей, які закінчили середні загальноосвітні чи професійні школи. Прийом проходив за конкурсними вступними іспитами чи за конкурсами атестатів середніх шкіл, оскільки бажаючих вступити було значно більше, ніж вільних місць.

Випускники цих навчальних закладів отримували роботу на заводах і фабриках, рудниках, на залізницях, на різних механічних і технічних підприємствах, у середніх технічних і промислових навчальних закладах – як викладачі, на державній службі чи відкривали свої технічні контори, заводи, фабрики.

Середні технічні і промислові училища з 1881 р. перебували під опікою особливого відділення з технічної та професійної освіти Міністерства народної освіти й керувалися Положенням від 26 червня 1889 р. Таких училищ, на час виходу у світ енциклопедії, нараховувалось 25. Найстарішими з них були Лодзинське, Іркутське, Московське комісарівське, Омське, Кунгурське. Училища ці готували техніків, тобто помічників інженерів, чи самостійних керівників невеликих технічних підприємств. Для вступу на навчання до них потрібно було закінчити курс п'яти класів реального училища чи рівного йому освітнього закладу. Курс навчання тривав 4 роки. При багатьох середніх технічних і промислових училищах працювали загальноосвітні класи⁴.

Технічні й промислові середні училища мали кілька спеціальних відділень, частіше за все – механічні та хімічні, інколи – будівельні, як у Казанському та Бакинському училищах; сільськогосподарські, як у Кам'янець-Подільському, В'ятському, Красноуфимському училищах; гірничозаводські або гірничі, як у Нижнетагільському, Ростовському, Турїнському училищах; суднобудівельне – у Миколаївському; електротехнічне – Московське комісарівське; прядильно-ткацьке – Лодзинське; газових двигунів та харчо-паперового виробництва – Варшавське.

⁴ Народное образование в России. Энциклопедия... С. 328–329.

Крім загальноосвітніх предметів, у більшості цих училищ викладали креслення і малювання, механіку, технології, рахівництво та документознавство, бухгалтерію, комерційну географію, обладнання машин, механічне чи хімічне виробництво, будівельне мистецтво та ін. У деяких училищах до навчальних планів були включені вивчення окремих ремесел, як, наприклад, столярне, слюсарно-ковальське або, скажімо, ливарна справа.

Іншу групу технічних шкіл, які займали проміжне становище між середніми та початковими навчальними закладами, становили *нижчі* технічні школи і промислові училища. Ці заклади з 1906 р. перебували в підпорядкуванні Міністерства народної освіти, їх чисельність становила 72 одиниці (22 – нижчі технічні й 50 – промислові). Вони готували майстрів для заводів, механіків, машиністів, креслярів. До таких навчальних закладів можна віднести училища залізничників Міністерства шляхів сполучення, гірничі училища Міністерства торгівлі та промисловості, Московське прядильно-ткацьке училище, Одеську школу борошномелів, Петербурзьку школу пивоваріння та деякі інші⁵.

Вступники до цих шкіл повинні були мати знання на рівні курсу нижчої початкової школи. Повний курс навчання тривав від 3 до 6 років. Навчальні програми загальноосвітніх предметів відповідали курсу міських училищ, а поза цими програмами вивчалися фізика, рахівництво та деякі спеціальні навчальні дисципліни, а також ремесла – столярне, слюсарне та ін. Випускники цих шкіл мали право вступу до вищих навчальних закладів.

Наступну ланку технічної освіти становили *ремісничі* училища. У підпорядкуванні Міністерства народної освіти, станом на 1906 р., їх налічували 25. Курс загальноосвітніх предметів тут не перевищував об'єму курсу початкових шкіл. Головною метою цих училищ була підготовка майстрів для дрібнотоварного (кустарного) виробництва, а також заводських робітників. Навчання в них було переважно практичним за столярною, ковальською, теслярською, слюсарною, кравецькою, чоботарською, палітурною, лимарською (вичинення шкіри) та іншими спеціальностями.

У ланцюгу технічної освіти наступною ланкою були *нижчі ремісничі школи* та школи ремісничих учнів. У підпорядкуванні Міністерства народної освіти їх налічували 75. До цієї категорії належали також жіночі школи рукоділля й сільські навчальні майстерні, які підпорядковувалися Міністерству торгівлі та промисловості загальною кількістю 60 закладів. Крім того, працювали ремісничі школи, підпорядковані різним благодійним товариствам, а також такі, що вели роботу в притулках. Інколи існували ремісничі відділення при деяких загальноосвітніх початкових училищах. Школи цього типу ставили таку мету – навчання одного чи кількох ремесел, які були пов'язані з місцевими кустарними промислами та надавали загальну початкову освіту.

Загальна кількість учнів у технічних і ремісничих школах Міністерства народної освіти, за винятком вищих, у 1906 р. перевищувала 18500 осіб, а сума витрат на утримання шкіл становила 2,5 млн руб. Проте значна кількість технічних і ремісничих шкіл була відкрита й утримувалися на кошти земств, товариств і приватних осіб.

Система технічної освіти, особливо нижчої, відрізнялася неузгодженістю й відсутністю зв'язків, що призводило до проблеми встановлення їхньої чисельності та приналежності до певних груп. Хоча чисельність технічних шкіл і організація їхньої роботи не задовольняли потреби країни, але все ж технічна освіта перебувала на значно вищому рівні, ніж сільськогосподарська.

До технічних професійних шкіл можна також віднести близько 50 морських навігаційних класів, курсів і училищ. Працювали вони у приморських містах і

⁵ Народное образование в России... С. 329.

готували шкіперів, штурманів і механіків торговельного морського флоту. Землемірні училища Міністерства юстиції були представлені головним вищим навчальним закладом – «Московським межевым институтом». Військове і морське міністерства мали свої технічні училища, які вели підготовку фахівців для потреб армії та флоту.

Наступною автори енциклопедії схарактеризували *комерційну* галузь професійної освіти. Мета її – підготовка освічених комерсантів та торгових службовців. Комерційні навчальні заклади мали переважно загальноосвітній характер і, як порівняти, незначну кількість спеціальних дисциплін. Комерційна освіта пришвидшила свій розвиток від часу публікації Положення про комерційні училища від 15 квітня 1896 р., яке надало широкий простір для приватної ініціативи у створенні та діяльності цих навчальних закладів. До прийняття Положення в підпорядкуванні Міністерства фінансів перебувало всього 8 навчальних закладів, один з яких – підлеглий відомству імператриці Марії. Станом на 1908 р. в підпорядкуванні Міністерства торгівлі і промисловості (куди були переведені навчальні заклади) перебували 320 закладів освіти. Серед них нараховувалося 4 вищі навчальні заклади (3 приватні вищі комерційні курси в Санкт-Петербурзі, комерційний інститут у Москві); 69 громадських комерційних училищ, 97 – приватних, 50 громадських торгових шкіл, 39 – приватних, 21 торговий клас, 9 громадських курсів комерційної спеціальності, 35 – приватних. Усі ці навчальні заклади були відкритими для всіх бажаючих і фінансувалися за рахунок громадських та приватних коштів⁶.

Вищі комерційні курси мали на меті підготовку осіб для викладання спеціальних дисциплін у комерційних училищах, для роботи на посадах керівників великих торгових і промислових установ, комерційних агентів, консулів, а також на торгових посадах, що вимагали спеціальних знань. Ці курси також готували фахівців, які розробляли наукові проблеми з торговельно-промислової діяльності. На курсах викладалися такі дисципліни: економіка, право, математика, нові мови, товарознавство, технології, комерційна географія, бухгалтерія, комерційна кореспонденція та ін. На курсах навчалися особи обох статей.

Середні комерційні училища були двох типів. Перший – семикласний, для дітей, які навчалися з 10-річного віку із семирічним курсом навчання: загальноосвітній – 5 років, та спеціальний – 2 роки. Другий – трикласний курс, який відповідав курсу трьох старших класів семикласних училищ. Із комерційних предметів у цих училищах вивчалися бухгалтерія, комерційна арифметика, товарознавство. Особливу увагу звертали на вивчення нових мов (німецької, французької, англійської). За іншими навчальними дисциплінами курс навчання у них був схожий із реальними училищами. Комерційні училища поділялися на чоловічі та жіночі.

Торгові школи були однокласними й трикласними для осіб віком від 12 до 15 років, які опанували програму двокласних початкових училищ. Випускники їх працювали у торгових і торгово-промислових закладах на посадах прикажчиків, рахівників, конторщиків. Їхній навчальний курс був відповідний до трьох класів реальних училищ і містив, крім того, спеціальні предмети: бухгалтерію, комерційну географію та комерційну кореспонденцію.

Торгові класи влаштовували здебільшого у вечірній час, коли навчалися особи, які вже були на службі у торгових і промислових закладах та мали бажання продовжити свою загальну та спеціальну освіту. Для подібної групи осіб призначали також курси комерційних знань. Проте тут викладали лише спеціальні предмети: бухгалтерію, рахівництво, комерційну кореспонденцію.

До галузі професійної освіти автори енциклопедії віднесли також *художні та художньо-промислові* навчальні заклади. До ряду художніх шкіл входили музичні

⁶ Народное образование в России... С. 331.

школи та класи. На вершині цієї піраміди стояли консерваторії – петербурзька й московська, які готували музикантів та співаків. Театральні школи готували акторів, школи живопису, скульптури та архітектури – художників, скульпторів та архітекторів-художників.

Із зазначених на першому місці стояло Вище художнє училище при «Академії Художеств» у Петербурзі. У цьому училищі працювали два відділення: живописно-скульптурне та архітектурне. У першому відділенні навчальні заняття проходили в спеціальних майстернях, а після їхнього завершення випускники отримували звання художника й право викладати мистецтво в середніх навчальних закладах. У другому – вивчалися такі предмети: вища математика, будівельне законодавство, історія мистецтв, будівельне мистецтво, будівельна механіка, вентиляція й опалення будинків. Випускники здобували звання художника-архітектора з правом займатися будівельною діяльністю.

До того ж типу належить Московське училище живопису, скульптури й архітектури. Його випускники отримували звання художників (класних і неklasних) та художників-архітекторів. Навчання в обох названих училищах тривало 5 років. Для вступу до цих училищ потрібна була загальноосвітня підготовка в обсязі шести класів реального училища. Випускники цих училищ працювали викладачами мистецтв у середніх школах, а також художниками, живописцями й скульпторами, їхні твори щорічно виставляли на художніх виставках.

Крім вищезгаданих, існували ще школи малювання нижчого типу: Одеська, Пензенська, Казанська, Харківська товариства грамотності, а також класи малювання у різних містах.

До *художньо-промислових* шкіл належали: Петербурзьке центральне училище технічного малювання та Московське Строганівське училище. Окрім загальноосвітніх предметів, у них вивчали також живопис театральних декорацій, живопис на склі та фарфорі, художні роботи по шкірі, виробництво керамічних і майолікових виробів, малювання по тканинах, граверні та ювелірні роботи, декоративний живопис, літографію, цинкографію та ін.

Випускники цих училищ працювали на промислових підприємствах, де потрібні були художні навички та творча фантазія, наприклад, на виробництві предметів розкоші, прикрас, ювелірних виробів.

Окрім того, існували такого ж типу нижчі училища у Саратові, Миргороді, Іваново-Вознесенську та деяких інших містах, які готували майстрів до вищезгаданих виробництв, а також художньо-ремісничі навчальні майстерні в Іркутську, Ревелі, Нахичевані та ін. або ж більш спеціалізовані, як, наприклад, майстерня золото-срібних справ у Большом Красном (Костромської губ.), київська майстерня друкарських справ, воронізька майстерня картонажної справи та ін.

На завершення опису освітніх установ професійної освіти автори енциклопедії вказують, що до цієї категорії не увійшли навчальні заклади Фінляндії, де як загальні, так і професійні освітні заклади працювали значно краще, ніж на іншій території Російської держави.

Дуже важливо, що автори енциклопедії подають деякі дані про розвиток професійної освіти в провідних державах світу. Перший приклад вони наводять щодо розвитку сільськогосподарської освіти в Німеччині. Вища сільгоспосвіта була започаткована в цій країні в 1727 р. в університеті м. Галле. У наступні роки вона поширилася також в інших німецьких університетах. Починаючи з 1806 р., відкривалися приватні сільськогосподарські академії, які проіснували до 60-х рр. XIX ст., коли знову сільськогосподарські спеціальності повернули до університетів, точніше до особливих інститутів при восьми німецьких університетах. Крім того, сільгоспнауку вивчали у одному з політехнікумів, а також у вищій сільгоспшколі в м. Берліні. Отже, усіх вищих сільгоспшкіл у Німеччині на початку XX ст. налічувалося 10.

Разом з тим, у цій країні працювали 22 середні, 57 нижчих і 193 зимові сільгоспшколи, а також значна кількість зимових додаткових сільськогосподарських шкіл⁷. За такою розширеною системою навчання сільгоспосвіта стала доступною широким верствам населення, і тому ця галузь господарства в Німеччині перебувала на досить високому рівні розвитку.

Прикладом високого розвитку технічної освіти, на думку авторів енциклопедії, були три європейські країни: Німеччина, Австрія й Швейцарія. На з'їздах їхніх освітніх представників у 1877 та 1880 рр. прийняли єдину програму для технічних шкіл.

Зразком вищого технічного училища того часу було Берлінське училище, куди вступали лише після закінчення гімназій та реальних училищ. У ньому працювали п'ять відділень: архітектурне, будівельне, механічне – куди входило кораблебудівельне, гірничо-механічне та загальнонаукове або природничо-математичне. В інших навчальних закладах працювали також сільськогосподарські та фармацевтичні відділення. На навчальних заняттях студенти отримували теоретичні, «книжкові» знання, але на кожному відділенні вони виконували широке коло практичних завдань.

На початку ХХ ст. в Німеччині, Австрії й Швейцарії, загальна кількість населення яких становила 96 млн осіб, налічувалося 17 вищих технічних навчальних закладів, де навчалось 15 тис. учнів. До цього числа не були включені п'ять відділень гірничих шкіл, 15 – лісових і сільгоспакадемій, а також лісові відділення при 3 університетах.

Окрім того, у Німеччині й Австрії працювали немало середніх і нижчих професійних шкіл. Усі вони відповідали потребам тієї місцевості, у якій працювали, та задовольняли попит фабрик, сільських економій, торговельних закладів, готуючи техніків, механіків, ремісників, художників, управителів та ін. Нижчі професійні школи готували переважно ремісників, майстрів, робітників на будівництві, а також ткачів, чоботарів, теслярів, перукарів, ковалів, пекарів та ін.

Автори енциклопедії прийшли до висновку, що в центральній Європі й безпосередньо в Німеччині взагалі були відсутні неосвічені люди, все населення було не лише письменним, а й отримувало професійну освіту. Проте в Росії рідко який ремісник чи робітник був освіченим. Тому й не дивно, що російська промисловість чи ремесло не витримували ніякої критики й у порівнянні з Німеччиною перебували на різних рівнях.

Наступною була охарактеризована професійна освіта Франції. Саме в цій країні було звернуто серйозну увагу на розвиток мистецтва та художньої промисловості. Уже в середині ХVІ ст. в Парижі була відкрита перша вища технічна школа. Проте, значного поширення технічна вища освіта набула з 1740 по 1778 рр., коли в Парижі було відкрито ряд спеціальних вищих шкіл із будівельного мистецтва, малювання, будівництва шляхів сполучення й гірничої справи. Після французької революції в Парижі виникла знаменита вища політехнічна школа, а згодом і школа цивільних інженерів.

Із 60-х рр. ХІХ ст. у Франції стрімко почала розвиватися середня і нижча професійна освіта. Уряд створив спеціальну комісію, яка вивчала досвід ведення цієї справи в найрозвиненіших країнах Європи та США. Вона прийшла до висновку, що для успішного професійного навчання необхідно, щоб усі робітники були письменними. Тому Міністерство промисловості почало створювати недільні та вечірні курси, на яких уже в 1869 р. навчалось 600 тис. робітників. Їх навчали читати, писати, креслити й малювати.

У цей самий час почали створювати середні й нижчі професійні школи. Середніх було організовано всього 12, з яких лише 5 були державними, а інші – при-

⁷ Народное образование в России... С. 335.

ватними. Нижчі професійні училища поділяли на два типи: технічні й ремісничі. У технічних учні отримували знання відповідно до своїх здібностей і працювали в різних майстернях до того часу, поки не обирали ту чи іншу спеціальність. У ремісничих школах навчали різних ремесел.

В Англії вищі технічні навчальні заклади не мали вузькоспеціалізованого спрямування. У них, як і в університетах, викладалися різні предмети: математика, медицина, сільське господарство, інженерне мистецтво, гірнича справа та ін. Ті, хто бажав отримати особливі знання з певного напрямку, після закінчення технічної школи мали прослухати ще три курси з обраного напрямку та скласти екзамен. Щоб отримати право займатися певною спеціальністю, особа мала на практиці застосувати свої знання й уміння та довести свій професіоналізм.

Що стосувалося середньої й нижчої професійної освіти, то, на думку авторів енциклопедії, Англія займала одне з провідних місць у Європі, «якщо не саме перше». Потребу в поширенні цієї освіти вони пояснювали чисто практичними міркуваннями: англійці побоювалися втратити першість у розвитку промисловості, тому дуже важливим для них було поширення технічних знань серед населення. Ось чому в 40–50 рр. XIX ст. енергійно стали впроваджувати курси креслення та малювання на всіх фабриках та заводах, а також у початкових школах та влаштовувати загальнодоступні лекції для робітників ремісничих і фабрично-заводських виробництв з прикладних наук. Починаючи з 80-х рр. XIX ст., в Англії масово почали відкриватися технічні школи.

Прийняті у 1889–1891 рр. закони надавали широкі права місцевій владі на відкриття технічних навчальних закладів, надання допомоги технічним школам як із місцевих коштів, так і з державних. З 1890 р. англійський уряд кожного року видавав місцевим установам по 7 млн руб. (у перерахунку на російські гроші) на розвиток професійної освіти. Тому на початку XX ст. Англія не мала жодного великого міста, у якому б не було середньої технічної школи. У 19 тис. населених пунктів країни проводили публічні лекції з технічних наук, існувало більше 25 тис. вечірніх, недільних професійних класів при ремісничих класах, фабриках і заводах. Щорічно на технічну освіту Англія витрачала 42428100 руб. (у перерахунку на російські гроші)⁸.

Автори енциклопедії прийшли до висновку, що таке піклування уряду про технічну освіту та величезні витрати на її розвиток поставили англійську промисловість на недосяжну висоту, і лише одна Німеччина, яка енергійно працювала в цьому напрямку, була одним (може єдиним) із конкурентів англійців.

Далі поданий огляд розвитку професійної освіти в Японії. Як зазначають автори енциклопедії, ще до війни (мається на увазі російсько-японської 1904–1905 рр.) «мы ничего не знали про эту маленькую страну». Проте «несчастливая для нас война», в якій японці виявились переможцями, змусила увесь світ звернути увагу на них та дізнатися, яким дивом 50-ти мільйонне населення взяло верх над величезною державою з майже 150-ти мільйонним населенням.

На думку авторів енциклопедії, головною причиною перемоги японців над росіянами була «широкая постановка народного образования вообще» та професійної освіти в тому числі. Особливістю освіти цієї країни було те, що в університетах випускники отримували вищу освіту й вивчали прикладні науки. Так, в університеті м. Токіо функціонувало сільськогосподарське відділення, а в університеті м. Кіото – інженерне відділення. Крім того, у країні діяли ряд професійних вищих, середніх і нижчих шкіл. У 1901 р. працювали 71 вища й нижча професійні школи, стільки ж було й комерційних, 5 шкіл з вивчення мореплавства, 129 сільськогосподарських. Всього діяли 276 шкіл, у яких навчалося 24089 осіб.

⁸ Народное образование в России... С. 339.

Про зростання кількості професійних шкіл у Японії можна судити з такої таблиці⁹:

Роки	Технічні та спеціальні школи	Учителів	Учні
1895	156	1022	18070
1896	213	1248	23490
1897	246	1410	28113
1898	262	1605	30931
1899	269	1949	34723
1901	333	2272	38157

Із загальної кількості шкіл у 1901 р. нараховувалось 129 сільськогосподарських, 83 ремісничі, 71 торговельна, 14 медичних і фармацевтичних, 12 юридичних. Якщо брати до уваги, що в Японії проживало 50 млн осіб, наведена кількість технічних і спеціальних шкіл свідчила про значну їхню поширеність.

У США вже в кожній народній школі учні готувалися до професійного навчання. В 1896 р. в країні нараховувалося 48 технічних шкіл та інститутів і 50 коледжів, у яких вивчали механічні науки й землеробство. Особливою популярністю користувалися сільськогосподарські школи. У 1862 р. в США був виданий закон, на підставі якого кожному навчальному закладу, в якому велося викладання предметів сільського господарства, держава виділяла великий наділ землі. Тому й не дивно, що в 1900 р. сільгоспдисципліни вивчали в 64 коледжах.

Для характеристики професійної освіти в США автори енциклопедії використали роботу Олександра Івановича Чупрова «Економічна оцінка народної освіти». На відміну від європейських країн, де скорочувалися посівні площі, у США з 1880 по 1890 р. значною мірою розширялися посівні площі, покращувалися прийоми обробітку, збільшувалися витрати, а тому зростала кількість і цінність отримуваних продуктів. За 1880–1890 рр. орні площі збільшилися з 37 млн до 52 млн десятин, кількість хлібних продуктів зросла на 53%, а цінність їхня на 32%. Кількість худоби на фермах у 1880 р. становила 96 млн, а в 1890 р. – 139 млн. голів.

Під час порівняння стану сільського господарства Росії та США О. І. Чупров вказував, що протягом тривалого часу землеробство в Росії було основою прибутків. Проте, прогресу в його розвитку вчений не відзначав. Він наводить ряд прикладів щодо збору зернових за окремі десятиліття в співвідношенні з кількістю населення країни й приходять до висновку про відсутність зростання виробництва хліба.

Ще більш негативні результати спостерігались у скотарстві. Співставляючи кількість худоби з населенням країни, він отримав наступні показники у середньому на 100 осіб: у 1851 р. – 87,8 голови, у 1864 р. – 74,6 голови, у 1876 р. – 68,5 голови, а в 1888 р. – 64 голови. Тобто відбувалося явне зменшення кількості голів худоби на душу населення.

Саме подібні порівняння вчений робив із метою доведення слабкості професійної освіти Росії, порівняно з провідними державами Європи та США. Адже лише освічені люди в зазначеній галузі могли рухати справу вперед. Авторі енциклопедії зробили також висновок, що, як порівняти світову практику, російська професійна освіта відставала у своєму розвитку і потрібні були час і кошти для її піднесення.

Отже, на основі аналізу змісту XXII і XXIII розділів 10 тому енциклопедії «Народное образование в России» ми робимо такі висновки:

⁹ Народное образование в России... С. 340.

– по-перше, мережа закладів професійної освіти в провідних державах світу була створена значно раніше, ніж у Російській імперії. Це пояснюється тим, що поштовхом для розвитку промисловості, сільського господарства й інших галузей господарювання стала запізніла відміна кріпосного права на початку 60-х рр. XIX ст. І лише в 90-х рр. виникає необхідність створення вищих, середніх та нижчих професійних навчальних закладів різного спрямування. У Німеччині, Франції, Англії, Японії, США капіталістичні відносини в промисловості та сільському господарстві почали розвиватися значно раніше. Тому й налагодження мережі професійних навчальних закладів відбувалося значно раніше, ніж у Росії;

– по-друге, логічним результатом є також і те, що мережа вищих, середніх і нижчих професійних навчальних закладів у провідних світових державах удосконалювалася протягом століття. Тому й була створена система професійного навчання, яка задовольняла місцеві потреби. Причому у цих державах приділялася значна увага освіченості та письменності всього населення. У Росії ж цим питанням не надавали належної уваги.

Насамкінець, оцінюючи джерело, на основі якого ми підготували цю статтю, а саме «Народную энциклопедию научных и прикладных знаний» і її 10 том «Народное образование в России», варто наголосити на неупередженості її авторів і намаганні об'єктивно охарактеризувати стан господарювання у державі порівняно з провідними державами світу.

References

Borovyk, A. (2012). «Narodnaja entsiklopedija» pro stanovlennia universytetskoï osvity v Rosiiskii imperii ["People's Encyclopedia" on the formation of education in the Russian Empire]. *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni T. H. Shevchenka. Serii: Istorychni nauky – Bulletin of the Chernihiv National T. H. Shevchenko University. Series: Historical Sciences*. Is. 106. № 9. S. 217–220.

Borovyk, A. (2020). Istorii stvorennia serednioi shkoly v Rosiiskii imperii na storinkakh «Narodnoy entsyklopedii» [History of creating a secondary school in the Russian Empire in the pages of the «People's encyclopedia»]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, 178–185. DOI: 10.5281/zenodo.3860689.

Narodnoje obrazovaniye v Rossii. Entsiklopediya. (1910). I. P. Belokonsky (Ed.). Moscow. Vol. X. 352 s.

Боровик Анатолій Миколайович – доктор історичних наук, професор кафедри педагогіки й методики викладання історії та суспільних дисциплін Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Borovyk Anatoliy M. – Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of Pedagogy and methods of teaching history with social disciplines, T. H. Shevchenko National University “Chernihiv Colehium” (53 Hetmana Polubotka St., Chernihiv, 14013, Ukraine).

HISTORY OF THE CREATION OF VOCATIONAL EDUCATION IN THE RUSSIAN EMPIRE AND THE LEADING STATES OF THE WORLD ON THE PAGES OF THE “PEOPLE'S ENCYCLOPEDIA”

Based on the analysis of the content of the 10th volume of the "People's Encyclopedia of Scientific and Applied Knowledge" describes the history of vocational education in the Russian Empire and the most developed countries. According to the authors of the "People's Encyclopedia" the purpose of vocational education in the early twentieth century. was the preparation of the younger generation for practical activities in indus-

try, trade, agriculture and art. The history of the emergence of this area of training for the Russian state arose only in the late nineteenth century. Although in Europe with the development of technology and industry, the need for skilled workers in these industries arose much earlier. The article reviews the system of vocational education in the Russian Empire begins with the agricultural sector. The general network of these institutions included higher, secondary and lower educational institutions. Characterizing each of the links of professional agricultural education shows the purpose, objectives and features of each of them, their quantitative characteristics. A similar scheme also considers the development of technical and commercial vocational education, as well as the activities of art and art-industrial educational institutions. An important aspect of solving this problem is that the second part of the article shows the development of vocational education in the leading countries of the world: Germany, France, England, Japan, USA. Using comparative characteristics, it is shown that the network of vocational education institutions in the leading countries of the world was created and improved based on the needs of each territory. Moreover, in foreign countries much attention was paid to education and literacy of the entire population. In Russia, however, these issues were not given due attention.

Key words: educational institution, institute, secondary school, school, academic disciplines, vocational education, Russian Empire, Germany, France, England, Japan, USA.

Дата подання: 30 травня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 16 листопада 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Боровик А. Історія створення професійної освіти у Російській імперії та провідних державах світу на сторінках «Народной энциклопедии». *Сіверянський літопис*. 2020. № 6. С. 77–88. DOI: 10.5281/zenodo.4394425.

Цитування за стандартом APA

Borovyk, A. (2020). Istoriia stvorennia profesiinoi osvity u Rosiiskii imperii ta providnykh derzhavakh svitu na storinkakh «Narodnoy entsyklopedii» [History of the creation of vocational education in the Russian Empire and the leading states of the world on the pages of the «People's encyclopedia»]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, 77–88. DOI: 10.5281/zenodo.4394425.

УДК 821.161.2-1.09

Олесь Федорук

ОБРАЗ ЗАПОРОЖЦЯ КИРИЛА ТУРА І ЖИТІЙНА ЛІТЕРАТУРА (ІЗ КОМЕНТАРЯ ДО РОМАНУ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША «ЧОРНА РАДА»)

DOI: 10.5281/zenodo.4394429

© О. Федорук, 2020. CC BY 4.0

Мета статті: 1) запровадити до наукового обігу фрагмент українського тексту первісної редакції роману П. Куліша «Чорна рада», який не ввійшов до остаточної редакції, але зберігся в рукописах, і який є показовим для характеристики одного з ключових персонажів твору – запорожця Кирила Тура; 2) зіставити російську (опубліковану) та українську (рукописну) версії цього фрагмента; 3) з'ясувати історичні джерела цього тексту та прокоментувати їх. У статті вперше докладно проаналізовано сцену появи Кирила Тура в Успенській церкві Києво-Печерського монастиря та полеміку запорожця з полковником-священником Іваном Шрамом. Сцену змодельовано, щоб показати обізнаність Кирила Тура з Києво-Печерським патериком (легендою про золотий пояс князя Шимона) та здатність, на відміну від Шрама, прочитувати настінну іконографію Успенського собору. В такий спосіб автор увиразнює характеристику Тура як «лицаря-ченця» (Віктор Петров). **Виявлено** посутні розбіжності між російським протооригіналом та українським відповідником цього фрагмента, зокрема: 1) український текст апелює до національної проблематики, що в цілому відповідає авторському баченню роману як літературного твору з націєтворчою функцією; 2) у російському тексті настінне зображення князя більш деталізовано, що дає змогу твердити про його фактичну наявність в Успенському соборі в час написання роману; 3) в українському тексті звинувачення Тура звучать узагальнено (у російському – більше персоніфіковано) й відображають конфлікт між городовими та січовими козаками, що призвів до «чорної ради». **Висновок:** аналіз проблематики «Чорної ради» є найпліднішим, якщо до розгляду залучати всі редакції й варіанти української та російської версій роману. Статтю написано в жанрі поглибленого коментаря, який буде використано в академічній публікації «Чорної ради» в рамках Повного зібрання творів П. Куліша.

Ключові слова: Києво-Печерський патерик, золотий пояс Шимона, Успенський собор Києво-Печерської лаври, редакція тексту, варіант.

Образ Кирила Тура – один із центральних у романі П. Куліша «Чорна рада: Хроніка 1663 року». У рецензії на роман, аналізуючи характери персонажів, М. Костомаров звернув особливу увагу на образ Кирила Тура: «Ярче всех поражает читателя характер Кирила Тура – верное и до крайности странное олицетворение могучести духа [...]». Авторіві, за словами критика, «только при многолетних трудах изучения книжных и песенных памятников, только после разностороннего знакомства с народом» вдалося в цьому образі «воскресить идеал запорожца старого времени»¹. У романтичному образі лицаря-ченця (січовий

¹ Костомаров Н. [Рец. на]: Чорна рада, хроника 1663 года. Написав П. Куліш. Санкт-Петербург, 1857. Проповеди на малороссийском языке. Протоиерея Гречулевича. Издание второе, исправленное,

козак належав до лицарського і за статусом – чернечого ордену), П. Куліш, як слушно зауважив Віктор Петров, мав намір витворити «ідеального героя». Дотримуючись романтичної доктрини, П. Куліш створив тему «людини божої», але як «розбишаки», і для того вжив іронічних засобів: «Кирило Тур – боголюдина, божа людина, втілення благоді душевної, «печалі о Бозі», але він укупі з тим юрод і юродивий. «Печалуватись о Бозі», лишаючись курінним отаманом, він міг тільки удаючи з себе юрода, людину іронічної свідомості й іронічних юродних вчинків»².

Порівнявши первісну російську редакцію, опубліковану в журналах «Современник» і «Москвитянин» (1846), та першодруки української та російської версій роману (1857), бачимо, що образ Тура спершу було дано повніше. Великі фрагменти не увійшли до остаточного тексту – їх автор у перебігу редагування твору потрактував як зайві й у різний час вилучив. Ці фрагменти мали відповідники і в первісному українському тексті, створеному навесні – влітку 1846 р. Один із них стосується появи Тура в Успенській церкві Печерського монастиря і короткої полеміки зі Шрамом з приводу тлумачення одного настінного зображення, під час якої Тур показує знання житійної літератури.

В остаточному тексті Кирило Тур уперше з'являється на сторінках роману, коли прочани спостерігають за проводом січового братчика, який мав постригтися в ченці Межигірського монастиря. Під час цього дійства, що відбувалося на Подолі, Шрам кидає репліку: «Перевернулись тепер уже кат знає на що запорожці», а Тур спростовує її із-за спини глузливо-іронічним «Овва!»³. Курінний отаман тут іще не названий на ім'я, а з його уст зринає тільки одна промовиста фраза («і оце б то наче й правда, а воно зовсім брехня»), яка, втім, одразу дає певне уявлення про Турову вдачу. У первісній редакції автор уперше виводить цього героя під час сцени перебування прочан у Святій Софії, де вони стають свідками обряду побратимства Тура з Богданом Чорногором. Тур уперше побачив Лесю Череванівну і сподобав її⁴. Після цього обидва запорожці супроводжують ридван у дорозі до Печерського монастиря, і Тур у глузливо-іронічний спосіб страхає Лесю та її матір викраденням дівчини.

В остаточному тексті Тур повторно виходить на сцену вже «на козацькому подвір'ї», або «гостиниці», Печерського монастиря, куди Сомко запросив Шрама і все його товариство. І, як раніше, Тур знову постає перед усіма заперечливим «Овва!», коли Шрам заявляє: «Перевелись тепер рицарі в Січі: зерно висілось за войну, а в кошу осталась сама полова»⁵. Цього разу Тур уже вступає в полеміку зі Шрамом і доводить свою рацію. У первісній редакції було інакше. Тут запорожець з'являється не за гостинною, а коли Шрам у Печерському монастирі розглядає зображення святих. Полковник-священик помилково припускає, що настінне зображення князя із золотим ланцюгом у руках означає мученика, що помер в оковах, а Тур виправляє, і першим його словом знову звучить отой характеристичний багатозначний вигук «Овва!»⁶. Як видно, в обох випадках – у первісному й остаточному текстах – спосіб введення Тура в сюжетну канву відбувається однаково – в момент заперечення Шрамової тези. Автор свідомо komponує ці формальні обставини: Тур постає наче як антитеза Шрама.

Текст ранньої редакції, де йдеться про ці події в Печерському монастирі, в загальних рисах відомий – він міститься в частині, опублікованій під назвою

Куліша. 1857. *Современник*. 1858. Т. LXVII. № 1. С. 20.

² Петров В. Пантелимон Куліш у п'ятдесяті роки: Життя. Ідеологія. Творчість. Київ, 1929. С. 383.

³ Куліш П. Чорна рада: Хроніка 1663 року. С.-Петербург, 1857. С. 89.

⁴ Федорук О. Роман Куліша «Чорна рада»: Історія тексту. Київ: Критика, 2019. С. 508–511.

⁵ Куліш П. Чорна рада... С. 112.

⁶ Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського [ЧІМ]. Інв. № Ад $\frac{225-32}{1933}$. Арк. 20 зв.–21.

«Киевские богомольцы в XVII столетии»⁷. Однак невідомим для читача є український відповідник, який має істотні змістові відмінності супроти російського. Він зберігся у трьох варіантах, що відбивають три стадії опрацювання тексту: 1) створений навесні 1846 р. (цей текст перед арештом Куліш ще був поправив), 2) зредагований на засланні в Тулі в 1848–1849 рр. і 3) опрацьований у середині 1850-х рр. Перший – у чорновому автографі первісної української редакції (див. прим. 6), другий – у біловому рукопису (авторизована копія) повного тексту роману, який мав слугувати основою для публікації твору 1847 року⁸, третій – в автографі, який постав на основі цього рукопису після наскрізного його редагування і який письменник продовжив правити після повернення із заслання⁹. Уривок із полемікою щодо настінного розпису в Успенській церкві раніше ніколи не цитували, проте він вартий окремої дослідницької уваги. Його місце – після тексту, який в остаточній редакції має такий вигляд:

«– Колико-то гробів, а всі ж то тії люде жили на світі, і всі пішли на суд перед Бога! Скоро й ми пійдем, де батьки і діди наші.

Да погадавши так, виняв із-за пазухи щирозлотий обушок, що одбив колись на війні у лядського пана чи в недоляшка, да й повісив на ризі в Богоматері»¹⁰.

Далі у первісній редакції було:

«Щиро моливсь і в Печерському монастирі Шрамко, щоб допоміг йому Господь Україну з'єднати; от же треба ж було таки лукавому і тут підставити йому під ноги свою приключку, щоб хоч трохи старий спіткнувся. Вже виходючи з церкви, став він приглядуватися до одного князя, що недалеко од гробу Острозького намальовано на стовбу з золотим ланцюгом у руках. Черевань і питається:

– Що се, бгате?

А Шрамко каже:

– Се, мабуть, якийсь мученик; мабуть, умер на цепу у темниці, так от його й намальовано з ланцюгом.

Коли ж тут із-за плеча хтось як гукне на всю церкву.

– Овва!

Оглянеться Шрамко, аж запорожець, той-то Кирило Тур, що налякав недавно Череваншу з дочкою.

– Овва, – каже, – панотче!

І байдуже йому, що Шрамко сердиться.

– Іроде! – не стерпівши, гукнув по-козацьки Шрамко, да схаменуясь, де він, зараз і переміг себе.

– Гай, гай! – каже запорожець. – Який же се ланцюг? Се не ланцюг, а пояс, і коли хочеш знати який...

– Згинь ти, ледащо, з своїм поясом! – каже Шрамко, одвернувшись, да, щоб не сказати чого ще гіршого в церкві, скорійш і пішов до порога.

А той:

– Еге! так-то й згинуть! Запорожець, слава богу, не муха, щоб зараз і згинуть. Ще ж мене на Січі й курінним величають. Коли хочеш знати, так се той пояс, що подаровав Святому Антонію князьок варязький Симеон. От що! Ви, гетманці, бурлаками нас уживаєте, а ми лучче од вас знаємо церкву Божу. Оцім-то самим поясом святий Антоній міряв, як задумав муровать церкву, скільки в ширину, скільки вдовж, а скільки заввишки мур ставити. От що!

Далі бачить, вражий запорожець, що вже усі вийшли з церкви і не чують його,

⁷ Кулеш П. Киевские богомольцы в XVII столетии. *Современник*. Т. XLI. № 2. С. 180–183.

⁸ Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України [ВР ІЛ]. Ф. 18. Од. зб. 31. Арк. 58 зв.–59.

⁹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Ф. І. Од. зб. 28533. Арк. 57–58.

¹⁰ Куліш П. Чорна рада... С. 101–102.

обернувся до свого товариша, да тільки «ких, ких, ких!» – аж за пояс узявся, сміючись. Кумедний народ був тиї запорожці!»¹¹.

Порівнюючи російську та українську версії (перша слугувала основою для створення другої), бачимо посутні відмінності. Опис ланцюга в російському творі деталізовано, а наявність самого зображення подано в теперішньому часі, ще й точніше означено місцезнаходження: «на четвероугольном столбе есть изображение одного древнего князя, держащего в руках золотую цепь, составленную из квадратных пряжек шириною в вершок»¹². Творчій манері Куліша, коли він працював над романом, було властиво по змозі правдиво відтворювати дійсність, насичуючи її різними фактографічними деталями. Про це маємо чимало свідчень самого автора, як, наприклад, у примітці (її подано від імені редакції, але написав, без сумніву, Куліш) до уривка «Киевские богомольцы...», де йдеться про принцип «науковості», що його письменник дотримувався в «Чорній раді»: «Автор смотрит на дело романиста серьезно и для своих рассказов изучает исторические источники и памятники так же прилежно, как бы и для самой истории Украины. Поэтому изображенная здесь картина хотя представлена и в драматической форме, но основана на строгом изучении старины украинской»¹³. У першій російській редакції художній текст супроводжують численні посилання на джерела, звідки запозичено ту чи ту інформацію. Навряд чи Куліш фантазував би, подаючи й детальний опис князя, локалізуючи місце його розташування, відтворюючи такі нюанси, як виглядав ланцюг і переносючи все це в теперішній час словами «від автора» – «есть изображение». Можна припустити, що це зображення таки існувало в Успенському соборі Києво-Печерської лаври, і його Куліш змалював з натури, вмістивши опис на сторінки роману. Певності додає і те, що цей опис подано в парі з іншим – надгробка князя Костянтина Острозького: «Недалеко от пышного надгробия князя Острожского, поставленного в особой арке, убранной трофеями»¹⁴. В українському тексті автор пише лише про «гроб Острозького», натомість в російському сповіщає і про деякі деталі, які відповідали дійсності¹⁵, а отже, саму могилу письменник, схоже, теж бачив на власні очі.

Разючою відмінністю між первісною українською та російською редакціями є й те, як починається цитований уривок. У російському тексті – цілком нейтрально, а в плані художньої оповіді – раціонально. Тур, як уже йшлося, вперше побачив Лесю в Софіївському соборі, потім прочани зустрілися із запорожцями в Михайлівському монастирі, відтак Тур із побратимом супроводжували ридван до Печерського монастиря, а тому його появу і тут треба було мотивувати. Куліш це місце так прописує: «Смутное, но вместе и приятное расположение души Шрамка и его спутников было возмущено странным поведением одного человека, который давно уже следовал за ними от одной гробницы к другой»¹⁶. В українській версії видиму раціональність російського прототексту автор оцінив надмірною і свою оповідь почав експресивно, сфокусувавши увагу на національну проблематику: «Щиро моливсь і в Печерському монастирі Шрамко, щоб допоміг йому Господь Україну з'єднати». Таке посутнє відхилення від російського прототексту, який згодом письменник трактуватиме як переклад, не одиничне, а системне. Воно свідчить, що вже на етапі створення українського відповідника – усього лиш через пару місяців після завершення російського роману – Куліш істотно відходить від протооригіналу, творячи новий текст. Цю прикмету україн-

¹¹ ЧИМ, № Ад $\frac{225-32}{2}$. Арк. 20 зв.–21.
1933

¹² Кулеш П. Киевские богомольцы... № 2. С. 181.

¹³ Там же. № 1. С. 62.

¹⁴ Там же. № 2. С. 181.

¹⁵ Див., наприклад: Фундуклей И. Обзорение Киева в отношении к древностям. Киев, 1847. Рис. 39.

¹⁶ Кулеш П. Киевские богомольцы... № 2. С. 180–181.

ської «Чорної ради», що водночас є і перекладом, і оригінальним твором, письменник згодом сам схарактеризує в есеїстичному епілозі до російської «Черной рады» – у статті «Об отношении малороссийской словесности к общерусской»: «подлинник и перевод, изображая одно и то же, представляют по тону и духу два различные произведения»¹⁷. Про неї автору цих рядків також не раз доводилося писати, ілюструючи прикладами¹⁸.

Інша особливість українського тексту супроти російського, на перший погляд, менш істотна, проте і вона цікава, позаяк вписується в загальну картину опрацювання обох версій «Чорної ради» – української та російської – протягом усього тривалого часу їх створення й редагування, від першої половини 1840-х рр. до публікації 1857 р. Йдеться про те, що в російському тексті Шрама про ланцюг запитує Череваниха, а в українському – Черевань. Річ у тім, що «Чорна рада» – це роман чоловічих характерів, жіночий світ представлений у ньому блідо, а навіть ту увагу до нього, що містилася в первісній редакції, автор у перебігу редагування твору поступово зменшував. Пояснюється це темою роману: письменник передовсім прагнув відтворити драматичну картину Руїни з її центральною подією – ніжинською «чорною» радою 1663 року. Автор і сам пише – у чорновому автографі: «Козаки мало зважали на жіночі сльози. Жіночий рід не мав у них такої чести, як у нас: ніхто біля його не панькав»¹⁹. В остаточному тексті це твердження автор поправив, зокрема, прибравши певну безцеремонність висловлювання: «Тогді ще козак мало зважав на жіноче серце. Жіночі сльози й печаль не скоро проймали йому душу»²⁰. З друкованого тексту Куліш вилучив цілий розділ, де докладно змальовував Леся та її матір, прибрав він і докладний опис княгині, де описав її підневільне становище в домі Гвинтовки, та її доньки (цього персонажа взагалі немає в остаточній редакції), яку вона і любила, і ненавиділа водночас²¹. Отже, і питання про ланцюг з уст Череваня, на думку автора, виглядало більш природнім, ніж якби воно пролунало з уст Череванихи.

І ще одна важлива розбіжність українського та російського текстів. У російському – Тур дорікає Шрамові, і його слова звучать персоніфіковано – вони звернені до полковника особисто, принаймні так прочитуються в контексті недавніх його випадів супроти запорожців: «Вы нас бурлаками, дурнями величаете, а мы чаще вас заглядываем в дом Божий»²². В українському – докір узагальнено, його адресовано всім городовим козакам, представником яких є Шрам: «Ви, гетманці, бурлаками нас узиваете, а мы лучше од вас знаємо церкву Божу». І в цих словах (які раніше лунали лише з уст Шрама) відлунюється конфлікт між городовими козаками і запорожцями – конфлікт, який на той час уже визрів і призвів до того, що запорожці допомогли Іванові Брюховецькому стати гетьманом.

Увесь наведений епізод у композиції ранньої редакції роману задумано не лише для того, щоб знову явити читачеві Кирила Тура в Печерському монастирі. Авторів йшлося те, щоб запорожця показати як людину з неабиякими знаннями, знавця іконографічної символіки та життійної літератури. У певному аспекті Тур тут інтелектуально «переграє» (бере гору, переважає) Шрама.

Образ князя із золотим ланцюгом у руках – для Шрама «мабуть, якісь мученик», що «умер на цепу у темниці», натомість для Тура – свідчення історії заснування і розбудови Печерського монастиря. Запорожець переповідає легенду: «[...] се той пояс, що подаровав Святому Антонію князьок варязький Симеон.

¹⁷ Тарас Шевченко в критиці / Упоряд. О. Боронь, М. Назаренко. Київ: Критика, 2013. Т. 1. С. 249.

¹⁸ Федорук О. Роман Куліша «Чорна рада»... С. 287–288, 312–316, 321–324.

¹⁹ ЧИМ. № Ад $\frac{225-32}{2}$ 1933. Арк. 31.

²⁰ Куліш П. Чорна рада... С. 129.

²¹ Федорук О. Роман Куліша «Чорна рада»... С. 335–341.

²² Кулеш П. Киевские богомольцы... № 2. С. 182.

[...] Оцім-то самим поясом святий Антоній міряв, як задумав муровать церкву, скільки в ширину, скільки вдовж, а скільки заввишки мур ставити».

Джерелом цієї легенди є добре знана оповідь, що увійшла до Києво-Печерського патерика, про заснування Великої Печерської (Успенської) церкви. Син скандинавського князя Шимон, утікаючи з батьківщини, зняв із розп'яття Христа золоті пояс і вінець. І тоді почув голос, що йшов від образу, аби ці реліквії відніс «на уготованное мѣсто, идѣже зиждється церковь матери моея от преподобнаго Феодосіа»²³. Коли Шимон перепливав море, здійнялася велика буря, під час якої він молився про порятунок, вбачаючи в бурі покарання за вчинений гріх. Тоді йому в небі з'явилася видіння церкви: «И се видѣхъ церковь горѣ и помышляхъ, каа си есть церковь. И бысть съвыше гласъ къ намъ, глаголяй: «Иже хочеть създатися отъ преподобнаго во имя божіа матери, в неи же и ты положень имаша быти». И якоже видѣхомъ, величествомъ и высотой, размеривъ поясомъ тѣмъ златымъ, 20 въ ширину и 30 въ дьлину, а 30 въ высоту, стены съ врѣхомъ 50»²⁴. Поступивши на службу до князя Ярослава Мудрого, а відтак – до його сина Всеволода, Шимон узяв участь у битві на Альті, де був тяжко поранений. Тут йому з'явилася ще одне знамення – образ церкви в небі, яке принесло йому зцілення: «Възрѣв же горѣ на небо и видѣ церковь превелику, якоже преже виде на мори, и воспомяну глаголы Спасовы и рече: «Господи, избыви мя от горькаа сеа смерти молитвами пречистыа твоеа матери и преподобною отцу Антоніа и Феодосіа». И ту абіе нѣкаа сила възять его изъ срѣди мертвых, и абіе исцѣлѣ отъ ранъ, и вся своа обрѣть цѣлы и здравы»²⁵. Це спонукало Шимона передати реліквію для спорудження церкви в Києво-Печерській лаврі, що він і зробив, вручивши їх Антонію. Пояс послужив мірою храму, а Шимон, отримавши від Антонія нове ім'я – Симон, був у ньому похований²⁶.

Варто відзначити, що в часи, які описав Куліш, – середина XVII ст. – пояс Шимона ще зберігався в церкві, прикрашаючи розп'яття Ісуса Христа над іконостасом. Про цей факт повідомляє Павло Алепський, який 1653 року відвідав Печерський монастир: «Что касается иконостаса, то он великолепен, но стар. Над ним распятие: опоясание Спасителя из кованого чистого золота»²⁷. Втім, звістку Алепського про збереження поясу Куліш не міг знати, оскільки записки мандрівника в перекладі російською вперше були опубліковані лише в 1896–1900 рр., а в англійському перекладі («The Travels of Macarius, Patriarch of Antioch», 1829–1836, т. 1–2) описи Успенського собору пропущено.

У російському тексті автор натякає, що Кирило Тур чув про цю історію від ченців Києво-Печерського монастиря, а не сам читав патерика. «Видно, тебе шаблюка больше знакома, нежели монастырские рассказы», – закидає Тур співрозмовнику²⁸. В українській версії аналогічної фрази немає, і можна лише гадати, звідки Тур почерпнув знання. Втім, це нюанс, який тут сприймається як другорядний.

У первісній редакції Куліш цитує Києво-Печерський патерик і безпосередньо, а саме – уривок із життя Антонія Печерського: «Много монастырей поставляется богатством царей и бояр, но они не сравниются с теми, которые воздвигаются молит-

²³ Абрамович Д. Києво-Печерський патерик. (Вступ. Текст. Примітки). Київ, 1930. Репринтне вид. Київ: Час, 1991. С. 2.

²⁴ Там само. С. 3.

²⁵ Там само. С. 2.

²⁶ Див. також: Нікітенко М. Золотий пояс варяга Шимона – реліквія Києво-Печерського монастиря. *Могилянські читання 2011 року. Збірник наукових праць: Християнські реліквії: вивчення, збереження, експонування*. Київ, 2012. С. 74–82.

²⁷ Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским / Перевод с арабского Г. Муркоса. Москва, 2005. С. 158.

²⁸ Кулеш П. Киевские богомольцы... № 2. С. 181.

вою святих, слезами, постом и бдением»²⁹. Цитату супроводжує примітка автора: «См. в *Патерики Кievo-Печерском* «Житіє Преподобнаго Антонія Печерскаго». Текст Патерика йому знадобився для того, щоб показати «скромную деревянную церковь» жіночого монастиря, де монахині «казалось, избрали себе девизом слова Преподобного Нестора». Йдеться про Вознесенський монастир, що стояв навпроти Печерської лаври і на початку XVIII ст. у зв'язку з будівництвом Арсеналу був переведений на Поділ, де отримав назву Вознесенського Флорівського. Сюди, відповідно до сюжету ранньої російської редакції, Петро зайшов після обіду в печерський «гостиниці».

Цитату з Патерика, зрозуміло, Куліш подав в авторському перекладі російською. Майже така сама вона міститься й у Несторовій «Повісті врем'яних літ», що увійшла до Лаврентіївського літопису. Видання з'явилося в першому томі «Полного собрания русских летописей» саме в час Кулішевої праці над «Чорною радою», і письменник з ним був добре обізнаний. Ось її текст мовою оригіналу: «Мнози бо манастири отъ царь и отъ боярь и отъ богатства поставлени, но не суть таци, каци суть поставлени слезами, пощеньемъ, молитвою, бдѣньемъ»³⁰.

Зауважмо, що український відповідник первісної редакції не має такого докладного опису пообідньої прогулянки Петра, як російський текст. Автор вирішив не згадувати про жіночий монастир, куди зайшов Петро, а відтак тут не наведено і саму цитату з Патерика³¹. Згодом автор вилучив цей опис і з остаточної редакції російського твору.

Чорнові тексти українського роману, як відомо, було скопійовано в біловий рукопис, який письменник вивіз на заслання. Там Куліш істотно проредагував твір, місцями переписав по-новому, зокрема, зробив мовностилістичні виправлення і в наведеному уривку. Наприклад, фразу: «що налякав недавно Череваншу з дочкою» спершу (ще до заслання) так поправив: «що вже раз довів його до серця», а потім – «що гнавсь із побратимом за ридваном»³². Скопіювавши увесь зредагований текст у ще один біловий автограф і знову заходившись його правити, письменник урешті це місце закреслив.

Зіставлення усіх редакцій «Чорної ради» – і українських, і російських, та виявлення джерел, якими Куліш користувався, істотно збагачує можливості для адекватного прочитання роману. Творчі інтенції автора – як рухалася його думка, коли він вносив ті чи ті зміни, як корелювалася характеристика персонажів у перебігу редагування твору стають зрозуміліші, коли проаналізувати роман у максимальній повноті текстів. Таку змогу дослідникам дасть критична публікація роману з усіма редакціями й варіантами в Повному зібранні творів Куліша, що його готує видавництво «Критика». Коментаторські нотатки, запропоновані в цій статті, сподіваюся, знадобляться для академічного видання «Чорної ради».

References

Abramovych, D. (1991). *Kyievo-Pecherskyi pateryk: (Vstup. Tekst. Prymitky)* [Patetikon of the Kyiv Monastery of the Caves: Introduction. Text. Notes]. Kyiv, Ukraine. (Original work published 1930).

Boron, O. & Nazarenko, M. (Eds.). (2013). *Taras Shevchenko v krytytsi* [Taras Shevchenko: The critical reception]. Vol. 1. Kyiv, Ukraine.

Chernihivskiy oblasniy istorychniy muzei im. V. V. Tarnovskoho – Tarnovsky Chernihiv Regional Historical Museum. № Ад $\frac{225-32}{2}$.

1933

²⁹ Там же. № 3. С. 307.

³⁰ Полное собрание русских летописей. С.-Петербург, 1846. Т. 1: Лаврентьевская и Троицкая летописи. С. 69.

³¹ ЧИМ. № Ад $\frac{225-32}{2}$. Арк. 33–33 зв.

³² ВР ІЛ. Ф. 18. Од. зб. 31. Арк. 59.

- Fedoruk, O. (2019). Roman Kulisha «Chorna rada»: Istoriia tekstu [Kulish's «The Black council»: A textual history]. Kyiv, Ukraine.
- Funduklej, I. (1847). Obozrenie Kieva v otnoshenii k drevnostyam [A Survey of Kyiv in relation to antiquity]. Kyiv, Russian empire.
- Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho – V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. Fund. I. Folder 28533.
- Kostomarov, N. (1858). Rec. na: Chorna rada. Khronika 1663 goda. Napysav P. Kulish. SPb., 1857 [Review on: «The Black council. A chronicle of the year 1663. Written by P. Kulish. SPb., 1857»]. *Sovremennik*, 67 (1), 1–28.
- Kulesh, P. (1846). Kyevskye Bogomoltsy v XVII stoletii [Kyiv pilgrims in the 17th century]. *Sovremennik*, 41 (1–3).
- Kulish, P. (1857). Chorna rada: Khronika 1663 roku [The Black council: A chronicle of the year 1663]. St. Petersburg, Russian empire.
- Nikitenko M. (2012). Zoloty poias variaha Shymona – relikviia Kyievo-Pecherskoho monastiria [The golden belt of the Viking Shimon is a relic of the Kyiv-Pechersk Monastery]. *Mohylianski chytannia 2011 roku: Zbirnyk naukovykh prats*. Kyiv, Ukraine.
- Petrov, V. (1929). Pantelymon Kulish u piatdesiati roky: Zhyttia. Ideolohiia. Tvorchist [Pantelymon Kulish in the fifties: Life. Ideology. Creativity]. Kyiv, USSR.
- Polnoe sobranie russkikh letopisei [The complete collection of Russian chronicles]. (1846). Vol. 1. S.-Peterburg, Russian empire.
- Puteshestvie antiohijskogo patriarha Makariya v Rossiiu v polovine XVII veka, opisannoye ego synom arhidiakonom Pavlom Aleppskim [Journey of patriarch Macarius of Antioch in Russia in the middle of the 17th century, written by his son and archdeacon Paul of Aleppo]. (G. Murkosa, Trans.). (2005). Moskva, Russia. (Original work published 1896–1900).
- Viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii Instytutu literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy – The Department of Manuscripts and Textual Studies of Taras Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine. Fund 18, Folder 31. Kyiv, Ukraine.

Федорук Олесь (Олександр Олександрович) – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (вул. Михайла Грушевського, 4, Київ, 01001).

Fedoruk Oles (Oleksandr O.) – Candidate of Philology, Senior Research Fellow of the Department of Manuscripts and Textual Studies of Taras Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine (4 Mykhailo Hrushevsky St., Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: oles.fedoruk@gmail.com

THE CHARACTER OF COSSACK KYRYLO TUR AND SAINTS' LEGENDS LITERATURE (THE COMMENTARY ON PANTELEIMON KULISH'S NOVEL «CHORNA RADA»)

The aim of the article is: 1. First publishing a fragment of the Ukrainian original text of P. Kulish's novel "Chorna Rada" ["The Black Council"], which was not included in the final edition, but has survived in several manuscripts; 2. Comparing the Russian (published) and Ukrainian (in manuscript) versions of this fragment; 3. Identifying the historical sources of this text for commentary, which will be used in the critical edition of the novel. **The article examines** the scene of the appearance of Cossack Kyrylo Tur in the Assumption Cathedral of the Kyiv-Pechersk Monastery and a brief discussion between him and colonel-priest Ivan Shram. The scene depicts the

knowledge of Kyrylo Tur of the “Kyievo-pecherskyi Pateryk” [“Paterikon of the Kyiv Monastery of the Caves”], which include the legend of Simon’s golden belt, and the ability (as opposed to Shram) to correctly interpret the wall painting in the Assumption Cathedral. In this way, the author emphasizes the characteristics of Tur as a “knight-monk” (as Viktor Petrov wrote). I examined the differences between the Ukrainian and Russian versions of this fragment and reached **the conclusion** that: 1) the Ukrainian text appeals to national issues which proves the author’s vision of this novel as a literary work with a function of the formation of national awareness; 2) the painting of the prince in the Russian text is more detailed, which makes it possible to claim its actual existence in the Assumption Cathedral at the time of writing; 3) Tur’s accusations against Shram are generalized in the Ukrainian text and reflects the conflict between the hetman’s and Sich Cossacks. The analysis of “Chorna Rada” is the most fruitful if all editions and manuscripts of the Ukrainian and Russian versions are taken into account.

Keywords: Kyievo-Pecherskyi Pateryk, Shimon’s golden belt, Assumption Cathedral of the Kyiv-Pechersk Lavra, original text, final text.

Дата подання: 2 жовтня 2020

Дата затвердження до друку: 16 листопада 2020

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Федорук О. Образ запорожця Кирила Тура і житійна література (із коментаря до роману Пантелеймона Куліша «Чорна рада»). *Сіверянський літопис*. 2020. № 6. С. 89–97. DOI: 10.5281/zenodo.4394429.

Цитування за стандартом APA

Fedoruk, O. (2020) *Obraz zaporozhtsia Kyryla Tura i zhytiina literatura (iz komentaria do romanu Panteleimona Kulisha «Chorna rada»)* [The character of cos-sack Kyrylo Tur and saints’ legends literature (The commentary on Panteleimon Kulish’s novel «Chorna rada»)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, 89–97. DOI: 10.5281/zenodo.4394429.

Фелікс Штейнбук

ГРАЙЛИВО-ЕПАТАЖНЕ «ПРОСТОПРОРОКУВАННЯ» У МАЙЖЕ ОДНОЙМЕННОМУ УРИВКУ ОЛЕСЯ УЛЬЯНЕНКА

DOI: 10.5281/zenodo.4394431

© Ф. Штейнбук, 2020. CC BY 4.0

Творчість Олесь Уляненко, 10 річниця смерті якого минула 17 серпня 2020 р., і за життя митця завжди провокувала неоднозначні критичні рефлексії. Відтак **мета** статті полягає у пошуках відповіді на просте, але водночас надзвичайно важливе питання про естетичний зміст останнього і незавершеного роману Олесь Уляненко під назвою «Пророк», який, відповідно до назви і традиційних підходів, критики розглядали в ригористично-моралізаторському контексті. На противагу таким підходам, пропонується розвідка будується на розробленому та апробованому у тракті докторських і постдокторських студій тілесно-міметичному **методі** аналізу художніх творів, зміст якого обґрунтовано на основі поняття «тілесний міметизм» і який полягає у тому, що літературні тексти передусім досліджують з огляду на їхню тілесну детермінованість. Внаслідок цього **вперше** в українському літературознавстві інтерпретація вкрай суперечливої творчості письменника дозволила дійти **висновків**, за якими апокаліптична, буцімто, проблематика заперечується застосуванням стратегій іронії та епатажу, і тому образ повішеної на дереві жінки, якій зрізаною з її сідниць шкірою зашили очі і рот, не лише символізує деперсонфіковану чи навіть деантропологізовану особистість, а й водночас становить спробу дискурсивного подолання через іронічно описану епатажну ситуацію того невимовного жаху, що просто не може бути подоланим у будь-який інший спосіб. Натомість, у цілому зміст проаналізованого уривку роману полягає в тому, що, попри звично жахливий дискурс, репрезентований у цьому творі, письменницька стратегія змінюється остаточно, і, замість похмурого художнього споглядання за жахливим світом та дискурсивної прі із жахіттями оточуючого соціуму, реципієнту пропонують не обурення, гнів і заперечення оноґо, а іронічне грайливо-епатажне «**простопророкування**» з цього приводу.

Ключові слова: Олесь Уляненко, тілесно-міметичний метод, тілесність, іронія, епатаж.

Стосовно людини, якої з нами вже немає, прийнято говорити, що якби не її «перерваний політ», то вона і не таке, либонь, утнула б. Отож вторує цій тезі і О. Пуніна, яка, посиляючись на думку упорядниці незавершеного роману Олесь Уляненко «Пророк» Н. Степули^{1*}, зазначає, що, «попри структурну незавершеність, твір є фактом письменницької творчості і ще одним підтвердженням незавершеності таланту автора»².

Натомість А. Власюк сформулював відповідну думку навіть більш радикально: мовляв, «буває, що з відходом письменника зникає те неповторне, що було в його творах. Це метафізика чи містика, назвіть як хочете, але так є. Уляненко все своє залишив нам. Це ознака геніальності, а не письменницького таланту»³.

Репрезентована суголосність настільки різних авторів, особливо враховуючи те, що йдеться навіть не про автентичний цілісний артефакт, є, безумовно, над-

^{1*} О. Уляненко не завершив цей твір, а тому Н. Степула скомпонувала текст зі шматків рукопису, який вийшов друком у вигляді завершеної книги у видавництві «Український пріоритет» 2013 року.

² Пуніна О. Самітний геній. Олесь Уляненко: літературний портрет. Київ: Академвидав, 2016. С. 229.

³ Власюк А. Філософія пророка. URL: <https://uamodna.com/articles/filosofiya-proroka-prorok-roman-olesj-uljanyenko-indash-k-ukrayinsjkyu-priorityt-2013/>.

звичайно промовистою, оскільки дозволяє сконцентруватися насамперед на поетичності твору з більш ніж вимовною назвою – «Пророк».

Унаслідок цього, зокрема, О. Пуніна ствердила, що «у романі О. Ульяненка йдеться про соціальну патологічність і прагнення провісника майбутнього, знайшовши Бога, дати надію на зміни – світло чи то спасіння»⁴.

У свою чергу А. Власюк вже й зовсім без жодних літературознавчих, так би мовити, церегелій ошелешує несосвітньо крайніми тезами, за якими «наївно ставити знак рівності між Ульяненком і пророком. І все ж [на думку цього критика] Ульяненко писав пророка саме з себе», а до того ж взагалі «був пророком української літератури»⁵.

Разом з тим, не таким однозначним у своїх рефлексіях стосовно «Пророка» виявився один із друзів Олеся Ульяненка – письменник М. Бриних, що висловив переконання, відповідно до якого «цей роман – відкритий реєстр гріхів, виставка-продаж соціальних виразок на честь Дня Незалежності»⁶, «цей порно-філософський трилер зазіхає не тільки на моральність, а й містить розкішний букет тем і висловлювань для всебічного цькування автора»⁷, бо «тут і ксенофобія, і пропаганда жорстокості та насильства, і паплюження державних урочистостей»⁸ і т. ін.

І тим не менш, погодившись заочно з М. Бринихом стосовно того, що хоч «пророків найчастіше не розуміють, а подекуди ще й розпинають»⁹, та, однак, це «проблема не сьогоднішнього дня»¹⁰, О. Соловей повертає дискусію на рівень морально-етичних імперативів, наголошуючи на тому, що «О. Ульяненко не просто створює образи рідкісних (але можливих) покидьків, він намагається прокричати протидію найпростішій істині: *так жити не можна, людина насправді є не така, людина повинна оговтатись і схаменутись*»¹¹ (курс. авт. – О. С.).

Утім, здається, що процитований лемент – це аж ніяк не письменницькі крики, а, либонь, все ж таки волення критика. І таким чином, враховуючи суперечливий чи, точніше, неавтентичний штиб згаданого вище видання роману, більш коректним буде обмежитися винятково прижиттєвою публікацією уривка з цього твору¹², на прикладі якого і запропонувати альтернативну стосовно озвучених ригористично-савонаролівських підходів інтерпретацію поезики Олеся Ульяненка.

Отже, мета пропонованої розвідки полягає у пошуках відповіді на просте, але водночас надзвичайно важливе питання про естетичний зміст роману під назвою «Пророк» за допомогою розробленого та апробованого у тракті докторських і постдокторських студій із застосуванням методу тілесно-міметичного аналізу художніх творів, зміст якого було обґрунтовано на основі поняття «тілесний міметизм», і який полягає в тому, що літературні тексти передусім досліджуються з огляду на їхню тілесну детермінованість¹³.

⁴ Пуніна О. Самітний геній... С. 234.

⁵ Власюк А. Філософія пророка...

⁶ Бриних М. Це Сковороду світ ловив і не впіймав. Ульяненко ж він згріб у жменю. URL: https://gazeta.ua/articles/events-journal/_ce-skovorodu-svit-loviv-i-ne-vpiymav-ulyanenko-zh-vin-zgrib-uzhmenyu/514432.

⁷ Там само.

⁸ Там само.

⁹ Соловей О. Вселенський жаж районного масштабу. URL: <http://bukvoid.com.ua/reviews/books/2013/07/11/183448.html>.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само.

¹² Див.: Ульяненко О. Пророк. Уривок з роману. *Рідний край*. 2009. № 2 (21). С. 44–59.

¹³ Див. про це: Штейнбук Ф. М. Засади тілесного міметизму у текстових стратегіях постмодерністської літератури кінця XX – початку XXI століття. Київ: Педагогічна преса, 2007. 215 с.; Штейнбук Ф. М. Тілесність – мімезис – аналіз (Тілесно-міметичний метод аналізу художніх творів). Київ: Знання України, 2009. 292 с.; Штейнбук Ф. Українська література у контексті тілесно-міметичного методу. Сімферополь: ВД «Аріал», 2013. 392 с.

Відтак, маємо одразу звернути увагу на те, що твір, який автор починає з чогось подібного, а саме: «Я розповім тобі, мила, казку, ходімо зі мною... Я розповім про Ілька Гугенштайнера, котрий перед святами Кучок пообіцяв станцювати гопака на черепі Івана Бишовця»¹⁴, а закінчується тим, що «я виліз на стіл, хапонував драпу, запив пивом <...> Кричу: «Я роздеру тебе, почваро, і ти покотишся прямо в пекло...». Волав із годину, але він давно зслизнув. Я продовжував дудлити пиво, поки аж не звалився зі столу, мордою в чуже блювотиння»¹⁵, – такий твір навряд чи надається на пояснення, за яким, на переконання О. Солов'я, «це доросла література про жакливе доросле життя. Ніяких жартів, усе по-справжньому й майже за Лавкрафтом»¹⁶. Адже «точка неповернення, мабуть, уже позаду»¹⁷, і «приречена цивілізація спостерігатиме свій безславний кінець не інакше, як у живому етері»¹⁸.

Зрозуміло, що після таких апокаліптичних візій думка про літературний твір може видатися не зовсім доречною, але, попри всю повагу до жанру одкровення ламатися у відчиненні майже дві тисячі років тому назад двері навряд чи є продуктивною стратегією. Тим більше що, за М. Бринихом, «головна сюжетна лінія кружляє довкола порнозїрки мадам З-зі, яка перетворила сонне передмістя на знімальний майданчик «фільмів для дорослих»¹⁹. А до того ж «Ульяненко щедро послуговується гротеском»²⁰, і тому «у його тексті сам Босх танцює гопака»²¹.

І справді, мало того, що в позірно цнотливій українській провінції, зокрема у «містечку Т», з неочікуваним візитом з'являється «Мадам Батерфляй, мадам З-зі, Королева, як відразу нарекли її в цьому ляльковому, з іграшковою церквою, з коробочкою-мерією, з шикарним модерним ящиком тюряги містечку»²², і що мета цих відвідин полягала у тому, аби «збирати натуру для дорослого кіно»²³, – проблема виникла ще й через те, що із самою «мадам З-зі» сталася неабияка прикрість.

Так, «одного гоного дня <...> поржавленого не інакше як лихим, нашу красуню знайшли голою і почепленою на найвищому висохлому дереві»²⁴. Щобільше, «коли її зняли, то блюстителі закону зробили цілком очевидний висновок: рот і очі пані З-зі [були] зашиті шматками шкіри»²⁵. А надто «виходило, що» це «шкіру з її сідниць зрізали і трансплантували на обличчя»²⁶, внаслідок чого «пані померла від асфіксії, тобто просто – задихнулася»²⁷.

Певно, досить важко вирішити, що у цьому зачині здатне вразити сильніше: зазіхання на національно-провінційну незайманість, сексуально-збочений ритуал, смертельною жертвою якого стала «пані З-зі», чи непогамовна саркастично-макабрична іронія, що нею щертв просякнуто аналізований твір.

Зрештою, можна спробувати поєднати усі ці три первня у такому значеннєво-образному просторі, який від початку задається не зовсім зрозумілою на окресленому тлі згадкою стосовно того, що «епатаж не надто солодких речей призводить до диктатури або фашизму»²⁸. Та якщо взяти до уваги той факт, за яким надруко-

¹⁴ Ульяненко О. Пророк. С. 44.

¹⁵ Ульяненко О. Пророк. С. 59.

¹⁶ Соловей О. Вселенський жак...

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Бриних М. Це Сковороду світ ловив і не впіймав...

²⁰ Там само.

²¹ Там само.

²² Ульяненко О. Пророк... С. 44.

²³ Там само.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само. С. 45.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само. С. 44.

ваний уривок роману «Пророк» містить монологічну розповідь від першої особи, що її провадить кримінальний, сказати б, інтелектуал, який до того ж, щоправда, за його власними словами, постає у трьох іпостасях, включно з іпостассю янгола²⁹, і що (ця розповідь) стосується, у тому числі, почуттів оповідача до Лани, себто до сумнозвісної «пані 3-зі», то тоді історія, яку тче останній у «Пророці», може бути інтерпретованою в кодах переходу власне від сексуальної сфери до інтелектуальної і навпаки.

Це наштовхує на думку про те, що деякі дослідники, вочевидь, мають рацію, коли стверджують, що людину можна визначити, зокрема, і як істоту статеву, оскільки те, що міститься Знизу, – стаття людини, відображається Зверху та спричинює індивідуалізацію свідомості через актуалізацію статевої приналежності. Таким чином, Верх і Низ є нерозривно пов'язаними в людині, а отже, той, хто хоче говорити на мові розуму, не повинен втішатися ілюзією, за якою ця мова є ізольованою від статевої приналежності мовця і за якою розум нібито не корелює із плоттю³⁰.

Прикметно, що й оповідач чи, точніше, один із оповідачів у «Пророці» теж міркує у схожих категоріях, стверджує, що йому «хотілося жерти, спати, злягатися...»³¹, і схиляється до максими, за якою у цьому торжестві плоті спалахує, «напевно <...> іскра надії»³², бо, як йому здається, «либонь, отакий перший крок до Бога...»³³.

Утім, варто все ж таки повернутися від цих метафізичних аспірацій до текстуральної реальності аналізованого уривка, де образ коханої переважно твориться з тілесно зумовленого матеріалу – зумовленого тим, що «пані 3-зі», тобто «Лана, справді була шикарною. Повні несиліконові губи; величезні коров'ячі очі, тільки зеленого кольору; чутливі груди, що гойдалися під прозорою блузкою, безсоромно виставляючи врізнібіч кругленькі, із загостреними кінчиками соски; чорна грива волосся, натреновані ноги і все, що може звести чоловіка з розуму або – лишити байдужим»³⁴. А тому, як здається, не мало жодного значення, що «вона ще сама не знала (та й не треба) і не здогадувалася, хто допомагає і керує в її житті. Бог чи диявол»³⁵. Адже у цьому разі йдеться про винятково тілесну красу, яка, далекі, здатна втішити обох зацікавлених трансцендентних істот.

Проте хтось все ж таки не пошкодував ці яскраві та виразні форми і влаштував ледь не мистецько-містичний перформанс, чи не блузнірчо використавши саме тіло «пані 3-зі», аби у карнавальний, щоправда, спосіб перевернути Низ на Верх.

У зв'язку з цим перформансом необхідно зазначити, що формування єдиної візуальної площини «обличчя – статеві органи» є онтологічно та антропологічно важливою передумовою виникнення не просто людської сексуальності, а й такого суто людського феномена, як феномен естетики; відповідно, така передумова суттєвим чином сприяє також й еротичній символізації сексуальних стосунків у культурі.

Ці стосунки одними з перших знайшли своє відображення в міфології та в релігійних культах, що дало підстави Ю. Еволі говорити про «метафізику статі»³⁶. Та найголовніше те, що саме у цій «точці» рефлексії «метафізика статі» візуалізується у дзеркалі культури, внаслідок чого відбувається диференціація на чоловіче та на жіноче начала, які у витворах мистецтва набувають усієї своєї завершеності повноти.

²⁹ Там само. С. 59.

³⁰ Антонов В. Ю. Зеркало: онтология невидимого. URL: <http://ivanem.chat.ru/zerkalo.htm>.

³¹ Ульяненко О. Пророк... С. 58.

³² Там само.

³³ Там само.

³⁴ Там само. С. 53.

³⁵ Там само.

³⁶ Див.: Эвола Ю. Метафизика пола. Москва: Наука, 1996.

Натомість найголовнішим видається все ж таки те, що чоловік та жінка, хоч і по-різному, але передусім є вписаними у буття остільки, оскільки анатомічна диференціація статей спричинює онтологічний розподіл світу на чоловіче та жіноче начала. І це приречено визначає ту полярність буття, яка анатомічно закарбовується в кожній людині. Але разом з тим це, власне, наша статева тілесність становить підґрунтя для буття, яке реалізує себе у символічному відтворенні³⁷.

І саме тому зображення в літературі різноманітних проявів, пов'язаних зі ставом вмотивованими текстогенними корелятами, не може нести в собі, незалежно від будь-яких інтенцій авторів, лише моральний чи етичний зміст – не менш, а, либонь, ще більш суттєвим, на що такі тексти здатні претендувати, є зміст естетичний.

Свідченням слушності останньої тези може слугувати реалізація у творах постмодерністської літератури загалом і аналізованого уривка Олеса Ульяненка зокрема таких двох, на перший погляд, далеких від феноменів чоловічості та жіночості текстових стратегій, як стратегії іронії та епатажу.

Проте надзвичайно цікавим, показовим і значущим збігом є той факт, що У. Еко, характеризуючи свого часу «постмодерністську ситуацію» в культурі, зробив це наступним оригінальним чином: «Постмодерністська позиція нагадує мені становище чоловіка, що закохався у дуже освічену жінку. Він розуміє, що не може сказати їй: «Кохаю тебе до нестями», бо розуміє, що вона розуміє (а вона розуміє, що він розуміє), що подібні фрази – прерогатива Ліала. Однак вихід є. Він повинен сказати: «За висловом Ліала, я кохаю тебе до нестями». При цьому він уникає штучної примітивності й прямо показує їй, що не має змоги говорити по-простому, і тим не менш він доводить до її відома те, що збирався довести, – тобто те, що він кохає її, але що їхнє кохання живе в епоху втраченої простоти.

Якщо жінка готова грати в ту ж саму гру, то вона зрозуміє, що освідчення в коханні залишилися освідченням у коханні. Жодному зі співрозмовників простота не дається, обидва витримують натиск минулого, натиск усього-до-них-казаного, якого вже неможливо позбутися, обидва свідомо й залюбки вступають у гру іронії... І все ж таки їм вдається ще раз поговорити про кохання»³⁸.

Ця розлога цитата є більш ніж вимовною, оскільки, попри об'єктивне і тотальне заперечення усього попереднього досвіду, на що, між іншим, і зазіхає постмодерністський дискурс, він не може заперечити того, на чому цей досвід постає – не може заперечити буття та його, тобто буття, підвалини, які становить тілесне начало.

Але у зв'язку з тим, що й розуміння даного начала зазнало глобальної трансформації, а отже, і профанації у рамках культурного розвитку людської цивілізації, досить часто тілесність у своєму довершеному та найвиразнішому вимірі репрезентують через феномени чоловічості та жіночості, як мінімум, іронічно, а як максимум – епатажно.

Саме це, власне, і можна спостерігати в аналізованому уривку Олеса Ульяненка «Пророк», коли нестримна іронія, притаманна викладу оповідача, супроводжує епатажні описи тієї частки соціуму, до якої цей оповідач виявляється безпосередньо причетним.

Звісно, можна цитувати відповідні епізоди нескінченно, а тому краще, либонь, просто прочитати весь уривок. Утім, як здається, цілком достатньо й одного такого епізоду, в якому йдеться про те, що, наприклад, «першим відкриттям Гугенштайнера була саморобна катапульта, яку він-таки й використовував, – чу-

³⁷ Антонов В. Ю. Зеркало: онтология невидимого...

³⁸ Эко У. Заметки на полях «Имени розы» / Эко У. Имя розы. Москва: Художественная литература, 1989. С. 460.

додійний, треба сказати, медичний агрегат у гінекології»³⁹.

І це аж ніяк не помилка й не обмовка, бо, «як відомо, авіаційна катапульта викидає людину на двадцять-тридцять метрів», а тому «у полку, де Гугенштайнер працював механіком, після гульбища він надумав прокатати свою коханку на катапульти. Баба пролетіла десь тридцять метрів, і в неї стався викидень»⁴⁰.

За такої перспективи історія символічно осліпленої та по-справжньому задушеної шкірою з власних сідниць «порнозірки» навряд чи може сприйматися цілком серйозно, але тільки за умови, що й іронія, й епатаж розглядаються не із соціологічної точки зору, а, щонайменше, з позиції філософсько-естетичної, за якою іронія означає «удавання», а «іронічний модус художності полягає у радикальному відмежовуванні я-для-себе від я-для-іншого»⁴¹ (тут і далі курсив автора. – В. Т.).

Отож тільки за таких обставин можна, по-перше, погодитися з тією думкою, що «формулою іронічного модусу художності є *дивергенція* внутрішньої заданості буття («я») та його зовнішньої даності (дієвої границі)»⁴², а по-друге, неважко дійти закономірного висновку, відповідно до якого така дивергенція виникає лише за умови наявності чогось, що можна роз'єднувати розмежовуючи, але аж ніяк не розділяючи. І цим критеріям, вочевидь, чи не ідеально відповідає взаємозв'язок між чоловічим і жіночим початками.

Як підсумок, за окреслених обставин образ повішеної на дереві жінки, якій зрізано з її сідниць шкірою зашили очі і рот, у якій у такий спосіб відібрали здатність до бачення і говоріння, тобто до того, що, за великим рахунком, і визначає людський вимір антропологічної істоти, і яка без мови і погляду перетворилася на дегуманізований шматок плоті, позбавлений навіть еротичної привабливості, – образ цієї жінки не лише символізує деперсоніфіковану чи навіть деантропологізовану особистість, а й водночас становить спробу дискурсивного подолання через іронічно описану епатажну ситуацію того невимовного жаху, що просто не може бути подоланим у будь-який інший спосіб.

Сказати б інакше, зміст уривка Олеса Ульяненка «Пророк» полягає в тому, що, попри традиційно жакхливий дискурс, репрезентований у цьому творі, письменницька стратегія змінюється остаточно, і, замість похмурого художнього споглядання за жакхливим світом та дискурсивної прі із жакхіттями цього світу, реципієнту пропонують не обурення, гнів і заперечення оного, а іронічне грайливо-епатажне «простопроорокування» з цього приводу.

Чи утримався би на окресленій інтонаційно-семантичній ноті оповідач «Пророка» у подальшому, дізнатися вже неможливо. Хоча за окреслених обставин і можна припустити, що відповідальним за наругу над Ланою, чи то пак над «пані З-зі», був або той, хто мав стати пророком, або це так на нього вплинуло, що він тому і мав би стати пророком. Втім, інтенція щодо постмодерністського, а отже, й іронічно-епатажного стибу подолання всесвітньої антропологічної трагедії у проаналізованому уривку є, либонь, цілком очевидною.

References

Punina, O. (2016). Samitnyi henii. Oles Uliianenko: literaturnui portret [The lonely genius: Oles Uliianenko: a literary portrait]. Kyiv, Ukraine.

Vlasiuk, A. (2017). Filosofiia propoka [Philosophy of the prophet]. Retrieved from <https://uamodna.com/articles/filosofiya-proroka-prorok-roman-olesj-uljyanenko-indash-k-ukrayinsjkyy-priorytet-2013/>

³⁹ Ульяненко О. Пророк... С. 55.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Теория литературы: в 2 т. Москва: Издательский центр «Академия», 2004. Т. 1. С. 75

⁴² Там само. С. 76.

Brynykh, M. (2013). Tse Skovorodu svit lovyv i ne vpiimav. Ulianenka zh vin zhrib u zhmeniu [It was Skovoroda who was being followed and caught by the world. Ulianenko was only grabbed with its hands]. Retrieved from https://gazeta.ua/articles/events-journal/_ce-skovorodu-svit-loviv-i-ne-vpijmav-ulyanenska-zh-vin-zgrib-u-zhmenyu/514432

Solovei, O. (2013) Vselenskyi zhakh raionnoho masshtabu [The global horror on a region scale]. Retrieved from <http://bukvoid.com.ua/reviews/books/2013/07/11/183448.html>

Ulianenko, O. (2009). Propok. Uryvok z romanu [The prophet. An extract from the novel.]. *Ridnyi kraj – Homeland*. № 2 (21). S. 44–59.

Antonov, V. Y. (2020). Zerkalo: ontologii nevidimogo [The Mirror: the ontology of invisible]. Retrieved from <http://ivanem.chat.ru/zerkalo.htm>

Evola J. (1996). Metafizika pola [The metaphysics of sex]. Moscow, Russia.

Eco U. (1989). Zametki na poliakh «Imeni hozy»/ Eco U. Imia rozy [Notes in the margins of «The name of the rose»/ Eco U. The name of the rose]. Moscow, Russia.

Teoriia literatury: v 2 t. (2004). [Theory of literature: in 2 volumes]. Moscow, Russia.

Shteinbuk, F. M. (2007). Zasady tilesnoho mimitizmu u tekstovykh stratehiakh postmodernistskoi literatury kintsia XX – pochatku XXI stolittia [Principles of corporal mimetism in text strategies of postmodernism literature at the end of XX – at the beginning of XXI century], Kyiv, Ukraine.

Shteinbuk, F. (2009). Tilesnist – mimezys – analiz (Tilesno-mimetychnyi metod analizu khudozhnikh tvoriv) [Corporality – mimesis – analysis (Corporal-mimetic method to analyze fiction works)]. Kyiv, Ukraine.

Shteinbuk, F. (2013). Ukrainska literatura u konteksti tilesno-mimetychnoho metodu [Ukrainian literature in the context of corporal-mimetic method]. Simferopol, Ukraine.

Штейнбук Фелікс Маратович – доктор філологічних наук, професор, професор кафедри русистики та східноєвропейських студій Університету Коменського у Братиславі (Šafárikovo námestie 6, 814 99, Bratislava, Slovensko).

Shteinbuk Feliks M. – Doctor of Philology, Professor, Professor of the Department of Russian and East European Studies of Comenius University in Bratislava (Šafárikovo námestie 6, 814 99, Bratislava, Slovensko).

E-mail: feliks.shteinbuk@uniba.sk

PLAYFUL-EPATAGE «BLAH-BLAH-PROPHEYSING» IN ALMOST THE SAME EXTRACT BY OLES ULIANENKO

*The literary works of Oles Ulianenko, whose 10th death anniversary was on 10 September 2020, provoked ambiguous critical reflections even during his lifetime. The aim of the article is to find the answer to a very simple but at the same time quite important question about the esthetic content of the last unfinished novel by Oles Ulianenko «The prophet», which according to its title and traditional approaches was analyzed by critics in rigorist-moralizing context. In contrast to such approaches, the suggested research is built on the designed and approved by doctoral and postdoctoral studies corporal-mimetic **method** to analyze fiction, the essence of which is justified by the notion «corporal mimetism» meaning that, in the first place, any literary text is interpreted considering its corporal determination. Consequently, **for the first time** in the Ukrainian study of literature, the interpretation of extremely contradictory works of the writer has allowed to make the **conclusions** that the seemingly apocalyptic problematics of the novel is controverted by applying the strategy of irony and epatage; therefore the image of the woman hanged on the tree, with her eyes and mouth sewn with the skin that was cut off her buttocks, does not only symbolize a depersonalized or even deantro-*

pologized personality but also suggests a discourse attempt to overcome that unspeakable horror by depicting the epatage situation in an ironical way; the horror which cannot be overcome in any other way. Contrariwise, the content of the analyzed extract of the literary work in general is that, despite the dreadful discourse represented in the novel the writer's strategy changes completely and instead of gloomy artistic observing the frightful world and playing with horrors of the surrounding society, the recipient is offered neither indignation nor anger or even denying the latter, but an ironic playful-epatage «blah-blah-propheying» on the matter.

Key words: Oles Ulianenکو, corporal-mimetic method, corporality, irony, epatage.

Дата подання: 13 жовтня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 16 листопада 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Штейнбук Ф. Грайливо-епатажне «простопроорокування» у майже однойменному уривку Олеся Ульяненка. *Сіверянський літопис*. 2020. № 6. С. 98–105. DOI: 10.5281/zenodo.4394431.

Цитування за стандартом APA

Shteinbuk, F. (2020). Hrailyno-epatazhne «prostoporokuvannia» u maizhe odnoimennomu uryvku Olesia Ulianenka [Playful-epatage “Blah-blah-propheying” in almost the same extract by Oles Ulianenکو]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, 98–105. DOI: 10.5281/zenodo.4394431.

Ольга Максимчук

ПРИСВЯЧЕНІ ПЕТРУ МОГИЛІ РІЗДВЯНІ ВІРШІ ЛАЗАРЯ БАРАНОВИЧА В ПАРАДИГМІ БАРОКОВОЇ ТВОРЧОСТІ

DOI: 10.5281/zenodo.4394435

© О. Максимчук, 2020. CC BY 4.0

Мета статті – проаналізувати рецепцію образу митрополита Петра Могили в різдвяних віршах Лазаря Барановича з поетичної збірки «Apollo chrześciański» (1670), окреслити жанрово-тематичні особливості віршованого диптиху та часові рамки його створення. У дослідженні використано компаративістичний підхід, що дозволяє розглянути вірші Барановича в контексті інших творів українського Бароко, а також проінтерпретувати композиційну цілісність друкованого слова та гравюри, що його супроводжує, у виданні збірки. **Наукова новизна** студії полягає в тому, що вона доповнює уявлення про письменницьку діяльність і художні преференції Лазаря Барановича, а також засвідчує, яким чином сприймали постать Петра Могили його молодші сучасники. **Досягнуті висновки**¹ демонструють, що автор, слідуючи традиції публічних привітань визначних осіб зі святами, ще за життя Петра Могили підготував різдвяні вірші, адресовані київському митрополиту. Зокрема, на це вказує спільний заголовок, що об'єднує два віршованих тексти на різдвяну тематику; сам автор називає їх колядою. Подібне визначення винишувань з нагоди Різдва можна побачити у творчості інших українських авторів XVII ст., а також у польському письменстві того часу. Перший вірш Лазаря Барановича зі згаданого диптиху був, очевидно, виголошений від імені друкарів, що характерно для панегіричних текстів лаврського друку, присвячених Петру Могилі. Можливо, і сам Баранович був дотичний до книговидання у Києво-Печерському монастирі. Прикметною особливістю другого вірша з диптиху є його смисловий зв'язок із розміщеною поряд ілюстрацією: на анонімній гравюрі у колі Святої Родини, поруч з маленьким Ісусом зображено фігуру Петра Могили. Митрополит намагається послабити тугу зав'язані пелюшки, якими сповито Немовля – цей самий мотив використано і у вірші Барановича, що демонструє характерну для української барокової книги кореляцію тексту і зображення.

Ключові слова: барокові вірші, коляда, Лазар Баранович, Петро Могила, гравюра.

Перша збірка польськомовних віршів Лазаря Барановича з'явилася на світ у 1670 р. у друкарні Києво-Печерської лаври. У науковій бібліографії вона відома під двома назвами – «Apollo chrześciański opiewa żywoty świętych...» та «Żywoty świętych ten Apollo pieie...», оскільки це, по суті, той самий твір, надрукований з трьома різними варіантами початкових аркушів, зокрема і титульного². Заголовки двох варіантів видання, що починаються словами «Żywoty świętych...», майже

¹ Деякі з отриманих висновків було представлено у тезах на тему «Вірші, присвячені Петру Могилі, зі збірки «Apollo chrześciański...» Лазаря Барановича»; див.: Бібліотека. Наука. Комунікація. Розвиток бібліотечно-інформаційного потенціалу в умовах цифровізації: матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 6–8 жовтня 2020 р.) / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського [та ін.]. Київ, 2020. С. 288–291.

² Рудакова Ю. Примірники видань творів Лазаря Барановича латинським шрифтом у фондї Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Рукописна та книжкова спадщина України. 2016. Вип. 20. С. 60–64.

однакові (різняються тільки набором тексту заголовку та скороченням &saet;/&c)³. Ще один варіант становлять примірники, текст на титулі яких починається словами «Apollo chrześciański»: С. Маслов називає їх примірниками групи С, тоді як попередні два варіанти – А і В відповідно⁴. Визначити, яка версія назви була початковою, наразі досить складно⁵. Оскільки відмінності складають лише аркуші першого рахунку (ненумеровані), текст на нумерованих сторінках в усіх трьох групах примірників ідентичний. Цю статтю підготовлено на матеріалі примірника «Apollo chrześciański...»⁶ з фондів відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (шифр Р 1748).

«Apollo chrześciański...» починається віршованим викладом подій із земного життя Христа, Богородиці, біблійних пророків, євангелістів та апостолів; далі вміщено віршовані життя ряду святих – Лазаря з Віфанії (що його Баранович, очевидно, вшановує як свого небесного покровителя), Костянтина та Єлени, Василя Великого, Григорія Богослова, Йоана Золотоустого, Миколая Мирлікійського, Амвросія Медіоланського тощо. Згадано також і давньоруських святих – засновників Києво-Печерської лаври Антонія та Феодосія, князя Володимира, страстотерпців Бориса і Гліба. За словами Дж. Броджі-Беркофф, підібраний Лазарем Барановичем «пантеон святих, що увійшли в «Żywoty świętych», привідкриває і панправославні рамки, й побутування специфічного «київського канону»⁷, тому книжка, «позірно адресована всій східнослов'янській ecclesia, насправді була щільно пов'язана з Києво-Печерським монастирем та культурним простором України – як духовним, так і політичним»⁸. Її автор є виразником інтелектуальних ідей києво-чернігівського церковно-культурного кола середини – другої половини XVII ст., сформованого переважно з випускників та викладачів Могилянського колегіуму.

На перших нумерованих сторінках збірки (с. 1–12 II рах.) розміщено кілька віршів різдвяної тематики. Два із них вирізняються від решти різдвяних поезій тим, що були колись піднесені у дар митрополиту Петру Могили; про це зазначено у спільному заголовку на початку диптиху: «Uciecha z łez płaczącego we żłobie Christusa Pana. Dla świąt weselszych iaśnie przewielebnemu w Bogu świętey pamięci iego mości oycu Piotrowi Mohile archiepiskopowi metropolie Kiiowskiemu, Halickiemu, y wszyskiey Rossiey: exarsze świętego apostolskiego tronu Konstantinopolskiego. Archimandricie Pieczarskimu, fundatorowi szkół Kiiowskich y Hoyskich. Panu pasterzowi y dobrodzieiowi na[m] welce miłościwiemu, niegdyś za koleędę przez drukarzów ofiarowana» (с. 7 II рах.).

Між віршами диптиха розміщено гравюру на тему Різдва в овальній рамці з рослинними мотивами (с. 8 II рах.).

Тексти зі збірки уже ставали об'єктом наукового зацікавлення дослідників. Приміром, О. Руда запропонувала мотивно-тематологічний аналіз деяких віршів зі згаданої книжки, зокрема і тих, що належать до різдвяного циклу та стосуються постаті київського митрополита⁹. Утім, питання про час створення адресованих

³ Там само. С. 62.

⁴ Маслов С. Етюди з історії стародруків, I–VIII / Український науково-дослідний інститут книгознавства. Київ : Київ-друк, 1925. С. 11–19.

⁵ Рудакова Ю. Примірники видань творів Лазаря Барановича... С. 61–62.

⁶ Baranowicz Łazarz. Apollo chrześciański opiewa żywoty świętych. [Kijów]: Z Typographiey Kijowo-Pieczarskiej, 1670. [8], 404 [i. e. 400], [14] s. Надалі посилання на сторінки з цього джерела подаємо у круглих дужках у тексті статті. У цитатах з польськомовних текстів Барановича дещо модернізуємо правопис, зокрема, додаємо діакритичні знаки.

⁷ Броджі-Беркофф Дж. Чи існує канон українського літературного бароко? / пер. О. Федорко. *Український гуманітарний огляд*. Київ : Критика, 2012. Вип. 16–17. С. 31.

⁸ Там само. С. 32.

⁹ Руда О. Образність поезії Лазаря Барановича: художній експеримент як відстоювання свободи творчого пошуку. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Філологія*. 2018. Вип. 78. С. 23–28.

Петру Могилі різдвяних поезій та їхній вплив на сюжет гравюри, що ілюструє вірші, досі лишилися практично не розглянутими. Викликає інтерес жанрова природа віршів, їхня кореляція з іншими поетичними текстами доби Бароко, наприклад, українськими віршованими панегіриками. Висвітленню цих наразі не-проаналізованих питань і присвячено нашу студію.

Показово, що хоча в заголовку різдвяного диптиха про митрополита згадано як про покійного («w Bogu świętej pamięci»), однак текст обох віршів не лише сумнівив у тому, що вони були створені ще за життя «господарича». Перший вірш, що має окрему назву «Litera ztąd rada, Bóg Słowo że składa», був зарепрезентований Могилі як словесний подарунок-колядка від друкарів, – очевидно, Києво-Печерської лаври: «Uciecha... niegdyś za kołędę przez drukarzów ofiarowana» (с. 7 II рax). У другому вірші, що називається «Lub Pan u płacze, człowiek ztąd skacze», окрім безпосереднього звертання до Могилі, можна також побачити похвалу митрополитові як турботливому і, безсумнівно, ще живому пастирю: «My twe owieczki, co też mówić mamy? / Piotra Mohiłę za pasterza znamy; / On ieden wszystkich nas owieczek lubi, A my go wszyscy: niech że stąd się chlubi» (с. 11 II рax.).

Достеменно визначити, коли саме Лазар Баранович склав свої присвячені Петру Могилі вірші, поки що неможливо. Можемо тільки висловити здогад, що, ймовірно, це сталося тоді, коли автор був викладачем київського колегіуму. Майбутній чернігівський архієпископ викладав у колегіумі приблизно у період між 1642 та кінцем 40-х рр.¹⁰ Позаяк Петро Могила помер у ніч на 1 січня 1647 р., то верхня часова межа написання різдвяного диптиха – 1646 р. Якщо ж припустити, що його автор, будучи особливо здібним спудеем, почав віршувати ще за свого навчання в Києві і йому доручили почесну місію скласти поетичне привітання Петру Могилі, то нижня часова межа створення диптиха може опуститися до 1630-х рр. (як доводить О. Травкіна, Лазар Баранович народився у 1616 р.¹¹, а тому до навчання він міг приступити наприкінці 20-х рр., ще за існування київської братської школи, і продовжив свої студії вже у 30-х рр. XVII ст.).

У першому зі згаданих віршів Барановича мова ведеться від імені друкарів, які виголосили колядку на свято Різдва. Вірш містить кілька семантичних рівнів образу Слова: з одного боку, Христос прославляється як вочленене Слово-Логос, а з другого боку, самі видавці, які працюють зі словами, але звичайними, надрукованими («Dziś się Słowo narodziło, / To drucarnią pobudziło. / Która się bawi słowami, / Słowa oney zabawami»), підносять свою колядку як словесний дарунок («Przymiż winszując słowa / z święt chwalebnych chęć gotowa») (с. 7 II рax). Уже в цьому тексті зринає згадка про самообмеження, умалення Бога-Слова, яке «się wszak skrociło», народившись від земної жінки.

У другому тексті з різдвяного диптиха віршована оповідь розгортається довкола образу маленького Ісуса в яслах. Автор протиставляє слабкість людської природи і всемогутність Бога, який вирішив зійти на землю, зодягнувшись у тіло людини. Про безпомічність Немовлятка Ісуса свідчить його дитячий плач; Лазар Баранович припускає, що Ісус плаче через те, що його надто міцно сповито пелюшками: «Co Bóg zawinił? że leży związany, / Ieszcze niewinien a już u skarany», – допитується автор (с. 8 II рax). Автор неочікувано витлумачує сльози Ісуса як велику радість для людей, адже плач божественної Дитини – це свідчення того, що у зіпсутий гріхом світ прийшов Спаситель. Такі антиномії (плач, що перетворюється на радість) характерні для барокової естетики парадоксів, виразником якої виступає Лазар Баранович. Навіть Марія в його віршах не поспішає заспокоювати свого Сина: «Przeto y Matka łez mu nie ociera, / Radość się oney u o łyzy

¹⁰ Корзо М. Лазарь (Баранович) [Електронний ресурс]. URL: <http://www.pravenc.ru/text/2462531.html>.

¹¹ Див.: Матушек О. Проповіді Лазаря Барановича в дискурсі українського Бароко : монографія. Харків : Майдан, 2013. С. 16.

орієра» (с. 9 II рх). Очевидно, такий гротесковий опис подій у різдвяному хліві суперечить християнській традиції, яка зображувала Марію люблячою та ніжною матір'ю, і мав би викликати ефект очуднення в читачів цих рядків. Зближенням, здавалося б, несумісних понять і уявлень, Баранович увиразнює відтворений у вірші концепт – тобто дотепну, неочікувану метафору – зв'язаної Боголюдини. Практика тугого повивання немовлят була поширена в багатьох країнах домодерної Європи¹², тож підставою для образу знерухомленого пелюшками Дитятка автору слугували справжні побутові реалії тих часів. Несподівано на противагу Марії Лазар Баранович представляє реципієнтам своїх віршів Петра Могили, який із жалощів починає розв'язувати ремінці, що ними стягнуті пелюшки Ісуса. Автор звертається безпосередньо до митрополита: «Przeoświęcony pasterzu Mohiło, / Że związan Pasterz to tobie nie miło. / Ty od pieluchów pasy odwiązujesz, / A iemi swoje mantią farbuiesz. Żal ci Pasterza iako pasterzowi, / A on iak Słowo tak do ciebie mowi: / Pietrze lubisz mię, paś że owce moje» (с. 11 II рх).

Мотив плачу Дитятка Ісуса, що обертається у радість простим людям, трапляється й у інших текстах української літератури ранньомодерного часу. Причому, його можна знайти у різдвяній драмі «Комедія на день Рождества Христова» (1702) святителя Димитрія Туптала. У четвертій яві драми пастух Аврам, що прийшов привітати новонародженого Спасителя, промовляє до нього: «И аз ти кланяюся, Боже воплощенный, / Да нас возвеселиши, в плоти умаленный! / Плачещи, здѣ лежащий за грѣхи Адама; / Обрадуй же плачуща и мене, Аврама!»¹³. Подібним чином оспівано маленького Ісуса в одному з ліричних кантів, що, ймовірно, виконувалися між явами «Комического дѣйствія» Митрофана Довгалевського¹⁴ (1736): «Сей плачет в алчбѣ, всѣм брашно давй / В сладост вѣчну, / А за плач радост тол даровавй / Необичну»¹⁵. Утім, за походженням цей мотив не питомо український, а мандрівний, оскільки трапляється і в інших європейських літературах, зокрема, польській. Наприклад, у поетичному циклі Станіслава Гроховського «Wirydarz abo Kwiatki rymów duchownych o Dziecięciu Panu Jezusie» (1607), що був вільним перекладом першої частини книги Якоба Понтана «Floridorum libri octo» (1595), польський автор, описуючи перші дні Ісуса на землі, згадує про його «płacz i narzekanie dziecięce»; більше того, він також веде мову про туге пеленання божественного Немовляти – достоту як і у вірші Лазаря Барановича: «Ściska powojnik Rządźce niebieskiego, / płacze, co cieszy smutnego każdego»¹⁶. Одне зі значень слова «powojnik» – пелюшка¹⁷, а отже, у тексті Гроховського, як і в Лазаря Барановича, також ідеться про плач «стиснутої» ремінцями святої Дитини, що, парадоксальним чином, втішає засмучених людей. Український поет, порівняно з його польським колегою, більш докладно розвинув образ тугих ремінців-сповивачів, проте не залишається сумнівів у тому, що він запозичив і розробив мандрівний різдвяний мотивів, поширений як на українських теренах, так і за їхніми межами.

Впадає в око те, що Лазар Баранович називає свої вірші, присвячені Петру Могилі, колядою. Визначення авторських різдвяних поезій як коляди не поодинокі серед українських текстів XVII ст., які належать до високого «стильового

¹² De Mause L. Foundations of psychohistory. С. 41–43. [Електронний ресурс]. URL: <https://psychohistory.com/books/foundations-of-psychohistory/chapter-1-the-evolution-of-childhood/>

¹³ Резанов В. Драма українська. 1. Старовинний театр український / Українська академія наук. Київ : 3 друкарні Української академії наук. 1927. Вип. 4 : Шкільні дієства різдвяного циклу. С. 107.

¹⁴ Див.: там само. С. 71.

¹⁵ Там само. С. 181.

¹⁶ Grochowski S. Wirydarz abo Kwiatki rymów duchownych o Dziecięciu Panu Jezusie / wydała Justyna Dąbkowska. Warszawa : Instytut Badań Literackich, 1997. S. 41.

¹⁷ Słownik polszczyzny XVI wieku / Instytut Badań Literackich PAN. Warszawa, 2001. T. 29 : Potylicia–Pożon. S. 217. [Електронний ресурс]. URL: <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/18638/edition/34031/content>.

регістру» Бароко. Приміром, до цього поняття апелює Памво Беринда у своїх «На Рождество Господа Бога и Спаса нашего Исуса Христа вѣршах» (1616), коли, звертаючись до львівського єпископа Єремії Тиссаровського, просить прийняти їх у подарунок: «Прийми о архіерею великій значный... / За коляду в щодрый день, книжечку тую, / Празника зацного на памятку святую. / Котрая то през дѣток ест деклямована, / И для утѣхи на день тот, з друку выдана»¹⁸.

Наведена цитата свідчить, що подібні різдвяні вірші, названі автором колядою, справді публічно виголошувалися (у випадку віршів П. Беринди – львівськими спудеями) перед аудиторією, зокрема, перед особою, якій вони присвячувалися. Такий звичай виголошувати на Різдво, а зарівно і на Великдень, привітальні вірші прийшов в Україну «з заходу разом з учителями, які в Західній Європі здобували освіту»¹⁹. Отже, українські авторські коляди, формуючись на «питомому», національному ґрунті, водночас були споріднені з католицькою культурою та вченістю.

У польській літературі того часу так само функціонує жанр віншування-коляди. Прикметно, що у старопольській мові одне зі значень цього слова – подарунок з нагоди Різдва чи Нового року²⁰, а тому коляда («kolęda życząca») – це ще й своєрідний літературний дар, «твір, що його поет офірує своєму меценату, син-спудей своєму батькові тощо»²¹. Коляда як словесний подарунок існувала не лише у віршованій, а й у прозовій формі: духівництво виголошувало казання-коляди на свята Обрізання Господнього (Нового року) чи Трьох царів (Богоявлення)²². На українських теренах, напевно, існував звичай презентувати прозові привітання з нагоди Різдва, адресовані високому покровителю; зокрема, про це свідчать промови київських школярів із пер. пол. XVII ст. (дійшли донині в рукописному вигляді), що були звернені до їхнього ректора та архімандрита²³. Збірник, у якому вміщено ці привітальні промови, зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського, ф. 312, од. зб. П 169(46); опис пам'ятки наведено в праці М. Петрова «Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве» (вип. 3)²⁴; дослідницьку увагу різним текстам з цього збірника було приділено у студіях Ю. Олешко²⁵ та М. Корогодіної²⁶.

С. Щеглова, очевидно, маючи на увазі народні форми побутування колядок, зауважує, що на території України діяла церковна заборона на колядування, відголоски якої можна знайти, зокрема, й у писаннях Івана Вишенського; проте з часом православна церква почала поблажливіше ставитися до цього звичаю, надавши йому християнського змісту²⁷. Відтак українські автори XVII ст. уже самі називають свої віншувальні тексти колядами. Дослідниця наводить як приклад,

¹⁸ Сычевская, А. И. Памва Беринда и его вирши на Рождество Христово и др. дни. Киев: Тип. Т. Г. Мейнандера, 1912. С. 20.

¹⁹ Возняк М. Матеріали до історії української пісні і вірші: тексти й замітки : [у 3 вип.]. У Львові : Накладом НТШ, 1913. Вип. 1. С. 45. (Українсько-руський архів, т. 9).

²⁰ Słownik polszczyzny XVI wieku. / Instytut Badań Literackich PAN. Wrocław, 1976. Т. 10 : K–Korzyść. S. 468. [Електронний ресурс]. URL: <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/18619/edition/28122/content>.

²¹ Kuran M. „Kolęda, Nowe Lato i Szczodry Dzień” – geneza, rozwój i schyłek gatunku w XVII wieku. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Litteraria Polonica*. 2014. № 3(25). S. 31.

²² Там же. S. 37.

²³ Див.: Харлампович К. К истории западнорусского просвещения. Виленская братская школа в первые полвека ее существования (Окончание). *Литовские епархиальные ведомости*. 1897. № 22. С. 193–195.

²⁴ Петров М. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. Москва: Университетская типография, 1904. Вып. III. С. 50–53.

²⁵ Олешко Ю. Староукраїнська проповідь XVII ст. у комунікативно-когнітивному вимірі : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Інститут філології. Київ, 2016. С. 102.

²⁶ Корогодіна М. Схождение Благодатного огня по рассказам Иерусалимского патриарха Феофана (1620 г.). *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. 2020. №1(79). С. 160–168.

²⁷ Щеглова С. Один з київських літератів XVII віку. *Науковий збірник за рік 1925: Записки українського наукового товариства в Києві тепер історичної секції Української академії наук*. Київ : Державне видавництво України, 1926. Т. XX. С. 87–88.

окрім віршів Памви Беринди, ще й панегіричну поезію Олександра Митури, що має назву «Вѣзерунк цнот... Єлисея Плетенецкого...» (1618). Автор, звертаючись зі славослів'ям до печерського архимандрита, каже, що хоче «працу тую то малую», тобто свої вірші «за коляду ть отдать»²⁸. Остання віршована частина панегірика Митури навіть озаглавлена як «Коляда»; у ній і справді головною стає тема Господнього Різдва. Певно, саме до цього свята і був підготовлений та виголошений панегірик. С. Щеглова вважає, що Митура міг попередньо ознайомитися з віршами Беринди і саме під їхнім впливом назвати свій твір «колядою», презентованою у дар Єлисею Плетенецькому²⁹.

Отже, «Вѣзерунк цнот...» Олександра Митури демонструє зв'язок між віршами-колядами та панегіричними практиками того часу. Водночас хоча діалог Беринди, який послужив претекстом для твору Митури, не є власне панегіриком, однак присвята визначній особі та звертання до неї робить його дотичним до панегіричного віршування.

Можна зробити висновок, що вірші Лазаря Барановича продовжують традицію привітання видатних українських церковних діячів з нагоди християнського свята, а саме Різдва. Як і Памво Беринда та Олександр Митура, чернігівський архієпископ називає свій твір колядою і представляє його як святковий подарунок. Це вказує на те, що в українській літературі XVII ст., подібно як і в польській, міг функціонувати окремий поетичний жанр різдвяних віршів-коляди, якими віншували покровителів та інших духовних чи світських очільників; частина таких коляд існувала, ймовірно, в усному вигляді, і лише поодинокі взірці дійшли до нас у друкованій формі.

Я. Гординський указує на деякі паралелі між панегіриками та українськими різдвяними віршами, навіть якщо вони і не визначаються їхніми творцями як коляди. Досліджуючи різдвяну декламацію з Дернівського рукопису кін. XVII – поч. XVIII ст., він зауважує, що між нею та українськими панегіричними текстами, зокрема присвяченими Петру Могилі анонімними віршами «Еυφώνια веселобрячаа» (1632), існують деякі тематичні подібності: так, їх споріднює мотив заклику до радості та прощання зі смутком³⁰. «Евфонію» було презентовано новообраному митрополиту 5 липня 1633 року, щойно він прибув після свого висвячення до Києва. Прикметно, що цей панегірик, створений у середовищі Києво-Печерського монастиря, представлено від імені «типографов в той же святой чудотворной лаврѣ Печерской працюющих»³¹. Подібним чином «Имнологіа си ест, пѣснословіе» – інший панегірик, присвячений Петру Могилі, – була йому «през дѣлатели в типографіи в даруночку низко принесенаа» на свято Великодня у 1630 р.³² Отже, «дарителями» панегірика знову виступають ті, хто працював у друкарні Києво-Печерської лаври. Так само і присвячені Петру Могилі різдвяні вірші Лазаря Барановича, як впливає з їхнього заголовка, були митрополиту «niegdyś za kolędę przez drukarzów» принесені в дар. Очевидно, що саме ті, хто був відповідальний за видання панегіричних чи привітальних текстів, тобто працівники лаврської друкарні, переважно і підносили їх Петру Могилі.

Отже, друкарі виступають у ролі панегіристів, які, користуючись нагодою свята (наприклад, Великодня чи Різдва) або з іншої значної okazji, дарують свій твір

²⁸ Хрестоматія давньої української літератури (доба феодалізму) / упоряд. О. І. Білецький. Київ : «Радянська школа», 1949. С. 142.

²⁹ Щеглова С. Один з київських літератів XVII віку. С. 89.

³⁰ Гординський Я. З української драматичної літератури XVII–XVIII ст. : тексти й замітки. У Львові : 3 друкарні Наук. т-ва ім. Шевченка, 1930. С. 58. (Пам'ятки української мови і літератури, т. 8).

³¹ Українська поезія. Середина XVII ст. / упорядники В. І. Кречотень, М. М. Сулима ; Академія наук України, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. Київ : «Наукова думка», 1992. С. 62.

³² Студинський К. Три панегірики XVII віку. *Записки Наукового товариства імені Шевченка* / ред. М. Грушевського. Львів : Накладом Т-ва імені Шевченка, 1896. Т. 12, кн. 4. С. 11 III рах.

шанованій особі. Можливо, дотичним до видавничої справи у лаврі був і Лазар Баранович. Його різдвяний диптих перебуває на стику кількох жанрових парадигм. Тематично ці вірші можна визначити як метафізичну чи духовну поезію, функціонально, уславлюючи митрополита, вони належать до панегіричної традиції, а сам автор називає їх колядою.

Прикметно, що інший панегірик Петру Могили – «Ευχαριστήριον, або Вдячність...» авторства Софронія Почаського – також поєднав риси панегіричного жанру з релігійними факторами – церковним календарем та біблійним підтекстом.

Схожість між «Євхаристиріоном» і віршами Лазаря Барановича не лише в тому, що і там, і там восхваляється особа Петра Могили. Обидва віршовані тексти були підготовлені для виголошування на великі свята, адже «Євхаристиріон» представлений студентами колегіуму «при вѣншованю свят хвалебных Вѣскресенія Христова, спасителя міру»³³. Інша риса, що зближує твори Почаського та Барановича, – їхнє видання супроводжується анонімними гравюрами із зображенням самого «господарича». Дереворит із «Євхаристиріону» більше знаний у науковому дискурсі, ніж ілюстрація до різдвяних віршів Барановича. На гравюрі з «Євхаристиріону» зображено випростану постать Могили (тоді ще тільки лаврського архімандрита) на горі Геліконі, що вважалася оселею муз. В одній із частин панегірика дійсно прославляється київський Гелікон – тобто постає зусиллями Петра Могили колегіум. Отже, творець гравюри дбав про те, щоб вона відповідала змісту твору. Могила спирається на пасторський посох і тримає в руці миртову галузку, тоді як від нього з гори падають берло, корона і дорогі шати – символи світської влади; ця візуалізована метафора відмови від світської влади на користь вищого, бо духовного стану священства знаходить своє відображення і в рядках панегірика (дескриптивному вірші під гравюрою): «Сцептра тот заставует, шарлат и короны, / Кого Бог взывает до свои обороны...Зверхность, слава, оздоба – то все по[д] ногою, / Вѣра, милость до Бога – то над головою»³⁴. Н. Яковенко вважає, що символіка гравюри та вірша означає «пропаговану київськими інтелектуалами ідею зверхності Церкви над справами «сегосвітніми»³⁵.

Зображення Петра Могили з регаліями церковної влади можна побачити і на гравюрі з віршованої збірки Лазаря Барановича. Дереворит розміщено між двома віршами різдвяного диптиха, у верхній половині сторінки, на якій нижче починається текст другого вірша. Можливо, гравюра оформлена згідно із задумом самого Лазаря Барановича: вона, подібно до ілюстрації з «Євхаристиріону», виразно корелює зі змістом твору, а саме: розташованого під нею вірша, додатково розкриваючи його тему. Анонімний гравер відтворив митрополита, який, схилившись над Ісусом, розв'язує шнур, що ними заміцно стягнуто пелюшки Дитини, адже, за словами Барановича, надто туге пеленання змушує Немовля плакати. Композиція деревориту взорована на українську іконографію Різдва: на гравюрі зображено Діву Марію, святого Йосифа, маленького Ісуса в яслах. Утім, усталений сюжет дещо видозмінено: майстер не зобразив ані царів із дарами, ані пастушків, ані худоби у вертепі-хліву. Поряд зі Святою Родиною і Петром Могилою – лише троє ангелів; показово, що майстер розмістив їх на землі, разом із людьми, а не на небесах, як це часто трапляється на українських барокових іконах³⁶. Ангели тримають знаки архіпастирського достоїнства (нагрудний хрест на ланцюгу, хрест, посох, омофор). Три ангели мовби заміщають собою трьох волхвів із дара-

³³ Українська поезія. Середина XVII ст. С. 174.

³⁴ Там само. С. 176.

³⁵ Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ : Критика, 2002. С. 324.

³⁶ Див.: Гелитович-Федак М. Різдво Христове в українській іконі. [Електронний ресурс]. URL: https://risu.ua/rizdvo-hristove-v-ukrajinskiy-ikoni_n53584.

ми, простягаючи замість золота, смирни й ладану архієрейські речі, що належать митрополитові, а може, й маленькому Ісусу як найпершому архіпастирю усієї християнської отари.

О. Жмурко, досліджуючи геральдичні гравюри в українських стародруках XVII ст., які походять з території Галичини, зауважує, що хрест, посох, а також митра були тими інсигніями сану, що зображувалися на гравюрах із гербами вищого духовництва церкви східного обряду³⁷. На геральдичній композиції з гербом Петра Могили, вміщеній у львівському виданні «Апостола» (1639 р., друкарня Михайла Сльозки), можна побачити нагрудний хрест, хрест і посох, прив'язані шнурами до «кардинальського» капелюха³⁸. Це ті самі знаки єпископського достоїнства власника герба, що зображені і на гравюрі зі збірки Лазаря Барановича.

Біля Діви Марії розміщено грецькі літери ΜΡ ΘΥ, що, як і на іконах візантійського зразка, означають «Марія Богородиця». У лівій частині гравюри, між двома ангелами, можна побачити латиномовну цитату: «Gloria in excelsis Deo et in terra pax hominibus». Наведена фраза є ангельською піснюю, що її співали небесні сили у ніч народження Спасителя: «Слава Богу на висоті, і на землі мир, у людях добра воля!» (Лк. 2:14). Цими словами починається католицький гімн, що виконується під час меси³⁹. Можливо, латинська цитата свідчить про те, що гравер мав за прототип для своєї роботи якісь ілюстрації з католицьких видань.

Петра Могили зображено в облаченні архієрея: голову прикрашає митра, видно омофор; митрополит побожно схилився над яслами з Немовлям. Серед усіх зображених на гравюрі (Святе Сімейство, ангели), він єдиний не має довкола голови німба – символу святості, однак прямо над ним середній ангел тримає хрест на ланцюгу, що ніби благословляє його на служіння. Фігура митрополита поряд із Ісусом, від якого поширюються сонцеподібні промені, розташована в центрі гравюри. Майстер, що працював над її композицією, напевно прагнув цим показати вагомість постаті Петра Могили, уведеної ним та автором віршів до біблійного хронотопу.

Ім'я гравера не встановлене. Однак привертає увагу те, що схожі рамки для сюжетних дереворитів використовували гравери, які працювали над оформленням видання проповідей Лазаря Барановича «Трубы на дни нарочитыя», яке вийшло у лаврській друкарні у 1674 р.⁴⁰ Одна з ілюстрацій (присвячена чуду воскресіння Лазаря) підписана монограмою СЯ, що, очевидно вказує на Семена Ялинського. Хто різав непідписані гравюри у збірці казань – невідомо, дослідники називають імена граверів Дамаскина, отця Костянтина й того ж таки Семена Ялинського⁴¹. Різцю Семена Ялинського належить також дереворит на тему Різдва, вміщений у «Трубах на дни нарочитыя», однак алегоричність зображення сильно відрізняє її від гравюри, що ілюструє різдвяні вірші Барановича. Отже, попри деяку подібність рамки гравюри, вміщеної в книзі «Apollo chrześciański...», до рамок гравюр із пізнішого лаврського видання проповідей, встановити авторство деревориту, на якому зображено Петра Могили, наразі неможливо.

Варто зауважити, що Лазар Баранович присвятив Петру Могилі не тільки

³⁷ Жмурко О. Герби духовних осіб у кириличних стародруках Галичини XVII століття: художні особливості зображення. *Вісник Львівської національної академії мистецтв*. 2016. Вип. 28. С. 207.

³⁸ Там само. С. 213, також іл. 4.

³⁹ Fortescue A. Gloria in Excelsis Deo. *The Catholic Encyclopedia*. New York: Robert Appleton Company, 1909. Vol. 6. [Електронний ресурс]. URL: <https://www.newadvent.org/cathen/06583a.htm>.

⁴⁰ Баранович, Лазар. Трубы на дни нарочитыя. Київ : Друкарня Києво-Печерської лаври, 1674. Арк. 50, арк. 170 зв., арк. 296. Див. також: Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв. : каталог изданий, хранящихся в Государственной б-ке СССР им. В. И. Ленина : в 3 вып. / сост. А. А. Гусева и др. Москва : [б. и.]. 1981. Вып. 2, т. 1: Киевские издания 2-й половины XVII в. Илл. 1478, 1492, 1516.

⁴¹ Украинские книги кирилловской печати... С. 20. Див. також: Попов П. Матеріали до словника українських граверів: додаток 1 / Український науковий ін-т книгознавства. Київ : «Київ-Друк», 1927. С. 16, 22.

свій різдвяний диптих-коляду. У наступній його поетичній збірці, що має назву «Lutnia Apollinowa koźdey sprawie gotowa» (1671), серед так званих віршованих «надгробків»-епітафій вміщено шість віршів у пам'ять про покійного митрополита. Разом із ними автор видав «надгробки», присвячені ряду інших своїх сучасників, – особам з царської родини, київському та брацлавському воєводі Адамові Киселю, київським митрополитам Сильвестру Косову, Діонісію Балабану та іншим. Поміж датами їхньої смерті є досить велика часова різниця, однак з тексту віршів випливає, що «надгробки» могли створюватися задовго після смерті згаданих у них небіжчиків: наприклад, епітафія печерському архімандритові Йосипу Тризні починається словами, у яких ідеться про те, що його гербова лілея вже давно зав'яла («Dawno zwiędniała Trzyznianska lilia»⁴²). У першій епітафії Петрові Могилі автор говорить про те, що тепер «колись живого» митрополита пригадують тільки по його портретах: «Mohiłę tylko na obraziech mamy, / Był kiedyś w żywych, to przurominamy, / Obrazem tym kto ukontenowany?»⁴³. Показово, що Лазар Баранович називає покійного митрополита пастирем, що тепер піклується про своїх овечок, уже будучи на небесах⁴⁴. За словами Барановича, церква досі згадує та оплакує свого померлого очільника, – його неможливо забути; другого такого пастиря вона вже не матиме. Очевидно, що Петро Могила користувався серед своїх сучасників настільки значним авторитетом, що навіть після кончини до нього продовжували ставитися як до духовного керманіча й опікуна – уже небесного, хоч він і не був на той час визнаний святим: «Będąc na Niebie postaraj się o to, / Aby nas ziemnie nie zatarło błoto, / Uproś u Pana by nas owce twoie, / Przyiął na pasze Pan u zdrowe zdroie»⁴⁵.

Хоча небесним покровителем молдавського «господарича» вважався не апостол Петро, а київський митрополит Петро Ратенський, проте у своїх «надгробках» Лазар Баранович порівнює Могилу саме з верховним апостолом, якому Ісус по своєму воскресінні доручив пасти Господнє стадо: «Pietrze lubisz mię paś że owce moie, / Miałeś do siebie to słyseć we troie. / Iak Pana lubił tak miał rządzić trzodą / Prawie z pasterską Mohiła urodą»⁴⁶. Привертає увагу те, що подібне зіставлення з апостолом Петром та апеляція до євангельського мотиву про трикратне питання Ісуса та наказ пасти Його вівіці автор використовує і в другому вірші з різдвяного диптиха («Żal ci Pasterza iako pasterzowi, / A on iak Słowo tak do ciebie mowi: / Pietrze lubisz mię, paś że owce moie» – с. 11 П р а х.). Очевидно, це порівняння було для Барановича особливо помічним, адже він хотів представити Петра Могилу як архіпастиря, якого сам Господь настановив піклуватися про вірних. Автор підкреслює прихильність Христа до митрополита та велику любов Петра Могили до Господа на підставі спорідненого «роду занять»: Ісус є найвищим пастирем усіх християн, тоді як Могила дбає про Божу отару – підпорядковану йому церкву. Образ Ісуса як пастиря не випадково зринає у контексті Різдва: адже Ісус народився у вертепі – у пастушому хліві, а перші, хто прийшли привітати Спасителя, були вифлєємські пастухи. Лазар Баранович свідомо використовує ці деталі, аби представити новонародженого Христа саме як пастуха людських душ. Очевидно, це є однією з найулюбленіших його різдвяних метафор, адже Баранович використовує її не лише у вірші, присвяченому Петру Могилі, а й, наприклад, в одному зі своїх листів, написаних у січні 1670 р. до Йоаникія Галатівського, який на той час був архімандритом Єлецького монастиря в Чернігові: «Із задоволенням отримав я привітання від твоєї пречесності зі святом Різдва Христа, найвищого пастиря,

⁴² Baranowicz Łazarz. Lutnia Apollinowa koźdey sprawie gotowa. [Kijów] : Drukarnia Pieczerskiej Ławry, 1671. S. 501.

⁴³ Там само. С. 497.

⁴⁴ Там само. С. 497–498.

⁴⁵ Там само. С. 498.

⁴⁶ Там само. С. 499–500.

що принизив себе до ясел. Оскільки Христос є усім в усіх, то для мене, пастиря, народився пастир, а для твоєї пречесності архимандрита архимандрит, щоб усіх надбати – і пастирів, і архимандритів»⁴⁷.

У підсумку можна сказати, що особливість різдвяних віршів Лазаря Барановича, присвячених постаті Петра Могили, полягає в тому, що вони були написані задовго до того, як вийшли друком у поетичній збірці «Apollo chrześciański...» у 1670 р. Ймовірно, автор підготував їх за часів свого викладання в Київському колегіумі, а тому орієнтований часовий проміжок, у який було створено вірші – між 1642 р. (початок професорської роботи Барановича) та 1646 р. (митрополит упокоївся у ніч на 1 січня 1647 р.). Якщо ж припустити, що автор написав їх у період власного навчання в Києві, то нижня часова межа опуститься, ймовірно, до 30-х років XVII ст. Отже, майбутній чернігівський архієпископ почав віршувати ще у молодому віці та, очевидно, зберігав найбільш вдалі, на його думку, тексти аж до того часу, коли зміг їх видати кілька десятиліть опісля.

Аналіз різдвяного диптиха Лазаря Барановича у контексті його творчості та жанрово-тематичних особливостей української літератури XVII ст. засвідчує, що вірші є частиною традиції привітань видатних осіб, передовсім на свята Великодня та Різдва. Різдвяні віншування-декламації, які, ймовірно, проголошувалися безпосередньо перед тим, кому вони присвячувалися, називалися колядами; саме таке визначення дає своїй поезії і Лазар Баранович. Як впливає зі спільного заголовка до різдвяного диптиха, вірші були представлені Петру Могилі друкарями, очевидно, Києво-Печерської друкарні. Це наближає вірші Барановича до інших друкованих панегіриків лаврського походження («Евфонія веселобрмьячаа», «Імнологія си ест, пѣснословіє»), що також були піднесені в дар «господаричу» від імені лаврських друкарів. Таким чином поезія Лазаря Барановича дотична також до панегіричних тенденцій в українській бароковій літературі.

Прикметно, що різдвяні вірші проілюстровано анонімною гравюрою, на якій поруч зі Святою Родиною зображено і Петра Могила. Її рисунок суголосний змісту другого вірша з диптиха, у якому Петро Могила, щоб маленький Ісус не плакав, розв'язує тугі паски, що стягують його пелюшки, – відповідне зображення можна побачити на гравюрі. Текст і графічний образ створюють смислову єдність, що є характерною рисою української друкованої книги епохи Бароко.

Насамкінець варто сказати, що різдвяний диптих – не єдині вірші Барановича, присвячені покійному митрополиту. У циклі «надгробків» з наступної віршованої збірки «Lutnia Apollinowa...» чернігівський архієпископ знову звертається до образу Могили, так само, як і в попередній поетичній книзі, порівнює його з верховним апостолом Петром, представляючи як призначеного самим Богом пастиря церковної отари. У цих епітафіях, що, на відміну від різдвяних віршів, були створені уже по смерті Могили, автор з великим пієтетом прославляє пам'ять покійного, підкреслює гіркоту та неоправність втрати, а також продовжує звертатися до митрополита, прохаючи поопікуватися з небес полишеною паствою, адже Всевишній тепер неодмінно вислухає молитви свого вірного слуги. Тексти «надгробків», як і різдвяного диптиха засвідчують велику пошану, що її відчував і виявляв Лазар Баранович як представник могилянського культурного осередку до особи покійного митрополита навіть через багато років після його кончини.

References

Brogi Berkoff, G. (2012). Chy isnuie kanon ukrainskoho literaturnoho baroko? [Does a canon of the Ukrainian Baroque literature exist?] *Ukrainskyi humanitarnyi ohliad*, 16–17, 9–54.

⁴⁷ Письма преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. Изд. 2-е. Чернигов : В тип. Ильинского монастыря, 1865. С. 100.

DeMause, L. Foundations of psychohistory. Retrieved from: <https://psychohistory.com/books/foundations-of-psychohistory/chapter-1-the-evolution-of-childhood/>

Fortescue, A. Gloria in Excelsis Deo (1909). The Catholic Encyclopedia (Vol. 6). New York: Robert Appleton Company. Retrieved from: <https://www.newadvent.org/cathen/06583a.htm>

Guseva, A. A., Kameneva, T. N., and Polonskaia, I. M. (Comps.) (1981). Ukrainskie knigi kirillovskoi pečati XVI–XVIII vv. : katalog izdanii, khраниashchikhsia v Gosudarstvennoi biblioteke SSSR imeni V. I. Lenina [Ukrainian Cyrillic books of the 16th–18th centuries: catalog of the editions deposited in V. I. Lenin State library of the USSR] (Vol. 2, part 1: Kievskie izdaniia 2-i poloviny XVII v [Kiev editions of the 2nd part of the 17th century]). Moscow: Izdatelstvo GBL.

Helytovych-Fedak, M. *Rizdvo Khrystove v ukrainskii ikoni* [Nativity of Christ in the Ukrainian Icon]. RISU. Retrieved from: https://risu.ua/rizdvo-hristove-v-ukrajinskiy-ikoni_n53584

Hordynskiy, Ya. (1930). Z ukrainskoi dramatychnoi literatury XVII–XVIII st.: teksty y zamitky [From the Ukrainian drama of the 17th and 18th c.: texts and notes] (Pamiatky ukrainskoi movy i literatury [Monuments of Ukrainian language and literature], Vol. 8). Lviv: Z drukarni Nauk. t-va im. Shevchenka.

Kharlampovich, K. (1897). K istorii zapadnorusskogo prosveshheniya. Vilenskaja bratskaja shkola v pervye polveka ee sushhestvovaniya (Okonchanie) [To the history of the Western Russian Enlightenment. The Vilnius brotherhood school during its first half-century of existence (the ending)]. *Litovskie eparhialnye vedomosti*, 22, 192–196.

Korogodina, M. (2020). Shozhdenie Blagodatnogo ognja po rasskazam Ierusalimskogo patriarha Feofana (1620 g.) [Descending of the Holy Fire according to the Stories of the Jerusalem Patriarch Theophanes (1620)]. *Drevnjaja Rus. Voprosy medievistiki*, 1(79), 160–168.

Korzo, M. *Lazar (Baranovych)*. Pravoslavnaia jenciklopedija [Lazar (Baranovych). Orthodox encyclopedia]. Retrieved from: <http://www.pravenc.ru/text/2462531.html>

Kuran, M. (2014). «Kolęda, Nowe Lato i Szczodry Dzień» – geneza, rozwój i schyłek gatunku w XVII wieku. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Litteraria Polonica*, 3(25), 31–72.

Maslov, S. (1925). Etiudy z istorii starodrukiv, I–VIII [Essays in the history of the old-printed books]. Kyiv: Kyiv-druk.

Matushek, O. (2013). Propovidi Lazaria Baranovycha v dyskursi ukrainskoho Baroko: monohrafiia [Lazar Baranovych's sermons in the discourse of the Ukrainian Baroque: a monograph]. Kharkiv: Maidan.

Oleshko, Yu. (2016). Staroukrainska propovid XVII st. u komunikatyvno-kohnityvnomu vymiri [Old Ukrainian sermon of the 17th century in communicative and cognitive dimension] (PhD thesis). Taras Shevchenko National University of Kyiv, Institute of Philology, Kyiv.

Petrov, N. (1904). Opisanie rukopisnyh sobranij, nahodjashhihsja v gorode Kieve [The description of manuscript collections held in Kyiv] (Issue 3). Moscow: Universitetskaja tipografija.

Popov, P. (1927). Materialy do slovnika ukrainskykh hraveriv: dodatok 1 [Materials for the dictionary of Ukrainian engravers: appendix 1]. Kyiv: «Kyiv-Druk».

Riezanov, V. (1927). Drama ukrainska. 1. Starovynnyi teatr ukrainskyi [The Ukrainian drama. 1. The ancient Ukrainian theater] (Issue 4: Shkilni diistva rizdvianoho tsyklu [Christmas school play]). Kyiv: Z drukarni Ukrainkoi akademii nauk.

Ruda, O. (2018). Obraznist poezii Lazaria Baranovycha: khudozhnii eksperiment yak vidstoiuvannia svobody tvorchoho poshuku [Imagery system of Lazar Baranovych's poetry: a poetic experiment as defending the freedom of the creative search]. *Visnyk*

Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seria: Filolohiia, 78, 23–28.

Rudakova, Yu. (2016). Prymirnyky vydan tvoriv Lazaria Baranovycha latynskym shryftom u fondi Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [The copies of the editions of Lazar Baranovych works in Latin script in the fond of V. Vernadsky National Library of Ukraine]. *Rukopysna ta knyzhкова spadshchyna Ukrainy*, 20, 58–89.

Shchekhlova, S. (1926). Odyn z kyivskykh literativ XVII viku [A Ukrainian writer of the 17th century]. In *Naukovyi zbirnyk za rik 1925. Zapysky ukrainskoho naukovoho tovarystva v Kyievi teper istorychnoi sekti Ukrainskoi akademii nauk* [The scientific works collection for 1925. Annals of the Ukrainian Scientific Society of the historical section of the Ukrainian academy of sciences in Kyiv] (Vol. XX, pp. 85–109). Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy.

Słownik polszczyzny XVI wieku (1976) (T. 10: K–Korzyść). Wrocław: Instytut Badań Literackich PAN. Retrieved from: <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/18619/edition/28122/content>

Słownik polszczyzny XVI wieku (2001) (T. 29 : Potylicza–Pożżon). Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN. Retrieved from: <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/18638/edition/34031/content>

Studynskyi, K. (1896). Try panehiryky XVII viku [Tree panegyrics of the 17th century]. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, 12, book 4, 1–32.

Sychevskaja, A. (1912). Pamva Berynda i ego virshi na Rozhdestvo Hristovo i dr. dni [Pamva Berynda and his poems on the nativity of Christ and other days]. Kiev: Tip. T. G. Mejnandera.

Vozniak, M. (1913). Materiialy do istorii ukrainskoi pisni i virshi: teksty y zamitky [Materials concerning the history of Ukrainian songs and poetry: texts and notes] (issue 1). Lviv: Nakladom NTSh.

Yakovenko, N. (2002). Paralelnyi svit. Doslidzhennia z istorii uiavlennia ta idei v Ukraini XVI–XVII st. [The parallel world. Research on history of representations and ideas in Ukraine in the 16th and 17th centuries]. Kyiv: Krytyka.

Zhmurko, O. (2016). Herby dukhovnykh osib u kyrylychnykh starodrukakh Halychyny XVII stolittia: khudozhni osoblyvosti zobrazhennia [Clerical coats of arms in Cyrillic 17th-century old-printed books from Halychyna: the artistic peculiarities of engravings]. *Visnyk Lvivskoi natsionalnoi akademii mystetstv*, 28, 205–220.

Максимчук Ольга Василівна – кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (Голосіївський просп., 3, м. Київ, 03039, Україна).

Maksymchuk Olha V. – Ph.D. in Philology Sciences, Associate Researcher in the Department of Old-Printed and Rare Books of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine (3 Holosiivskyi avenue, Kyiv, 03039, Ukraine).

LAZAR BARANOVYCH'S CHRISTMAS POEMS DEDICATED TO PETRO MOHYLA IN THE PARADIGM OF BAROQUE LITERATURE

This article analyzes reception of the person of the Metropolitan Petro Mohyla in Lazar Baranovych's Christmas poems published in the collection of his Polish language poetry «Apollo chrześcijański» (1670). The aim of the paper is to describe genre and thematic peculiarities of the poetical diptych and to concretize the time of its creation.

The comparative approach applied in this study gives an opportunity to see Baranovych's poems in the context of other Ukrainian Baroque works; moreover, it helps interpret the correlation between the text and the engraving illustrating the second poem of the diptych.

Novelty of the research lies in supplementing the existing knowledge about the writing activity and poetic preferences of Lazar Baranovych.

Conclusions drawn in the paper demonstrates that the author follows the shared tradition of the public greetings of prominent persons or patrons on the occasion of some Christian holyday. Baranovych composed his poems for presenting them personally to Petro Mohyla, the Metropolitan of Kyiv, on Christmas Eve, and they were written long before they were published in 1670 whereas Mohyla died on the 1st of January 1647.

Similarly to other Ukrainian authors of that period, the poet defines his Christmas poems as carols. Polish early modern literature has a tradition of composing such panegyric carols as well.

The significant feature of the second carol is its correlation with the illustration accompanying the poem. The woodcut by an unknown Ukrainian master depicts the typical Christmas scene with the Holy Family and the angels. What is remarkable is that the master portrayed Petro Mohyla leaning over the Baby Jesus and trying to weaken swaddling bands with which the Newborn had been tied up. According to the text of poem, tight swaddling made the Baby Jesus cry, so the Metropolitan decided to comfort him and free from it. The woodcut depicts this scene exactly in a way it is described in the carol. Such semantic parallels between the text and the graphic image is a characteristic trait of the Ukrainian Baroque book.

Key words: Baroque poetry, carol, Lazar Baranovych, Petro Mohyla, engraving.

Дата подання: 10 жовтня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 16 листопада 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Максимчук О. Присвячені Петру Могилі різдвяні вірші Лазаря Барановича в парадигмі барокової творчості. *Сіверянський літопис*. 2020. № 6. С. 106–118. DOI: 10.5281/zenodo.4394435.

Цитування за стандартом APA

Maksymchuk, O. (2020). Prisyvacheni Petru Mohyli rizdviani virshi Lazaria Baranovycha v paradyhmi barokovoï tvorchości [Lazar Baranovych's Christmas poems dedicated to Petro Mohyla in the paradigm of Baroque Literature)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, 106–118. DOI: 10.5281/zenodo.4394435.

ДОСЛІДНИЦЬКІ НОТАТКИ

УДК 929.52:81'373.232: 929.532 Ангел (477.51)(091)

Борис Гузь

РОДОВІД ОТАМАНА ЄВГЕНА АНГЕЛА

DOI: 10.5281/zenodo.4394439

© Б. Гузь, 2020. CC BY 4.0

Метою дослідження є вивчення родоводу одного з керівників повстанського руху на Чернігівщині в 1918–1919 рр., отамана Євгена Ангела, уродженця с. Власівки Ічнянського району. У процесі написання роботи застосовувалися генеалогічні **методи** дослідження, для чого вивчалися архівні документи Державного архіву Чернігівської області – метричні й сповідні книги та ревізські реєстри – з подальшою обробкою, співставленням та аналізом знайденої інформації. **Наукова новизна** роботи полягає в реконструкції невідомого раніше родоводу отамана Ангела, починаючи від появи його предків на Чернігівщині. **Основні результати дослідження:** вперше встановлено, що Ангели проживали на Чернігівщині ще в XVIII ст., перші представники роду носили прізвище Калениченко й були родичами Степана Софроновича Ангела, який народився близько 1742 р. і проживав у слободі Туркенівці. Прапрадідом Євгена Ангела був Микита Іванович Калениченко, який оселився в Туркенівці після російсько-турецької війни 1787–1791 рр. Близько 1827 р. родину Каленичків перевели в Качанівку дворовими в маєток поміщика Григорія Тарновського. До 1840 р. прізвище Калениченко поступово змінилося на Ангел, а з середини XIX ст. в метричних книгах стала вживатися й російська форма прізвища – Ангелов. **Висновки:** проведені дослідження дозволили суттєво розширити знання про рід отамана Ангела. Витоки роду сягають другої половини XVIII ст., а його персональний склад встановлено до 5-го коліна. Отримана інформація про походження Ангелів децю відрізняється від попередніх уявлень та сімейних переказів про болгарське коріння роду.

Ключові слова: Українська революція, отаман Ангел, походження, родовід, біографічні дані.

Яскравою і колоритною постаттю періоду визвольних змагань 1918–1919 рр. в Україні був отаман Євген Петрович Ангел, уродженець с. Власівки Борзнянського повіту Чернігівської губернії (нині Ічнянського району Чернігівської області), один із керівників повстанського руху проти більшовиків на Чернігівщині, Сумщині та Полтавщині. Під час антигетьманського повстання в листопаді 1918 р. Євген Ангел організував і очолив Курінь смерті ім. кошового Івана Сірка, громив гетьманську варту в Конотопі, Бахмачі, Прилуках та Ніжині, потім воював із червоними. Влітку 1919 р. отаман контролював тимчасово захоплені більшовиками райони від Конотопа до Ніжина. Воював він також і з денікінцями та загинув за нез'ясованих обставин наприкінці 1919 р., коли йому виповнилося лише 23 роки.

Останнім часом з'явилось багато краєзнавчих і наукових публікацій про різні аспекти діяльності отамана Ангела, а його узагальнена біографія наведена в історико-краєзнавчій публікації¹.

Детальний аналіз краєзнавчих та наукових публікацій про отамана Ангела

¹ Гузь Б. Боротьба і смерть отамана Ангела. *Оживає минушина*. / Упорядники: І. Неживий, М. Терещенко. Київ: Гнозис, 2016. Кн. 5. С. 23–60.

міститься в розвідці Т. Демченко². Авторка розглянула стан сучасних наукових досліджень та джерельну базу повстанського руху в північних областях України, пов'язаного з отаманом Ангелом, з позицій їх критичного аналізу. Також у студії наведено дату народження Євгена Ангела та відомості про окремих членів його родини, виявлені в метричних книгах. Указано, що інформація про родовід отамана Ангела є неповною, це питання потребує подальшого вивчення, як і інформація про його перебування в дитячому віці у рідної тітки на Кавказі.

До нерозв'язаних проблем, порушених у статті, слід додати й обставини, за яких родина Ангелів опинилася в Качанівці. У краєзнавчих публікаціях було висловлено припущення, що предків Євгена Ангела привіз хтось із Тарновських з Болгарії після російсько-турецької війни 1806–1812 чи 1828–1829 рр.³ або навіть у другій половині XIX ст.⁴, але документальні підтвердження цієї гіпотези відсутні.

Метою нашого дослідження є вивчення родоводу Євгена Ангела, встановлення обставин і часу появи Ангелів на Чернігівщині та вирішення інших проблемних питань біографії. Для розв'язання цієї проблеми вивчалися наявні документи церковного походження – метричні й сповідні книги Миколаївської церкви с. Парафіївки, до парафії якої належала Власівка, та церкви Георгія Хозевіта в Качанівці, збудованої в 1828 р. При проведенні дослідження вивчалися матеріали ревізських реєстрів, а також деякі інші джерела.

Проведене дослідження дозволило скласти достатньо повний розпис роду Ангелів, який виявився досить численним і розгалуженим. Усього було виявлено більше ніж 100 його представників. Ми з'ясували, що Ангели проживали на Чернігівщині ще у XVIII ст. Перша згадка про рід Ангелів була виявлена в сповідній книзі Миколаївської церкви за 1787 р. У слободі Туркенівці (нині Южне Ічнянського району) проживали Степан Софронович Ангел (нар. бл. 1731 р.) з дружиною Варварою (нар. бл. 1743 р.) та дітьми. В оригіналі документа його прізвище написане як Аггел⁵.

У сповідній книзі за 1800 р. записана вдова Варвара Андріївна Єнголіна з сином Мироном Степановичем (нар. бл. 1785 р.), його дружиною Зіновією Семенівною (нар. бл. 1780 р.) та їх дітьми, і ще один син – Микита Іванович Калениченко (нар. бл. 1772 р.) з дружиною Зіновією Павлівною (нар. бл. 1775 р.) та чотирма дітьми⁶.

Микита Іванович Калениченко і є першим відомим предком (прапрадідом) Євгена Ангела. Його можна було б вважати сином Варвари Андріївни від першого шлюбу, якби не одна обставина: її старша дочка Єфимія Степанівна народилася близько 1771 р., тобто вона на рік старша за Микиту. Припускаємо, що Микита Калениченко доводився родичем по матері Степану Ангелу. Частково, це припущення підтверджує й той факт, що Варвара Андріївна в 1816 р. проживала в Туркенівці в сім'ї сина Мирона, а Микита проживав з сім'єю окремо⁷.

Відсутність Микити Калениченка у Сповідній книзі за 1787 р. вказує на те, що він переселився до Туркенівки після російсько-турецької війни 1787–1791 рр. Серед краєзнавців поширена версія, що, оскільки події тієї війни відбувалися на території Бессарабії, то, можливо, саме звідти Микита Калениченко і прибув.

Не виключено, що Степан Софронович Ангел походив з Болгарії, але в такому

² Демченко Т. Отаман Ангел – знакова постать повстанського руху на Чернігівщині доби Української революції (1918–1919 рр.). *Сіверянський літопис*. 2018. № 1-2. С. 395–401.

³ Бондаренко К. П. Атаман Ангел (Евгеній Ангел). *Історія в профіль*. Київ: Знання, 2012. С. 350–355.

⁴ Баранов В. Резонанс. Ангел не завжди був ангелом. *Сіверщина*. 2010. 27 березня. С. 14.

⁵ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. 679. Оп. 1. Спр. 441. Арк. 528.

⁶ Там само. Ф. 679. Оп. 1. Спр. 472. Арк. 1349 зв.

⁷ ДАЧО. Ф. 805. Оп. 1. Спр. 155. Арк. 345, 356.

випадку його прізвище мало б писатися як Ангелов. Прізвище Ангел дійсно поширене серед румун і молдаван, у тому числі й у Бессарабії. Якщо вірити сімейним переказам про болгарське походження Ангелів, то вірогідною є версія, згідно з якою вони спочатку втекли з Болгарії в Бессарабію, рятуючись від турків, а вже потім переселилися на Чернігівщину. У Бессарабії болгарське прізвище Ангелов і могло трансформуватися в молдавське – Ангел.

Можливо, Микиту привіз на Чернігівщину хтось із Тарновських, оскільки деякі представники цієї родини брали участь у тій війні, але документальне підтвердження цього припущення відсутнє. Привезти зовсім юну сім'ю (старша дочка Феодосія народилася, коли Микиті виповнилося лише 16 років) міг також тодішній власник Туркенівки⁸ Григорій Якович Почека⁹, вітчим майбутнього власника Качанівки Григорія Степановича Тарновського¹⁰. Григорій Почека на той час служив у армії в чині прем'єр-майора, але його участь в російсько-турецькій війні 1787–1791 рр. потребує підтвердження.

Цікаво, що власник маєтку Качанівка Г. С. Тарновський в усіх метричних записах церкви Георгія Хозевіта, включаючи запис про смерть¹¹, записаний як Георгій Степанович, а в ревізьких реєстрах указується ім'я Григорій, наприклад, в реєстрі¹². В. Л. Модзалевський у своєму дослідженні також наводить ім'я Григорій (Єгор).

Про Івана Калениченка, батька Микити, немає жодних відомостей. У Микити та Зіновії Калениченків згідно зі сповідними книгами за 1800, 1802¹³, 1806¹⁴, 1811¹⁵ і 1813¹⁶ рр. було 9 дітей, поміж яких згадувалися два сини: Тимофій (нар. бл. 1798 р.) та Єрофій (нар. бл. 1805 р.). Дружину Тимофія Калениченка звали Тетяна Михайлівна (нар. бл. 1804 р.).

Тимофій Микитович Калениченко був прадідом Євгена Ангела. Проживав він у Туркенівці, а потім згідно з записом в Ревізькому реєстрі Качанівки 1834 р. його в 1832 р. перевели разом з родиною в Качанівку – двором у маєток Тарновських¹⁷. Насправді це сталося раніше, оскільки сини Тимофія Микитовича Митрофан і Петро народилися в Качанівці в 1828 і 1830 рр.¹⁸

Метричні записи, списки парафіян церкви Георгія Хозевіта та ревізькі реєстри Качанівки дозволяють простежити, як прізвище Калениченко поступово замінювалося на Ангел.

У записі від 4 червня 1828 р. про народження у Тимофія Микитовича сина Митрофана вказаний Калениченко (Ангел), а в записі від 11 вересня 1833 р. про смерть дочки Ганни – Калениченко (Ангеленко). В 1834 р. поручителем при хрещенні сина у придворного музиканта, дворового Олександра Сушка записаний Калениченко (Ангол)¹⁹.

Уперше прізвище Ангел (без Калениченко) зафіксоване в записі від 25 червня 1840 р. про народження у Тимофія Микитовича молодшої дочки Єфросинії²⁰, а

⁸ Там само. Арк. 338.

⁹ Модзалевський В. Л. Малороссийский родословник. Киев: Типо-Литогр. С. В. Кульженко, 1914. Т. 4: П–С. С. 294.

¹⁰ Модзалевський В. Л. Малороссийский родословник. [упоряд. В. В. Томазов]. Київ, 1996. Т. 5. Вип. 1. С. 35, 36.

¹¹ ДАЧО. Ф. 679. Оп. 15. Спр. 121. Арк. 128.

¹² Там само. Ф. 805. Оп. 1. Спр. 317. Арк. 691.

¹³ Там само. Ф. 679. Оп. 1. Спр. 475. Арк. 1148.

¹⁴ Там само. Ф. 679. Оп. 1. Спр. 445. Арк. 212.

¹⁵ Там само. Ф. 679. Оп. 1. Спр. 446. Арк. 1035 зв.

¹⁶ Там само. Ф. 679. Оп. 14. Спр. 205. Арк. 784.

¹⁷ Там само. Ф. 805. Оп. 1. Спр. 317. Арк. 692.

¹⁸ Там само. Ф. 679. Оп. 15. Спр. 119. Арк. 3, 32 зв.

¹⁹ Там само. Арк. 3, 93, 95.

²⁰ Там само. Ф. 679. Оп. 15. Спр. 122. Арк. 24 зв.

в записі про смерть від 1 червня 1843 р. він знову записаний як Калениченко²¹.

Син Тимофія Микитовича Максим в записях про народження дочки Олени (21 травня 1845 р.) і сина Андрія (3 червня 1846 р.) вказаний як Ангел²². Так само він записаний у Сповідній книзі за 1846 р.²³

У ревізькому реєстрі Качанівки 1850 р. Тимофій Микитович вказаний як «Калениченко, он же и Ангелов»²⁴, а його брат Єрофій в реєстрі вже Туркенівки записаний як «Калениченко, он же и Ангел»²⁵. В реєстрі 1858 р. сини Тимофія Микитовича Максим і Митрофан записані як Ангелови, а брат Єрофій – як Янголенко²⁶. Прізвище Янголенко згідно з Ревізьким реєстром Туркенівки за 1816 р. мав і Мирон Степанович Ангел.

Жіночі прізвища представниць роду в найдавніших записах більше нагадують прізвиська. Так, Варвара Андріївна Ангел у сповідних книгах 1800–1813 рр. записана як Єнголіна, Янгольна, Єнголка.

Отже, попри раніше сформовану думку, прізвище Ангелов є не болгарським, а російським варіантом прізвища Ангел і зафіксоване вперше в джерелах у 1850 р.

Надалі в метричних книгах зазначалися прізвища Ангел або Ангелов. Якоїсь особливої закономірності у вживанні цих прізвищ немає, оскільки у виявлених записах 1859–1860 рр. вказано прізвище Ангел, а потім до 1870 р. – Ангелов. У записах 1880-х р. знову вживають прізвище Ангел, а в 1890-х р. – Ангелов. У 1900-х р. в метричних записах фігурує прізвище Ангел, за винятком одного запису.

Навіть у межах однієї сім'ї частина дітей мала прізвище Ангелов, а інша – Ангел. Наприклад, у Василя (нар. 24 березня 1851 р.), сина Максима Тимофійовича, було прізвище Ангелов, а в його сестри Марії (нар. 20 березня 1855 р.) – Ангел²⁷.

Складається враження, що священик чи псаломщик, які вносили запис у метричну книгу, самостійно вирішували, як слід писати прізвище. Проте, все ж таки прізвище Ангел дещо переважає, оскільки у виявлених починаючи від 1859 р., 20 метричних записах воно вживається 12 разів.

Нащадків за чоловічою лінією роду мали діти Тимофія Микитовича: Максим (нар. бл. 1821 р.), Антон (нар. 3 серпня 1834 р.) та Микита (нар. 14 травня 1837 р.)²⁸.

Микита Тимофійович Ангел був дідом Євгена Ангела. Він одружився 25 вересня 1860 р. з кріпосною селянкою Уляною Данилівною Сахно (нар. бл. 1841 р.)²⁹, у них було 5 дітей, які мали прізвище Ангелов. Нащадків за чоловічою лінією роду мали сини Іван (нар. 12 жовтня 1860 р.)³⁰ і Петро (нар. 25 грудня 1870 р.)³¹. Петро Микитович Ангелов (Ангел) і був батьком майбутнього отамана Євгена Ангела. Його дружиною в 1891 р. стала Клавдія Іванівна Бондар (нар. бл. 1870 р.).

У шлюбі народилися 6 дітей: Олімпіада (нар. 30 січня 1892 р.), Аркадій (нар. 19 серпня 1894 р. – помер немовлям), Євген (нар. 3 березня 1896 р.), Антоніна (нар. 11 червня 1901 р.)³², Олександр (нар. 7 червня 1904 р.) і Анна (нар. 25 вересня 1907 р.)³³. Всі діти носили прізвище Ангел. Натомість у деяких крає-

²¹ Там само. Ф. 679. Оп. 15. Спр. 121. Арк. 28.

²² Там само. Ф. 679. Оп. 15. Спр. 122. Арк. 79, 90.

²³ Там само. Ф. 679. Оп. 1. Спр. 450. Арк. 592.

²⁴ Там само. Ф. 805. Оп. 1. Спр. 372. Арк. 709.

²⁵ Там само. Арк. 906.

²⁶ Там само. Ф. 805. Оп. 1. Спр. 403. Арк. 896, 1045.

²⁷ Там само. Ф. 679. Оп. 15. Спр. 123. Арк. 34, 89.

²⁸ Там само. Ф. 679. Оп. 1. Спр. 119. Арк. 99, 146.

²⁹ Там само. Ф. 679. Оп. 15. Спр. 120. Арк. 95.

³⁰ Там само. Ф. 679. Оп. 15. Спр. 123. Арк. 160.

³¹ Там само. Ф. 679. Оп. 10. Спр. 2830. Арк. 68.

³² Там само. Ф. 679. Оп. 10. Спр. 2869. Арк. 148, 191, 198, 271.

³³ Там само. Ф. 679. Оп. 10. Спр. 2830. Арк. 75, 121.

знавчих публікаціях автори стверджують, що в родині Ангелів було 12 дітей. Ми приєднуємось до думки Т. Демченко, що в цьому випадку, скоріш за все, враховувалися й малі діти інших Ангелів.

Дід Микита, овдовівши, одружився вдруге, а його дружину звали Тетяна Зіновіївна. У шлюбі народилися три дочки: Ангеліна (нар. у липні 1895 р. – померла немовлям), Неоніла (нар. 12 жовтня 1896 р.) і Лідія (нар. 23 березня 1899 р.)³⁴. В Олександра Антоновича Ангела був син Гавриїл (нар. 26 березня 1906 р.)³⁵. В Івана Микитовича Ангела було 6 дітей, з них четверо менших приблизно того ж віку, що і в брата: Марфа (нар. 29 червня 1887 р.)³⁶, Іван (нар. 28 липня 1889 р. – помер немовлям), Петро (нар. 28 травня 1891 р.) і Валентина (нар. 11 лютого 1894 р.)³⁷.

Марфу хрестили в Миколаївській церкві Парафіївки, і це єдиний запис, де хутір Власівка вказаний як місце проживання Ангелів, оскільки в метричних книгах церкви Георгія Хозевіта всі вони записані як качанівські жителі (до 1839 р.), а далі в записах виділені лише парафіяни інших церков.

Стосовно соціального статусу предків отамана Ангела, то у сповідній книзі 1787 р. вони записані як посполиті, що, правда, прізвища їхнього власника не вказано. До 1816 р. Ангели були кріпосними селянами Григорія Почеки, а після його смерті належали його вдові Параскеві Андріївні. Після її смерті у 1824 р. їхнім власником став Григорій Степанович Тарновський, а приблизно в 1827 р. Ангелів перевели дворовими в садибу Тарновських у Качанівці. У статусі дворових кріпаків вони перебували й у наступного власника Василя Васильовича Тарновського (з 1854 р.). Після реформи 1861 р. Ангели стали селянами-власниками.

Під час проведення дослідження отримано також відомості про Володимира Олександровича Ангела-Комсомолена, 1906 р. н., розстріляного в Києві 21 грудня 1937 р. Про нього в 2009 р. повідомляв Я. Тинченко. Син Володимира Ангела Анатолій писав у спогадах про своє перебування в 1945 р. у бабусі в Чернігівській області³⁸.

Відомості про Володимира Ангела відсутні в метричних книгах церкви Георгія Хозевіта. З іншого джерела відомо, що він народився 25 березня 1906 р. у Власівці³⁹. Вже згадувався запис у метричній книзі від 26 березня 1906 р. про народження Гавриїла, сина Олександра Антоновича і Параскеви Опанасівни Ангелів. Дати народження Гавриїла і Володимира різняться на один день, схоже, що це одна й та ж сама особа. Очевидно, разом зі зміною імені на більш милозвучне мала місце переміна «бандитського» прізвища Ангел на більш «революційне» Ангел-Комсомолена.

Обставини проживання Євгена Ангела у рідної тітки на Кавказі під час навчання у Владикавказькому кадетському корпусі до кінця не з'ясовані. У Петра Микитовича Ангела була сестра Наталія⁴⁰, по чоловіку Петренко, але вона записана як селянка-власниця, яка проживала у Власівці. Більше на роль тітки підходить сестра дружини діда Микити міщанка Софія Данилівна Стратієвська, яка в 1870 р. мешкала в Ніжині. Але відомостей про перебування Стратієвських на Кавказі на сьогодні не виявлено.

Таким чином, проведене дослідження архівних документів дозволило суттєво розширити знання про рід отамана Євгена Ангела. Виникнення його належить

³⁴ Там само. Ф. 679. Оп. 10. Спр. 2869. Арк. 206, 244.

³⁵ Там само. Ф. 679. Оп. 10. Спр. 2830. Арк. 101.

³⁶ Там само. Ф. 679. Оп. 10. Спр. 2850. Арк. 455.

³⁷ Там само. Ф. 679. Оп. 10. Спр. 2869. Арк. 99, 132, 181.

³⁸ Ангел А. В. Дорога с пересидками. *Петля-2: Воспоминания, очерки, документы* / сост. Ю. М. Беледин. Волгоград, 1994. С. 51–54.

³⁹ Алфавітний перелік репресованих осіб (збережена копія). *Internetarchive*. Лист 1. [Електронний ресурс]. Режим доступу: dsp.elibukr.org/bitstream/XLS (дата звернення: 15.10.2020).

⁴⁰ ДАЧО. Ф. 679. Оп. 10. Спр. 2869. Арк. 22.

до другої половини XVIII ст., а досліджений родовід включає п'ять поколінь. Отримано інформацію про походження Ангелів, яка дещо суперечить сімейним переказам про болгарське коріння роду, хоча вони остаточно не спростовуються. Також встановлено, що прізвище Ангелов, яке з'явилося в середині XIX ст., є не болгарським, а російським варіантом прізвища Ангел. Не з'ясований під час дослідження епізод біографії Євгена Ангела стосовно його перебування на Кавказі потребує подальшого вивчення.

REFERENCES

- Angel, A. V. (1994). *Doroga s peresidkami* [Road with stops]. In Yu. M. Beledyn, (Ed.). *Petlya-2: Vospominaniya, ocherki, dokumenty* [Loop 2: Memories, Essays, Documents] (pp. 51–54). Volhohrad, Russia: (N. p.).
- Baranov, V. (2010, March 27). Rezonans. Anghel ne zavzhdy buv anghelom [Resonance. An Angel was not always an angel]. *Sivershchyna*, p. 14.
- Bondarenko, K. P. (2012). Ataman Angel (Evgenij Angel) [Ataman Angel (Eugene Angel)]. In *Istoriya v profil' [History in profile]* (pp. 350–355). Kyiv, Ukraine: Znannya.
- Guz, B. (2016). Borotjba i smertj otamana Anghela [Struggle and death of ataman Angel]. In I. Nezhyvvi, M. Tereshchenko (Ed.). *Ozhyvaie mynuvshyna*, is. 5 (pp. 23–60). Kyiv, Ukraine: Hnozis.
- Demchenko, T. (2018). Otaman Anghel – znakova postatj povstansjkogho rukhu na Chernighivshhyni doby Ukrajinsjkoji revolvuciji (1918–1919 rr.) [Ataman Angel – an iconic figure of the insurgent movement in the Chernihiv region during the Ukrainian Revolution (1918–1919)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1-2, 395–401.
- Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti (DACHO) – State Archives of Chernihiv Oblast (SACHO). F. 679. Op. 1. Spr. 441.
- DACHO – SACHO. F. 679. Op. 1. Spr. 445.
- DACHO – SACHO. F. 679. Op. 1. Spr. 446.
- DACHO – SACHO. F. 679. Op. 1. Spr. 450.
- DACHO – SACHO. F. 679. Op. 1. Spr. 472.
- DACHO – SACHO. F. 679. Op. 1. Spr. 475.
- DACHO – SACHO. F. 679. Op. 10. Spr. 2830.
- DACHO – SACHO. F. 679. Op. 10. Spr. 2850.
- DACHO – SACHO. F. 679. Op. 10. Spr. 2869.
- DACHO – SACHO. F. 679. Op. 14. Spr. 205.
- DACHO – SACHO. F. 679. Op. 15. Spr. 119.
- DACHO – SACHO. F. 679. Op. 15. Spr. 120.
- DACHO – SACHO. F. 679. Op. 15. Spr. 121.
- DACHO – SACHO. F. 679. Op. 15. Spr. 122.
- DACHO – SACHO. F. 679. Op. 15. Spr. 123.
- DACHO – SACHO. F. 805. Op. 1. Spr. 155.
- DACHO – SACHO. F. 805. Op. 1. Spr. 317.
- DACHO – SACHO. F. 805. Op. 1. Spr. 403.
- Modzalevsky, V. L. (1914). *Malorossijskij rodoslovnik* [Little Russian generic dictionary] (Vol. 4). Kiev: Tipo-Litogr. S.V. Kulzhenko, Russian Empire.
- Modzalevsky, V.L., Tomazov, V.V. (Ed.) (1996). *Malorossijskij rodoslovnik* [Little Russian generic dictionary] (Vol. 5, is. 1). Kyiv: (N. p.).
- Sheet, 1. Alphabetical list of repressed persons (saved copy). *Internet archive*. Retrieved from: [dsp.elibukr.org > bitstream XLS](http://dsp.elibukr.org/bitstream/XLS).

Гузь Борис Олександрович – краєзнавець, кандидат технічних наук, доцент, член Історико-краєзнавчого товариства «Ічнянщина» (вул. Мартоса, 11, м. Ічня, 16703, Україна).

Guz Borys O. – Local Historian, Ph.D. in Technical Sciences, Associate Professor, member of the Historical and Local History Society “Ichnianshchyna” (11 Martos St., Ichnia, Chernihiv Region, 16703, Ukraine).

E-mail:boris.a.guz@gmail.com

GENEALOGY OF ATAMAN YEVGENE ANGEL

The aim of the research is to study the genealogy of one of the leaders of the insurrectionary movement in the Chernihiv region in 1918–1919, ataman Yevgene Angel, a native of the village of Vlasovka, Ichnya district. Genealogical research **methods** were used, for which the archival documents of the State Archives of the Chernihiv region were studied – metrics and confession books and audit registers with subsequent processing, comparison and analysis of the information found. **The scientific novelty** of the work lies in the establishment of the previously unknown genealogy of the ataman Angel, starting with the appearance of his ancestors in the Chernihiv region. The main results of the research: for the first time it was established that the Angels lived in the Chernihiv region back in the 18th century. The first representatives of the family bore the surname Kalinichenko, they were relatives of Stepan Sofronovich Angel, who was born around 1742 and lived in the Turkenovka settlement. The great-great-grandfather of Evgene Angel was Nikita Ivanovich Kalinichenko, who appeared in Turkenovka after the Russian-Turkish war of 1787–1791. Around 1827, the Kalinichenko family was transferred as domestic servants to Kachanovka on the estate of the landowner Grigory Tarnovsky. By 1840, Kalinichenko's surname was gradually changed to Angel, and from the middle of the 19th century, the Russian form of the surname, Angelov, began to be used in registers of births. **Conclusions:** the research carried out allowed to significantly expand the knowledge about the lineage of the ataman Angel. His pedigree is established up to the 5th generation, and the time frame of the genus extends to the second half of the 18th century. The information received about the origin of the Angels is somewhat different from the previous ideas and family legends about the Bulgarian roots of the clan.

Keywords: Ukrainian revolution, ataman Angel, origin, genealogy, biographical data.

Дата подання: 15 жовтня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 16 листопада 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Гузь Б. Родовід отамана Євгена Ангела. *Сіверянський літопис*. 2020. № 6. С. 119–125. DOI: 10.5281/zenodo.4394439.

Цитування за стандартом APA

Guz, B. (2020). Rodovid otamana Yevhena Anhela [Genealogy of ataman Eugene Angel]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, 119–125. DOI: 10.5281/zenodo.4394439.

Людмила Студьонова

РЕПРЕСИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ ОСОБЛИВИХ ВІДДІЛІВ НКВС ВІЙСЬКОВИХ ЧАСТИН ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ ТА ВІЙСЬКОВИХ ТРИБУНАЛІВ У ПЕРІОД ВІД ЛІТА 1941 ДО ОСЕНІ 1943 РОКУ

DOI: 10.5281/zenodo.4394441

© Л. Студьонова, 2020. CC BY 4.0

Метою даної статті є прагнення привернути увагу до маловивченої теми, а саме діяльності особливих відділів НКВС військових частин Червоної Армії влітку 1941, 1942 і восени 1943 рр. **Методологічно** робота побудована за принципом аналітичного та історичного підходів. **Наукова новизна:** вперше на підставі аналізу кримінальних справ трьох рядових воїнів Червоної Армії, уродженців Чернігівщини, відтворено репресивну діяльність Військових трибуналів. Із початком німецько-радянської війни особливі відділи НКВС військових частин, де служили фігуранти кримінальних справ, ухвалювали безпідставні обвинувальні висновки. **Висновки:** розгортання репресій спричинив виступ Й. Сталіна 3 липня 1941 р., у якому він закликав організувати нещадну боротьбу з дезертирами, панікерами, боягузами, поширювачами чуток, негайно віддавати їх суду Військового трибуналу, незважаючи на особи, та розстрілювати за антирадянську пропаганду. Особливі відділи НКВС військових частин не мали жодних обмежень у своїх діях. Показовими у цьому плані є долі трьох бійців Червоної Армії – Петра Яковича Отроценка, Олексія Ілліча Жабинського, народжених у с. Рябці Чернігівського району, та Федора Олександровича Атроценка, уродженця с. Хмільниця Чернігівського району.

Проаналізовані кримінальні справи (№17540-ПФ і №8921-ПФ з фондів архіву УСБУ в Чернігівській області) та Державного архіву Чернігівської області (ДАЧО. Ф.Р-8840, оп. 3, спр. 2138), порушені проти цих людей, засвідчують, що репресії в радянських військах були не менш масштабними, ніж проти цивільних громадян.

Щирі слова подяки Чернігівському районному осередку Національної спілки краєзнавців України за попередньо надану інформацію про П. Я. Отроценка, Ф. О. Атроценка та О. М. Жабинського, яка відіграла важливу роль у подальших пошуках.

Ключові слова: особливі відділи НКВС військових частин, Військові трибунали, контррозвідка «Смерш», вирок, П. Я. Отроченко, Ф. О. Атрощенко, О. М. Жабинський, реабілітація.

Улітку 1941 р. в оточенні опинилися великі угруповання радянських військ. Червоноармійці, зайнявши кругову оборону, билися до останнього і, як правило, потрапляли в полон. Подібні свідчення містяться в німецьких джерелах. А вище військове командування та Генеральний штаб не могли отямитися. «Й. Сталін, його прибічники через відсутність зв'язку з військовими штабами не могли встановити істинних розмірів безладдя і хаосу, в які потрапили армії і фронти, приблизну кількість німецьких військ, техніки, що наступала»¹, – зазначали українські історики Володимир Кучер та Олександр Потильчак. У розвалі фронтів Й. Сталін звинувачував військове командування, бійців та командирів, які, на його думку, втратили волю до боротьби. Єдиний вихід він вбачав у застосуванні примусових репресивних методів. Про це вождь заявив у своїй промові по радіо 3 липня

¹ Кучер В. І., Потильчак О. В. Україна 1941–1944: трагедія народу за фасадом Священної війни: монографія. Київ, 2011. С. 9.

1941 р., а 16 липня підписав постанову, прочитану серед військових. У документі, з одного боку, мова йшла про героїчні вчинки воїнів, а з другого боку, – про те, що окремі командири та бійці, порушуючи присягу, «перетворюються на стадо баранів і у паніці тікають від знахабнілого ворога»². Розправа над ними як над зрадниками Батьківщини мала стати священним обов'язком. 17 липня 1941 р. Й. Сталін завізував спеціальну постанову «Про перетворення органів третього управління»^{3*} в особливі відділи». Відповідно до цього документа особливі відділи у військових з'єднаннях підпорядковувалися наркому НКВС Л. Берії.

За даними Українського інституту національної пам'яті, «з 22 червня до 10 жовтня 1941 р. за вироками військово-польових судів співробітники НКВС розстріляли 10 201 червоноармійця, звинуваченого у боягузстві. За всю війну трибунали засудили 994 тис. червоноармійців, з яких 157 593 (понад 15 дивізій) розстріляли! У Вермахті за всю війну розстріляли 7 810 солдатів і офіцерів»³.

Яків Айзенштат, колишній секретар Військових трибуналів Ворошиловградського гарнізону в Україні, 12-ї армії Південного фронту та багатьох інших, так пояснив причину величезних масштабів знищення людей за вироками Військових трибуналів Червоної Армії під час Другої світової війни: «Роки радянської влади, роки сталінської диктатури і особливо жахливі 1937 і 1938 роки призвели до того, що людське життя в СРСР не коштувало ні гроша. До Військових трибуналів діючої армії в 1941 році прийшли судді, що брали участь у масових репресіях 1937 і 1938 років в якості членів цивільних судів, трибуналів, спецколегій обласних і крайових судів, трійок, особових нарад. Одягнуті у фронтову військову форму, вони не лише отримали можливість продовжувати той сталінський терор, в якому вони брали участь у мирний час, але й розширили його у фронтових умовах, де людське життя стало коштувати ще менше. Звісно, не всі члени Військових трибуналів були такими. Деякі прагнули виносити справедливі вироки. Але для суддів сталінського вишколу склалася особливо сприятлива обстановка»⁴. Справедливість висновків Я. Айзенштата знаходимо в архівно-слідчих справах, які покладено в основу цієї статті.

В архіві УСБУ в Чернігівській області перебувають на зберіганні дві такі справи. Одна за № 17540-ПФ стосується Петра Яковича Отрощенка, народженого в с. Рябці Чернігівського району в 1892 р. Друга – за № 8921-ПФ присвячена Федору Олександровичу Атрощенку, який народився в 1922 р. у с. Хмільниці Чернігівського району. Встановлено, що обидва фігуранти справ мали селянсько-бідняцьке походження, були безпартійними, працювали в колгоспі. Петро Отрощенко мав трикласну освіту та був одружений. Федір Атрощенко закінчив шість класів, але одружитися ще не встиг. Обидва були мобілізовані на фронт у серпні 1941 р.

Петро Якович Отрощенко все своє життя прожив у Рябцях і ніколи звідти не виїздив. Коли розпочалася війна, новоспечений червоноармієць, якому виповнилося сорок дев'ять років, уперше покинув рідні краї. Мобілізація привела його аж у підмосковні Хімки. Зараз це одне із великих міст-супутників Москви, а в 1941 р. – центр Хімкинського району Московської області. Хімки виявилися найближчим до Москви населеним пунктом, до якого дійшли німецькі війська. Тут був розташований авіаційний ремонтний завод № 84 ГВФ (цивільного повітряного флоту). Можна припустити, що червоноармієць 208-ї роти 3-го взводу 39-го окремого робітничого батальйону Петро Отрощенко разом із іншими вій-

² Там само. С. 20.

* Третє управління в армії займалося питаннями контррозвідки.

³ Друга світова війна в історичній пам'яті України: (за матеріалами Українського інституту національної пам'яті) / [упоряд.: Л. Герасименко, Р. Пилявець]. Київ–Ніжин, 2010. С. 64.

⁴ Айзенштат Я. Записки секретаря Военного трибунала [Электронный ресурс]. London, 1991. С. 7–8. Режим доступу: https://vtoraya-literatura.com/pdf/aizenstat_zapiski_sekretarya_voennogo_tribunala.

ськовиками готував заводське обладнання для його перебазування до Ташкента. А, можливо, він виконував таку ж роботу на іншому авіаційному заводі – № 301. Однак не вдалося виявити жодної інформації про цей 39-й окремий робітничий батальйон. В одному підрозділі з Отрощенком служили Тимофій Данилович Герасименко, котрий народився в Рябцях у 1892 р., Михайло Федорович Жарий, 1893 року народження, мешканець Корюківки і командир відділення Микола Денисович Кузьмінський – уродженець с. Кудрівки Сосницького району, 1894 року народження. Ці троє людей стали головними свідками «контрреволюційної профашистської» діяльності Петра Отрощенка.

3 листопада 1941 р. начальник особливого відділу НКВС АУВПС 20 лейтенант держбезпеки Кисельов розпочав слідчі дії проти Петра Яковича. Хто доніс органам про те, що Отрощенко мав німецьку листівку та читав її іншим солдатам, – невідомо. Перш ніж допитати його, Кисельов запросив характеристику. Цей документ підписали военком і політрук 39-го ОРБ, які наголосили на тому, що Петро Якович Отрощенко *«проявляє себе на роботі як ледар, при неодноразових зауваженнях про це боєць Отрощенко не справляється. Поводиться замкнуто, діє через інших. Вимагає перевірки в подальшому»*. Перший допит підозрюваного провів оперуповноважений особливого відділу НКВС 39-го ОРБ Захаров о тринадцятій годині 1 листопада 1941 р. в с. Подоліно Хімкинського району. На питання слідчого, звідки в нього з'явилася німецька листівка та чи має він її зараз, Отрощенко відповів: *«У мене в руках листівка була. Де ми працювали, я пішов по нужді і знайшов німецьку листівку. Я її підняв, вона була мокра, надірвана. В цей час до мене підійшов боєць Кузьмінський. Ми її порвали і кинули»*. Таке пояснення не задовольнило Кисельова. Він наполягав, що в себе вдома Отрощенко читав листівку присутнім. Хто вони? Петро Якович заперечував: такого факту не було.

За годину Захаров відновив допит. Він наполягав, що Отрощенко говорив неправду, і став вимагати розповісти, як все відбувалося насправді. Скупі рядки протоколу допиту породжують різні версії того, чому Петро Якович раптом почав зізнаватися в протилежному: *«Так, я вам говорив неправду. Я знайшов німецьку листівку і взяв її собі. На роботі я дав її почитати командирі відділення Кузьмінському. Коли ми прийшли додому, я цю листівку читав вголос у себе на квартирі. При цьому були присутні Герасименко, Жарий, Коробко, Сидоренко і Хільченко. Більше я нікому не давав читати і не показував німецьку листівку. Я її в той же день викури»*.

3 листопада 1941 р. Захаров допитав Тимофія Герасименка. Він підтвердив, що добре знає Отрощенка, оскільки вони були уродженцями одного села Рябці та служили в одному взводі. Свідок зазначив, що часто сперечався з підозрюваним, так як йому багато чого не подобалося в радянському устрої. Також Т. Герасименко додав, що в минулому Отрощенко належав до міцних середняків, два його брати були розкуркулені, сам він тривалий час опирався вступу до колгоспу й зробив це лише через рік. Свідок нічого не повідомив про антирадянську діяльність Отрощенка, але розповів про факт спільного читання листівки, яку потім той розірвав, сказавши при цьому, що там написана правда.

Того ж таки дня на запитання Захарова відповідав Михайло Жарий. Він зізнався, що читав вголос листівку, яку йому показав Отрощенко. Потім її взяв Скрипка, за ним – Авраменко, Сидоренко й Пашко в присутності Петра Отрощенка та Миколи Кузьмінського. Потім вони повернули листівку тому, хто її знайшов.

Допитаний тоді ж Микола Кузьмінський підтвердив, що Отрощенко показав йому листівку 30 або 31 жовтня. Він начебто прочитав і повернув її Петрові, оскільки той сам просив це зробити. Поруч із ними у цей час інших бійців не було.

4 листопада 1941 р. Кисельов підписав постанову про арешт червоноармійця

Петра Яковича Отроценка та взяття його під варту з огляду на те, що він розповсюджував серед бійців антирадянську нацистську листівку.

Німці дійсно скидали з повітря пропагандистські листівки з метою посіяти страх як у цивільного населення, так і серед військовиків. Вони мали на меті посилити занепадницькі настрої, створити позитивне уявлення про полон, спонукати до добровільної здачі, підірвати авторитет командирів і радянського керівництва, створити в цивільного населення лояльне ставлення до німецьких військовослужбовців. Листівки складали німецькі військові журналісти, перекладачі, працівники польових друкарень.

Ця картинка є прикладом такої нацистської агітки. Можливо, щось подібне потрапило до рук Петра Отроценка. Сама листівка, яку він підібрав, в архівній справі відсутня. Коли слідчий сказав йому, що він обвинувачений у розповсюдженні німецької листівки, Петро Якович погодився з цим, однак відкинув твердження слідчого про те, що виконував чиесь завдання.

4 листопада 1941 р. начальник особового відділу НКВС АУВПС 20 лейтенант держбезпеки Кисельов підписав протокол про завершення слідства. Петра Отроценка звинуватили в злочині відповідно до статті 58-10. ч. 2 КК РРСФР. Його справу було направлено військовому прокуророві для передачі суду Військового трибуналу. В обвинувальному висновку Кисельов зазначив, що Отрошенко перебуває під вартою в районному відділку міліції м. Хімки. Речові докази зі справи були відсутні. Тим не менше, 8 листопада о 21 год. 10 хв. відбулося судове засідання Військового трибуналу Московського військового округу в м. Хімки без участі сторін державного обвинувача й захисту. Свідки були ті ж самі – Герасименко, Жарий, Кузьмінський. Своїх досудових свідчень вони не заперечували. Петро Якович власну провину визнав, просив пом'якшити йому вирок і присягався, що більше таке не повториться. Троє військових юристів, члени суду Військового трибуналу Путько, Козлов та Александров вирішили долю немолодого червоноармійця, який по суті не став зрадником Батьківщини й навіть не думав про це.

За сорок хвилин, о 21 год. 50 хв., суд пішов на нараду. О 22 год. 25 хв. пролунав вирок, винесений судом Військового трибуналу: позбавлення волі терміном на десять років у виправно-трудових таборах згідно зі статтею 58-10. ч. 2 зі втратою права виборця на три роки. О 22 год. 30 хв. судове засідання було оголошено закритим. Так за півтори години судді вирішили долю людини, яка лише підняла з землі німецьку агітку, прочитала її, показала іншим бійцям і знищила листівку. Петро Отрошенко не став дезертиром, не повів за собою жодної людини в німецький полон, проте його засудили. Формально офіцери НКВС були праві – країна воює, й діють закони військового часу. Але по суті вони зробили свою справу похапцем, аби в правильному руслі відзвітувати перед вищим начальством. Подальша доля червоноармійця Петра Отроценка їх зовсім не хвилювала. А він зник, наче його ніколи не існувало на цьому світі. Не вдалося встановити, у якому таборі ГУЛАГу він утримувався, коли отримав волю, чи повернувся додому до своєї родини.

За півстоліття справою Петра Яковича Отроценка займався слідчий підрозділ УКДБ у Чернігівській області. Оскільки не було виявлено факту здійснення

ним злочину, у травні 1996 р. Отрощенко був реабілітований. Проте знайти родичів Петра Яковича або встановити його долю слідчим не вдалося. Відповідно до обліків адресного бюро він не проходив. Можна лише здогадуватися, що з ним сталося.

Федір Олександрович Атрощенко також ніколи не залишав рідної Хмільниці. Він народився в великій сім'ї, його батько Олександр Михайлович і мати Олександра Прокопівна походили з селян. Окрім цього сина, у сім'ї виховували ще двох – Миколу, Григорія та доньку Лідію, яка була найменшою серед дітей. Федя Атрощенко після закінчення шести класів отримав професію тракториста й працював у колгоспі. Коли розпочалася війна, дев'ятнадцятилітнього парубка призывали до танкових військ. Потрапив він до 31-го навчального танкового полку, дислокованого в Чугуєві Харківської області. Наступ нацистів спонукав командування перевести підрозділ до Саратова. Ще до передислокації хтось із курсантів, а це було в серпні або на початку вересня 1941 р., розповів, що німці захопили в полон у Полтаві велику кількість наших вояків, зняли з них військову форму й відпустили деяких по домівках. Федір Атрощенко чув ці розповіді доволі часто. Серед курсантів були ще його ровесники, вихідці з Чернігівщини Володимир Петрович Панченко з Виблів Куликівського району, Павло Панасович Білобловський із Носівки, Іван Якович Оністрой із Церквишища Олишівського району, Василь Павлович Гнилуша з Красилівки Олишівського району. Всі селянські діти мали освіту на рівні шести-семи класів, що для тих часів було достатньо пристойним рівнем. Між собою вони міркували так: якщо німці відпускають військових полонених, то їм краще було би залишитись в Україні й перебратися на Чернігівщину. А там життя б показало, що робити.

Полтавські чутки не були пропагандистськими. Завдяки архівним документам періоду Другої світової війни відомо, що майже до початку 1942 р. німецьке командування застосовувало практику звільнення з концтаборів деякої кількості червоноармійців рядового складу (особливо вихідців національних меншин СРСР та українців зокрема). Але згодом німці значно обмежили цю практику, оскільки на окупованих територіях поширювався партизанський рух, а колишні червоноармійці поповнювали партизанські загони або очолювали їх. Перед звільненням із табору полоненим видавали перепустки, а в квітні 1942 р. вийшов наказ: білети про звільнення повинні видаватися з позначкою терміну їхньої придатності до того дня, коли відпущений мусить прибути до місця проживання.

У Саратові курсанти пробули короткий термін. У березні 1942 р. вони прибули до Казані вже як курсанти 23-го окремого навчального танкового полку, який розпочав підготовку танкістів для експлуатації іноземної техніки. У складі діючої армії полк не перебував. На підставі наказу НКО від 18 червня 1943 р. підрозділ був розформований.

За півроку після прибуття до Казані доля відвернулася від Федора Атрощенко. У червні 1942 р. його заарештували як розповсюджувача антирадянської агітації. За твердженням слідчих, він неодноразово висловлював бажання перебратися до окупованої Чернігівської області. У нього з'явилися одностайні – Панченко, Білобловський, Гривко, О(А)ністрой і Гнилуша. Для слідчих особливого відділу НКВС при 23-му окремому навчальному танковому полку командир 3-ї роти Сироткін склав характеристику на Атрощенко, в якій зазначив, що він недисциплінований і потайний курсант, піддавався дисциплінарним стягненням, відбував покарання на гауптвахті, недолюбливав дисциплінованих курсантів, на заняттях засинав, обіцянки виправитися не виконував, політично грамотний, але морально нестійкий.

13 липня 1942 р. слідчий ОВ НКВС Круфельд провів очні ставки між Федором Атрощенко і Володимиром Панченко, Федором Атрощенко і Павлом

Білобловським. Панченко зізнався в проведенні ним разом з Атрощенко анти-радянської агітації на користь Німеччини. Обидва вони розповідали товаришам по службі, що німці місцеве населення не розстрілюють і над полоненими не знущаються. Також обвинувачені говорили, що в німців танки кращі за радянські, і це вони знають точно, оскільки ремонтували машини ворога власними руками. Атрощенко критикував радянську армію за погане харчування. Він говорив, що «якби німецьких солдатів так годували, вони б дідька з два так би воювали», а також, що можна би було відійти з радянськими військами й залишитися вдома. Звинувачені поширювали чутки, що німцям потрібні не лише наші землі, а й люди, тому вони нікого не чіпають. Атрощенко схвалив втечу чернігівця Глебова.

Так співробітники ОВ НКВС 23-го ОНТП «викрили» всередині полку організацію, яка проводила пронацистську пропаганду й намагалася зрадити Батьківщині в умовах фронту. Обвинувальний документ був складений 19 липня 1942 р. заступником начальника ОВ НКВС 23-го ОНТП лейтенантом ДБ Крульфельдом. Курсанти Панченко, Гривко, Білобловський повністю визнали його, Оністрій, Гнилуша та Атрощенко – частково. Потім документ був переданий військовому прокурору Казанського гарнізону для суду Військового трибуналу.

12 серпня 1942 р. Військовий трибунал Казанського гарнізону засудив В. Ф. Панченка, П. П. Білобловського, І. Я. Оністрою за статтями 19-58-1«б», 58-10 ч. 2 та 58-11 КК РРФСР до ув'язнення у виправно-трудових таборах терміном на 10 років. Федір Атрощенко був засуджений до семи років ув'язнення без конфіскації майна з позбавленням виборчих прав на три роки. Його утримували в Казанській в'язниці № 2, де він помер 28 лютого 1943 р. Його батько після війни розшукував сина, але марно. Сліди його були виявлені лише на початку 1960-х рр., а в 1963 р. Федір Олександрович Атрощенко був реабілітований.

Долі інших бійців склалися так. Василь Якович Гривко з Чемера, на той час Олишівського району, втік з-під варті і був оголошений Всесоюзний розшук. 17 серпня 1944 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила щодо нього у зв'язку з мобілізацією на фронт відстрочку виконання вироку до закінчення військових дій. У бою В. Гривко отримав тяжке поранення та помер у шпиталі. На той момент йому виповнився лише двадцять один рік. Володимир Панченко та Іван Оністрій померли в одному з таборів, на жаль, невідомих, у 1943 р. Павло Білобловський – єдиний із цієї групи «контрреволюціонерів» повністю відбуд термін покарання й 26 травня 1952 р. вийшов на свободу. Подальша його доля невідома.

Обидві архівно-слідчі справи, розглянуті в цій публікації, зайвий раз засвідчують жорстокість тодішньої каральної системи, яка поставилася до цих дев'ятнадцятилітніх юнаків, керуючись суто пропагандистськими установами: контрреволюціонер, антирадянський елемент, пронацист і тому подібне. Однак розмови, які вони вели між собою, прийшли до них від простих людей. Такі настрої були в громадянському суспільстві в цілому. На жаль, у чутках інколи містилася гірка правда.

Архівно-слідча справа ф. Р-8840, оп. 3, спр. 2138 Державного архіву Чернігівської області розкриває трагізм ще однієї долі звичайного солдата Червоної Армії пекучого літа 1941 року. **Олексій Ілліч Жабинський** народився в 1911 р. в с. Рябці Чернігівського району в родині селянина-середняка. Заарештований він був 16 жовтня 1943 р., і під час допиту повідомив слідчим відділу контррозвідки НКО «Смерш» 61-ї армії генерала П. Белова, яка брала участь у визволенні Чернігова, що закінчив сільську школу та курси бухгалтерів. Мобілізований він був 25 або 26 липня 1941 р. (точної дати не вказав) Чернігівським райвійськкоматом. На службу О. Жабинський прибув до 176-го армійського запасного стрілецького полку Київського Особливого Військового Округу (КОВО). Цей полк формувався у м. Проскурові (нині – м. Хмельницький) і був укомплектований рядовими

солдатами та молодшими командирами. Серед солдат значну частину становили ненавчені військової справи люди. А от О. Жабинський мав воїнське звання старшого сержанта і, отже, міг командувати відділенням. 176-й полк мав розпочати передислокацію в напрямку м. Козятин Вінницької області за маршрутом: Лєтичів–Дяківці–Бобрик–Калинівка– Козятин. Невідомо, чи дістався полк 6 липня 1941 р. до пункту призначення, оскільки 8 липня німці захопили Проскурів. 176-й армійський запасний стрілецький полк відступав з тяжкими боями й опинився в м. Лубни Полтавської області. У вересні надійшов наказ відходити до Миргорода, але полк опинився в оточенні. За словами О. Жабинського, зав'язався нерівний бій із німцями. Він отримав контузію та потрапив до полону. Одному слідчому Олексій повідомив, що не міг орієнтуватися, і тому так сталося, а іншому – що здався добровільно, аби врятувати власне життя. Колону військовополонених окупанти погнали в напрямку Лубен. Це був моторошний шлях через Хорол, Семенівку, Кременчук до селища Павлиш Кіровоградської області. Тут бранців завантажили в ешелон і повезли на станцію Знам'янка. Звідси колона рушила на Кіровоград, Ново-Українку і, нарешті, прибула до м. Бобринець Кіровоградської області. Полонених військовиків розподілили в колгоспи не більш ніж 50 осіб у кожний.

До початку грудня 1941 р. Олексій працював на сільськогосподарських роботах у селі, яке розташоване за 19 км від Бобринця. Серед бранців поширилися чутки, що їх незабаром відправлять до таборів, а звідти – або на службу до німців, або на роботу до Німеччини. О. Жабинський вирішив тікати. Втеча відбулася без зайвих труднощів, оскільки жодної охорони в колгоспі не було. Наприкінці грудня 1941 р. втікач прибув до Чернігова, де проживав до війни з дружиною Катериною Данилівною, молодшою від нього на дванадцять років, і неповнолітньою донькою. Оскільки місто лежало в руїнах і не вистачало продовольства, то подружжя вирішило оселитися в Рябцях, у мами Олексія – Анастасії Сидорівни.

На допиті слідчий запитав О. Жабинського, чи затримували його німці, коли він ішов до Чернігова. Затриманий відповів, що обходив їх стороною. У Рябцях він працював обліковцем німецького заготівельного відділу до жовтня 1942 р. О. Жабинський приймав від населення податки картоплі, іншими продуктами та виконував різні сільгоспроботи. За це німці платили йому 300 рублів на місяць. На запитання, чому, тікаючи з полону, він не шукав шляхів до частин Червоної Армії або до партизанів – Жабинський відповів, що мав слабе здоров'я, а ще боявся загинути. У відповідь на питання, як так сталося, що його, Олексія Жабинського, завербувало гестапо, слідчий почув наступне. У листопаді 1942 р. бургомістр Дмитро Дорошенко* вручив йому повістку з вимогою прибути в Чернігів на вул. Коцюбинського, 40 у приміщення міської шутцполіції, яку очолював П. П. Шихуцький (у 1956 р. розшукувався кадебістами).

Іншому слідчому Жабинський сказав, що зустріч із вербувальником-німцем відбулася у приміщенні поліції безпеки за адресою вул. Шильмана, 38-а. Розмова відбувалася через перекладача. За словами Олексія, прізвища обох він не запам'ятав. Він підписав зобов'язання на співпрацю й отримав псевдо «Р-2». Зібрані матеріали про дислокацію партизанів та про неблагонадійних людей агент мав у письмовій формі передавати вербувальнику. Однак виконати завдання Жа-

* Після вигнання німецьких окупантів із території Чернігівщини від січня 1944 р. Дмитро Пилипович Дорошенко воював у лавах Червоної Армії рядовим червоноармійцем, був нагороджений орденом Червоної Зірки та двома медалями «За відвагу». 17 квітня 1950 р. його засудили на двадцять п'ять років позбавлення волі у ВТТ. 21 березня 1955 р. Судова Колегія з кримінальних справ Верховного Суду СРСР переглянула справу Дорошенка з метою знизити йому строк покарання. Як учаснику бойових дій, відзначеному високими урядовими нагородами, йому винесли інший вирок – вісім років ВТТ без позбавлення його громадянських прав і конфіскації майна. Подальша доля Дмитра Дорошенка невідома.

бинський не зумів, оскільки партизани до Рябців не заходили, а тому обмежився тим, що написав характеристики на бургомистра села Дмитра Дорошенка, який до війни очолював кооперацію, на поліцаїв Володимира Садового – колишнього залізничника – і Кирила Шурпу*. Він не запам'ятав, що саме написав про останнього, а щодо всіх інших відзначив, що вони добросовісно виконують обов'язки, покладені на них новою владою.

Олексій Жабинський утримувався в польовій в'язниці відділу контррозвідки «Смерш» 61-ї армії. Під час слідства колишній старший сержант визнав свою провину. 23 жовтня 1943 р. відбулося попереднє засідання Військового трибуналу 61-ї армії. Слідча, капітан Анна Новікова, в обвинувальному висновку наполягала передати справу Олексія Ілліча Жабинського до суду за статтею 58-1«б» – зрада Батьківщині з боку військовослужбовця. Такі злочини каралися розстрілом з конфіскацією всього майна. Доповідачі помічник військового прокурора Овчинников і голова Військового трибуналу 61-ї армії гвардії полковник юстиції Мельниченко з таким висновком не погодились. Жодних речових доказів проти Жабинського під час слідства не було виявлено. Звинувачення підсудного у шпигунстві було складено лише на підставі його власного зізнання та жодними іншими доказами не було підкріплено. Зі справи не випливало, що Жабинський проводив будь-яку антирадянську діяльність, а свідчення про вербування не могло слугувати достатнім доказом провини. Та й залучити до справи підписаний Жабинським папір було неможливо з об'єктивних причин, оскільки при відступі німці в першу чергу рятували документи.

Як підсумок, відсутня документальна база для відправлення цієї справи до суду змусила слідчих керуватися статтею 239 КК РРФСР. Її санкція передбачала припинення справи зі звинувачення Олексія Ілліча Жабинського за статтею 58-1«б» на підставі статті 4 п. 5 КПК РРФСР та звільнення його з-під варти. Тим не менше, Військовий трибунал 61-ї армії засудив його до десяти років таборів. Вирок був оголошений 29 листопада 1943 р. без права оскарження.

Олексій Жабинський опинився в одному з інтинських таборів Комі АРСР Російської Федерації. Після завершення терміну ув'язнення Олексій Ілліч був відправлений на поселення до м. Інта. Незабаром до нього дозволено було приїхати дружині з дочкою. Інформація про місце роботи Жабинського в справі відсутня. Припускаємо, що це могла бути одна із копалень. Відомо, що він проживав по вулиці Нова, 36, кв. 2.

Життя в СРСР у політичному сенсі помітно змінилося лише після смерті Сталіна. 21 квітня 1955 р. Олексій Ілліч написав скаргу на ім'я військового прокурора Київського військового округу, в якій відмовився від усіх своїх свідчень під час слідства й на суді Військового трибуналу 61-ї армії. Він наголосив, що протоколи допитів підписав під фізичним тиском з боку слідчого**, підписку на співпрацю з окупантами не давав, і псевдонім йому ніхто не присвоював. Розпочався перегляд

* Володимир Петрович Садовий теж народився в Рябцях у 1910 р. в сім'ї багатого селянина (куркуля). У січні 1942 р. він добровільно вступив до поліції, у вересні 1943 р. втік разом із німцями й у Німеччині працював зчіплювачем вагонів. У грудні 1944 р. В. Садовий став бійцем РОА – армії Власова. У травні 1945 р. він опинився в полоні союзницьких військ. Наприкінці 1946 р. Садового повернули до СРСР. Він знайшов притулок у Киргизькій РСР (Джелалабадська область). Його шукали й виявили співробітники держбезпеки. Заарештований В. Садовий 6 серпня 1948 р. і засуджений до двадцяти п'яти років позбавлення волі. Подальша доля цієї людини також невідома. Кирило Власович Шурпа проживав на території Рябцівської сільради з 1937 р. Під час війни він служив у поліції, брав участь в облавах на партизанів, відганяв для німецької армії домашню худобу. Шурпі вдалося сховатися на території Московської області, де його заарештували. 12 липня 1949 р. Військовим трибуналом Київського військового округу він був засуджений до двадцяти п'яти років ВТТ. К. Шурпу не врятувала служба в Червоній Армії з 1943 р. А далі – повне забуття.

** Опитана пізніше колишня слідча Військового трибуналу 61-ї армії Анна Новікова заперечила цей факт і сказала, що зовсім не пам'ятає Олексія Жабинського. У країні розпочалася реабілітація незаконно репресованих людей і, ймовірно, Анна Новікова почала побоюватися за свою долю.

справи Жабинського, в рамках якого було опитано свідків – його односельців. Усі засвідчили, що їм нічого невідомо про співпрацю Олексія Жабинського з окупантами. Сам же фігурант пояснив, що його дійсно двічі викликали в поліцію, але для профілактичної бесіди.

29 травня 1956 р. військовий прокурор КВО генерал-майор юстиції І. Бударгін направив протест до Військового трибуналу Київського військового округу. Він просив членів трибуналу скасувати вирок Військового трибуналу 61-ї армії щодо Олексія Ілліча Жабинського, який був ухвалений лише на основі свідчень самого фігуранта справи, без жодних речових доказів та показів свідків.

26 червня 1956 р. протест генерала Бударгіна задовольнили. 30 червня 1956 р. Військовий трибунал Київського військового округу надіслав начальнику Інтинського райвідділу міліції офіційний лист про рішення ВТ КВО з додатком довідки про реабілітацію Олексія Ілліча Жабинського. Ці документи були йому вручені під розпис 26 липня 1956 р. Так завершилася для цієї людини епопея, розпочата в вересні 1941 р. На жаль, подальша доля цієї людини залишається невідомою.

У підсумку залишається констатувати, що розсекречені архівно-слідчі справи засвідчують, що репресії у радянських військах були не менш масштабними, аніж проти цивільного населення.

References

Kucher, V. I. and Potilchak, O. V. (2011). *Ukraine 1941–1944: trahediia narodu za fasadom Sviashchennoi viiny: monohrafiia*. [Ukraine 1941–1944: the tragedy of the people behind the facade of the Holy War: a monograph]. Kyiv, Ukraine.

Druga svitova viina v istorychnii pamyati Ukrainy: (za materialamy Ukrayinskoho instytutu natsionalnoi pamyati) [The Second World War in the historical memory of Ukraine: (based on the materials of the Ukrainian Institute of National Memory)]. (2010). L. Gerasimenko, R. Pylyavets (Eds.). Kyiv-Nizhyn, Ukraine.

Aizenshtat, J. (1991). *Zapyski sekretarja Voenного tribunala* [Notes of the Secretary of the Military Tribunal]. London, 7–8. Retrieved from: <https://vtoraya-literatura.com>.

Студьонова Людмила Валентинівна – бібліотекар відділу краєзнавства Чернігівської обласної універсальної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка, член Національної спілки краєзнавців України, заслужений працівник культури України (просп. Миру, 41, м. Чернігів, 14000, Україна).

Studionova Liudmila V. – librarian of the Department of Local Lore at the V. G. Korolenko Chernihiv Regional Universal Scientific Library, a member of the National Union of Local History Studies of Ukraine, Honored Worker of Culture of Ukraine (41 Myru avenue, Chernihiv, 14000, Ukraine).

E-mail: l72018@ukr.net

REPRESSIVE ACTIVITIES OF NKVD MILITARY UNITS OF THE RED ARMY AND MILITARY TRIBUNALS IN THE PERIOD FROM SUMMER OF 1941 TO AUTUMN 1943

*The purpose of this article is to draw attention to the little-studied topic of the activities of the NKVD personnel units of the Red Army in the summer of 1941, 1942 and autumn 1943. Methodologically, the work is based on the principle of analytical and historical approaches. **Scientific novelty.** For the first time, the repressive activities of military tribunals were reproduced on the example of three fates of ordinary Red Army soldiers, natives of Chernihiv region. **Conclusions.** This was facilitated by Sta-*

lin's speech on July 3, 1941, in which he called for a ruthless struggle against deserters, panickers, cowards, and rumors, and to bring them immediately before the Military Tribunal, regardless of their identity. Shoot for counter-revolutionary conversations. The NKVD's military units had no restrictions on their actions. The fates of three Red Army soldiers are significant – Petro Yakovlevich Otroshchenko, Oleksiy Ilyich Zhabynsky, born in the village of Riabtsi, Chernihiv district, and Fedor Oleksandrovych Otroshchenko, a native of the village of Khmilnytsia, Chernihiv district.

Analyzed archival and criminal cases under №17540-PF and №8921 PF from the funds of the archive of the USBU in Chernihiv region and the State Archives of Chernihiv Oblast (SACHO. FR-8840, op. 3, spr. 2138), filed against these people, testify that the repression in the Soviet army was no less striking than in civil society.

Sincere words of gratitude to the Chernihiv district branch of the National Union of Local Historians of Ukraine for the previously provided information about P. Ya. Otroshchenko, F. O. Otroshchenko and O. M. Zhabynsky, which played an important role in further research.

Key words: NKVD personnel units of military units, Military tribunals, Smersh counterintelligence, sentence, P. Ya. Otroshchenko, F. O. Otroshchenko, O. M. Zhabynsky, rehabilitation.

Дата подання: 27 вересня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 26 листопада 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Студьонова Л. Репресивна діяльність особових відділів НКВС військових частин Червоної Армії та Військових трибуналів у період від літа 1941 до осені 1943 року. *Сіверянський літопис*. 2020. № 6. С. 126–135. DOI: 10.5281/zenodo.4394441.

Цитування за стандартом APA

Studionova, L. (2020). Represyivna diialnist osobovykh viddiliv NKVS voinskykh chastyn Chervonoï Armii ta Viiskovykh trybunaliv u period vid lita 1941 do oseni 1943 roku [Repressive activities of NKVD military units of the Red Army and Military Tribunals in the period from summer of 1941 to autumn 1943]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, 126–135. DOI: 10.5281/zenodo.4394441.

РЄЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Дмитро Гордієнко

Рецензія

- 1) **Горобець В. Гетьман Руїни. Іван Брюховецький та Москва. Київ : Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2017. 247 с. (Серія «Міжнародна історія України»); 2) Горобець В. Гетьман Брюховецький. Життя у славі, владі та ганьбі. Київ: Парлам. вид., 2019. 440 с. (Серія «Політичні портрети»).**

DOI: 10.5281/zenodo.4394445

© Д. Гордієнко, 2020. CC BY 4.0

Постать Івана Брюховецького належить до числа яскравих антигероїв України. Як правило, українська історіографія не любить антигероїв, віддаючи перевагу лише позитивним, героїчним постатям, тим самим викривлюючи дзеркало історії України, позаяк зовсім не зрозумілими, а то й спотвореними, видаються причини «історії з бромом», за висловом В. Винниченка. Водночас якраз постать І. Брюховецького стала переломною в українській історії. Саме він заклав «традицію» українського політичного популізму, апеляції до «зубожілих інстинктів» і показав приклади наслідків популістської політики. Тому заслуговують на увагу дві книги знаного історика Гетьманщини Віктора Горобця, присвячені непересічному й контраверсійному лівобережному гетьманові. Ідейний посыл першої монографії, відповідно до назви книги, є чітким проголошенням Брюховецького творцем Руїни та промосковським гетьманом. Натомість у другій монографії автор декларує більш всебічний образ життя і діяльності цього «гетьмана Руїни». Але з обох майже однакових висновків випливає, що головним завданням автора було «зрозуміти трагічну постать козацького гетьмана, що через об'єктивні причини й обставини був змушений діяти в певних жорстких внутрішньоукраїнських суспільно-політичних координатах і зовнішніх геополітичних впливах» (1, с. 246; 2, с. 420).

Водночас автор слушно ставить питання щодо доречності вживання самого поняття «Руїна» до подій початку другої половини XVII ст. На думку В. Горобця, більш коректним був би термін «Громадянські війни в Україні другої половини 1650 – першої половини 1660-х рр.» (2, с. 7). Проте, в цих війнах завжди активно був присутній зовнішній чинник, насамперед Москва і Річ Посполита, і не завжди саме козацькі угруповання визначали втручання зовнішніх сил у внутрішні справи. Яскравим прикладом, наведеним самим же автором, є «торгівля» козаками польською і московською сторонами під час переговорного процесу під Чудновим восени 1660 р. чи в Андрусові 1667 р. З іншого боку, суто термінологічно, громадянські війни, за визначенням, можливі лише за республіканських форм правління. Тому й на сьогодні термін «Руїна» найопукліше відображає українські реалії того часу. І не важливо, що в документах доби це означення не вживалося. Історіографія як наука має справу з термінами, більшість із яких є кабінетного походження. Найяскравішим прикладом цього явища може бути

термін «стародавня Греція», де ні перше, ні друге слово не вживали в пам'ятках досліджуваної доби.

Прагнучи «зрозуміти», автор намагається й виправдати свого героя: «Здобувши гетьманську булаву інтригами й підступами, у якийсь час Брюховецький і сам став заручником ситуації фактичної безвиході, причому створеної – хоч би як це було прикро йому усвідомлювати – значною мірою ним же самим» (1, с. 9; 2, с. 6).

І. Брюховецький належав до homo novus серед козацької еліти. Його карколомний злет виявився неочікуваним і незбагненим для сучасників та загадковим для істориків. Безумовно, гетьман був обдарованою людиною, й тому заслуговує на увагу відображення автором його ранньої біографії. В. Горобець спростовує нігілістичне ставлення до ролі молодого Брюховецького при Б. Хмельницькому та І. Виговському, відтак припускає його «шляхетське походження чи принаймні шляхетське виховання» (1, с. 12; 2, с. 15). Тому цілком логічно, що своїм кар'єрним злетом Брюховецький завдячував не прихильності батька й сина Хмельницьких, а особистим якостям: «Блискучі ораторські здібності, майстерність популістських прийомів, тонке розуміння людської психології та вміння грати на людських слабких» (1, с. 15; 2, с. 18–19). Як влучно зазначає В. Горобець, Брюховецький мав «сильно розвинені політичні інстинкти» (1, с. 16), хоча в другій монографії називає його ще й «обранцем долі» (2, с. 11). Лише після візиту до Москви, як то випливає з дослідження В. Горобця, «політичний нюх» Брюховецького явно притупляється, коли він дозволив опозиційній старшині розправитись зі своєю довіреною людиною – генеральним писарем З. Шийкевичем.

Протистояння І. Брюховецького з Я. Сомком та В. Золотаренком за гетьманську булаву дослідник вбачає не в соціальній складовій, а в політичній, у проблемі «перерозподілу чільних місць на політичному Олімпі козацької України», коли «стара» старшина залишилася при Ю. Хмельницькому, а «нова» намагалася зайняти їхні місця на Лівобережжі (2, с. 54). При цьому соціальний аргумент виступав елементом політтехнології: І. Брюховецький був речником української голоти, представником «зубожілої партії», і саме його заклики «лоскотали найбільш ниці інстинкти знедолених козаків і посполитих» (1, с. 69), що й вилилось по Чорній раді у хвилю погромів і насильства з боку прибічників Брюховецького. Натомість Я. Сомко та В. Золотаренко апелювали до статечної, «ошляхетненої» старшинської партії, так званих «скоробагачків». Хоча В. Горобець згадує й про особисті мотиви ненависті І. Брюховецького до Я. Сомка. Прикметно, що в зовнішньополітичній орієнтації, хоча Я. Сомко й виявляв чіткі автономістські тенденції, всі претенденти орієнтувалися на Москву, що вже, за браком альтернативної візії, нічого доброго не віщувало для козацької України. Водночас Москва не втрачала можливостей для посилення своїх позицій в Україні. У цьому контексті автор наголошує на важливості присутності московського військового корпусу, чисельністю 7–8 тисяч ратників на «Чорній раді» під Ніжином, що, власне, і визначило результат козацької елекції.

Серед причин поразки Я. Сомка В. Горобець називає: 1) чітку, демонстративну підтримку Москвою кандидатури І. Брюховецького та 2) соціальну політику наказного гетьмана, який, прагнучи зміцнити гетьманську владу, належним чином «не задобрив», не сперся на козацьку старшину. Відтак не дивно, що на Чорній раді від Сомка відступило його власне військо, що остаточно й визначило його поразку у боротьбі за гетьманську булаву. Натомість І. Брюховецький, як зазначає В. Горобець, «як справжній великий актор» (1, с. 59; 2, с. 97), блискуче зіграв свою демагогічну партію і здобув бажану владу. Згідно з Переяславськими статтями 1659 р., він мав вирушити до Москви подивитися в «пресвітлі царські очі», очевидно шукаючи в них миру для України.

Проте візит до Москви відбувся лише два роки потому, і він дуже детально

розписаний автором. Щодо мети посольства, з дослідження В. Горобця випливає лише те, що в такий спосіб гетьман намагався утвердити свою владу, запобігти реваншу опозиційно налаштованої до нього, також промосковської, партії в Україні на чолі з київським полковником та місцєблюстителем, «продемонструвати лояльність васала своєму суверену» (2, с. 254). Однак, оскільки такий візит був передбачений статтями 1659 р., чому ж гетьман зволікав із виконанням договору аж два роки, автор не пояснює. Очевидно, як типовий популіст, гетьман намагався взагалі уникнути виконання цього пункту договору. За результатами візиту Брюховецькому вдалося посилити свої позиції у владі, чому особливо сприяло одруження з представницею роду Долгорукових та отримання боярського титулу: «Відтепер, від 22 жовтня 1665 р., про Івана Брюховецького починають писати виключно як «боярин і гетьман», а для означення своєї персони, згідно з московською традицією, починають вживати виключно – як це було заведено для бояр – ім'я та по батькові: «Іван Мартинович Брюховецький» і він «перестане послуговуватися по батькові вже тоді, коли на початку 1668 р. оголосить війну Росії» (1, с. 184; 2, с. 283). Гетьмана приймали розкішно, тому автор слушно зауважує, що за цей погляд у «царські очі» згодом «дорогу ціну заплатить козацька Україна» (1, с. 162).

На слушну думку В. Горобця, цей дипломатичний візит, результатом якого стали нав'язані гетьману Московські статті 1665 р., став рубіжною подією в історії розвитку українсько-московських відносин та історії Гетьманщини загалом.

Важливим є висновок дослідника щодо курсу нового гетьмана на «реанімацію» загальної, чорної ради в Гетьманщині, що «зруйнував і до того не вельми тривкий спокій у суспільстві й сприяв подальшій ескалації охлократичних настроїв» (1, с. 64; 2, с. 105). Таким чином, реалізація цього першого «зубожілого проекту» в Україні з призначенням на полкові уряди представників рядового козацтва, черні та стратою опозиційної старшини на чолі з Я. Сомком та В. Золотаренком і стала передвісником Руїни. Досить швидко чернь відчула популізм заяв Брюховецького, коли останній призначив до кожного з новопоставлених полковників по 100 запорожців, які мали утримуватися коштом місцевого люду. Як наслідок, «прагнення Брюховецького зміцнити гетьманську владу змушує його «забути» і про свої взяті напередодні елекційної ради зобов'язання щодо розширення меж міського самоврядування, гарантування міщанам невтручання козацької адміністрації в справи, віднесені до компетенцій магдебургій, тощо» (1, с. 76; 2, с. 120).

Утвердившись при владі, І. Брюховецький змушений був вступити в протистояння з місцєблюстителем Київського митрополичого престолу Методієм та боротьбу з правобережним гетьманом. Протистояння з єпископом Методієм В. Горобець подає в контексті протистояння гетьмана з православним духовенством загалом. Однак, як слушно зауважував О. Морозов, Методій був не стільки єпископом, як політиком. Тому й підґрунтя конфлікту варто шукати в протистоянні двох політичних лідерів України, про що пише й сам автор. У новій ситуації Методій виявився більш послідовним у провадженні промосковської політики, натомість політична програма гетьмана Брюховецького «суттєво різнилася із його популістськими заявами, зробленими в пору шукання гетьманської булави», що змушувало «гетьмана докладати максимум зусиль до того, аби уникнути виконання домовленостей з цього приводу. Зрозуміло, що необхідно було якимось чином насамперед нейтралізувати активність місцєблюстителя у цій сфері» (1, с. 82; 2, с. 127). У конфлікті двох авантюрних натур, безумовно, ініціативу мав виявити гетьман. Саме на ньому лежала відповідальність за проведення московської політики в Лівобережній Україні, натомість єпископ Методій був своєрідним «чорним кардиналом», на той час уже явним агентом Москви в Україні, водночас, як представник духовенства, він не ніс жодної прямої відповідальності за політику українського уряду. Така

розстановка сил робила вразливим гетьмана, тому то Брюховецький уже з серпня 1663 р. й повів інтригу проти місцеблюстителя Методія.

Натомість складнішим виявилось протистояння з правобережним гетьманом, першим актом якого можна вважати велику польсько-московську війну 1663–1664 рр. Похід війська Яна II Казимира на Лівобережну Україну застав Брюховецького зовсім безпорадним. Останній спробував розіграти ту саму соціальну, «зубожілу» карту серед люду Правобережжя, що мало певний відгук серед тамтешнього населення. Натомість у протидії походу польсько-козацьких військ Брюховецький як головнокомандувач виявив повну безпорадність. Лише стійкість козацьких залог окремих фортець, прихід московського війська та розгортання антипольського повстання на Правобережжі врятували становище лівобережного гетьмана. Проте значно складніше було втримувати ситуацію на Лівобережжі в протистоянні з новим правобережним гетьманом Петром Дорошенком. Успіху правобережного гетьмана сприяв і «соціальний бумеранг», що впав на Брюховецького після повернення з Москви під час намагань втілити в життя Московські статті.

Пряме й демонстративне втручання Москви у внутрішні справи України, одним із яскравих виявів якого було обрання на гетьманство Брюховецького, *de facto* розділило Україну по Дніпру та створило ситуацію одночасного існування двох і більше гетьманів, кожен з яких мав свою легітимність. З іншого боку, постало питання й об'єднання України під одним регіментом, яке з лівобережних гетьманів першому вирішувати довелося саме Брюховецькому. Водночас заслуговує на увагу думка В. Горобця, згідно з якою Андрусівське перемир'я 1667 р. було зумовлене спільною загрозою з боку Оттоманської Порти. У контекст зближення Москви та Варшави автор ставить і білоруську авантюру Брюховецького 1666 р.

Дослідник слушно ставить питання: чи думав Брюховецький, що його демагогічні обіцянки колись таки доведеться виконувати? Автор прямої відповіді не дає, однак із тексту випливає, що ні. Відтак наприкінці 1667 р. відбулося «запізниле прозріння» лівобережного гетьмана. Повстання 1668 р., хоча й організоване за участі Брюховецького, переросло у стихійне й охопило усе Лівобережжя. Гетьман не виявив свого політичного чуття: чи то він намагався залишати шляхи відступу, чи дійсно втратив відчуття реальності, що показали й провали на міжнародній арені. Подвійну гру намагався провадити й інший «очільник» України та повстання – місцеблюститель Методій.

Таким чином, попри те, що в «епілозі» автор критикує Т. Таїрову-Яковлеву за вживання усталених оцінок постаті й діяльності І. Брюховецького, дослідження В. Горобця не пропонує жодних нових поглядів чи хоча б кутів зору на постать гетьмана. Автор не запропонував принципово нових підходів до аналізу й оцінки Брюховецького, як не показує й інакшого розуміння дій гетьмана. Безумовна цінність дослідження полягає в наповненні деталями, у ретельній реконструкції біографії гетьмана І. Брюховецького, і це завдання історик блискуче виконав. Висновки ж читач має робити самостійно, як і самостійно спробувати зрозуміти мотиви вчинків чи бездіяльності гетьмана. Власне, В. Горобець і наголошує на актуальності свого дослідження потребою засвоїти українським суспільством «цей історичний урок, важкий урок, й спробувати не повторити допущених трагічних прорахунків у майбутньому» (1, с. 9).

Книги написані доброю мовою, помічений лише один одрук. Водночас цитування «Щоденника» Патріка Гордона як оригіналу російською мовою видається не зовсім коректним, адже написаний «Щоденник» англійською, а не російською мовою. Не послідовними є й принципи цитування українських наративних та актових джерел ранньомодерного часу. В одних випадках вони транслітеруються, як правило, сучасною російською орфографією та правописом, в інших – перекладаються сучасною українською мовою.

Насамкінець варто зазначити, що, попри те, що обидві монографії (відповідно до назв) ставлять різну мету розкриття образу гетьмана І. Брюховецького, це, за незначними винятками, одне і те ж дослідження. Так, у другому виданні, наприклад, додано розділ про спробу дипломатичного врегулювання польсько-московських відносин 1664 р. (2, с. 193–201), «Гетьманат без гетьмана» про ситуацію в Україні на час відсутності І. Брюховецького (2, с. 285–307), про білоруську виправу полковника Д. Ігнатовича (2, с. 347–351), «Лівобережний Гетьманат після «торгу» в Андрусові» (2, с. 366–376), пасажі про піклування гетьмана Києво-Могилянською академією (2, с. 339–341) чи наукову дискусію з Т. Таїровою-Яковлевою щодо перебігу перемовин у Москві 1665 р. (2, с. 249–254), деталізовано подані страви на святковому обіді в честь іменин царівни і великої княжни Софії Олексіївни (2, с. 260–261). Фактично друга книга є доповненим, трішки переробленим (навіть перефарматовано поділ на розділи, але зі збереженням послідовності) варіантом першої, до якої, окрім того, додано мінімальний науковий апарат, іменний покажчик та ілюстративний матеріал загальноінформативного змісту. Тому, щоб само не повторюватись і не вводити в оману читача, коректніше було другу книгу зазначити як доповнений варіант першої. Принаймні, якщо була потреба змінити назву, це варто було б обумовити у передмові. Таким чином, безумовно цінне й ґрунтовне дослідження, що є ваговим внеском в українську історіографію, водночас залишає по собі неприємний осад.

Дата подання: 19 жовтня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 16 листопада 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Гордієнко Д. Рецензія : 1) Горобець В. Гетьман Руїни. Іван Брюховецький та Москва. Київ : Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2017. 247 с. (Серія «Міжнародна історія України»); 2) Горобець В. Гетьман Брюховецький. Життя у славі, владі та ганьбі. Київ: Парлам. вид., 2019. 440 с. (Серія «Політичні портрети»). Сіверянський літопис. 2020. №6. С. 136–140. DOI: 10.5281/zenodo.4394445.

Цитування за стандартом APA

Hordiienko, D. (2020). *Retsenziia* : 1) Horobets V. *Hetman Ruiny*. Ivan Briukhovetskyi ta Moskva. Kyiv : Vyd. dim. «Kyievo-Mohylianska akademiia», 2017. 247 s. (Seriia «Mizhnarodna istoriia Ukrainy»); 2) Horobets V. *Hetman Briukhovetskyi. Zhyttia u slavi, vladi ta hanbi*. Kyiv: Parlam. vyd., 2019. 440 s. (Seriia «Politychni portrety»). [Recension : Horobets, V. (2017). 1) *Hetman of Ruins*. Ivan Briukhovetsky and Moscow. Kyiv, Ukraine: Kyiv Mohyla Academy; Horobets, V. (2019). 2) *Hetman Briukhovetsky Life in glory, power and shame*. Kyiv, Ukraine: Parlam.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, 136–140. DOI: 10.5281/zenodo.4394445.

Тамара Демченко

Рецензія

**ГОРОХ М. ЗОЛОТО – ДЕРЖАВІ! ТОРГСИН У РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ, 1931–1935.
КИЇВ: HREC HRESS, 2020. 320 С.: ІЛ.**

DOI: 10.5281/zenodo.4394451

© Т. Демченко, 2020. CC BY 4.0

Праця чернігівського історика Миколи Гороха, видана в поточному році, на нашу думку, стала найпомітнішим явищем серед робіт, присвячених голодоморній тематиці. Монографія створена на базі кандидатської дисертації, успішно захищеної в 2013 р. Вона вирізняється ретельним дотриманням наукових вимог і водночас приваблює публіцистичною загостреністю, доречним зверненням до актуальних проблем сьогодення.

Щодо суто наукового внеску молодого автора до вітчизняної історіографії, то варто відзначити добре аргументоване з'ясування механізму дії Торгсину як головного засобу радянської держави, спрямованого на викачування так званого «побутового золота» та інших цінностей з населення, тобто (за радянською термінологією) з селян, робітників, службовців. Представники так званих експлуататорських класів уже були пограбовані раніше, хоча й торгсинівці не оминули їх своєю нав'язливою увагою.

У книзі переконливо розкриваються непривабливі таємниці цієї антигуманної політики на прикладі насамперед Чернігівської області, створеної у жовтні 1932 р. Нагадаємо, що за розмірами вона була більшою за теперішню: на початок січня 1933 р. в її складі перебувало 36 районів. На місцях торгсинівські контори і крамниці діяли не завжди так, як планували кремлівські вожді. Урядовцями середньої ланки, продавцями, оцінщиками золотих виробів працювали не надто компетентні, інколи нечисті на руку люди, котрі дбали насамперед про вигоду для себе. Замордоване голодом, терором ОГПУ, карколомними суспільно-політичними змінами населення було ошелешене заходами влади з «порятунку» від неминучої смерті в такий спосіб. Люди слабо розбиралися в конкретних цілях та кінцевій меті більшовицької політики, але усвідомлювали, що вона їм ворожа. Не випадково ж слово «торгсин» розшифровувалося українцями як «торгівля синами».

Надзвичайно важливо, що М. Горох не обмежився аналізом лише економічних та соціально-політичних аспектів обраної дослідницької теми. На сторінках книги автор звертається до проблеми історичної пам'яті. Її безжально й методично руйнували на базовому рівні – в сім'ї, коли змушували голодних людей свою родову спадщину: золоті хрестики, сережки, каблучки, оклади ікон, інколи золоті монети царських часів – віддавати за безцінні торбинку борошна, кульок крупи, цукру чи цукерок-«подушечок». Чи не звідти в деяких людей пішла звичка продавати свій голос на виборах за пакет гречки? Несправедливо докоряти матерям, які, потерпаючи за життя своїх дітей, задешево віддавали коштовності за шматок хліба. Але держава, котра таким злочинним шляхом накопичувала золотий запас, не заслуговує на добру пам'ять.

Поширене твердження, що викачане золото йшло на індустріалізацію й посилення обороноздатності, теж викликає чимало сумнівів. Візьмемо для прикладу

один із первістків радянських п'ятирічок – Дніпрогес. Його будівництво розпочалося у 1927 р., а 10 жовтня 1932 р. відбулося урочисте відкриття. У серпні 1941 р. мінери НКВД підірвали символ індустріалізації, щоб він не дістався ворогові. Після війни розпочалася відбудова, і в 1947 р. був уведений в дію перший агрегат Дніпровської ГЕС. А от людей, померлих у 1932–1933 рр., забули на довгі роки. Щоправда, якщо про них прилюдно не згадували в СРСР та його сателітах, то в 1953 р. українська діаспора США здійснила низку заходів, щоб ушанувати пам'ять жертв Голодомору, привернути увагу світової громадськості до цієї трагічної сторінки. Виступаючи на мітингу в Нью-Йорку, всесвітньовідомий учений і громадський діяч Рафаель Лемкін схарактеризував голод в Україні як геноцид, учинений проти її народу радянською верхівкою.

У книзі М. Гороха знайшов відображення ще один важливий сюжет, пов'язаний із функціонуванням структурних підрозділів Торгсину. Офіційно вони вважалися закладами торгівлі з іноземцями, у яких товари поліпшеної якості, сувеніри, антикваріат, коштовності тощо продавалися за валюту. Яким чином у 1932–1933 рр. – а це були роки найбільшого поширення й піднесення мережі торгсинівських крамниць – у Прилуках, Сосниці, Городні, Кролевці, Шостці, Ромнах, та навіть і в Чернігові могли з'явитися іноземці – питання риторичне. А місцеві мешканці, хоча й страждали від голоду, валюти не мали. З іншого боку, черги до входу в крамниці районних міст і містечок створювали теж вони.

Автор докладно відтворив і спроби громадських організацій українців у Європі, США, Канаді налагодити грошову допомогу, щоб в Україні люди могли придбати собі продукти харчування. Радянська влада заохочувала надходження валюти, але встановила несправедливий обмінний курс. У результаті в торгсинах видавали не пропорційну надісланім коштам кількість продовольства. Окрім того, ОГПУ ретельно стежило за тими громадянами, які отримували перекази з-за кордону. Багато хто відмовлявся від допомоги, щоб не потрапити до списків «ворогів», число яких невпинно зростало.

У книзі детально описано й жадобу збагачення окремих осіб, які працювали в структурі Торгсину. Хоча серед його працівників були, звичайно, й порядні люди, але складається враження, що значна кількість співробітників сповідувала принцип: «Не обдуриш – не проживеш». Іноді їх викривали й судили, але багато випадків шахрайства, розкрадання, обману покупців, махінацій з коштовностями минали безкарно. Одним словом, Торгсин як торговельне підприємство та його працівники не надто багато мали спільного з широко декларованими цілями побудови соціалізму в одній державі, а тим більше із загальнолюдськими моральними принципами.

Ми не зупинялися на конкретному аналізі окремих подій та фактів з нетривалої, але повчальної історії Торгсину, які підтверджують вищезазначені висновки. Але один факт варто навести: у 1933 р. торгсинівські заклади вичапили із населення УСРР 8,5 т золота. Оскільки золотих копалень на теренах України не існувало, то це й було побутове золото. Книга побудована на фактах, які так чи інак стосувалися цього дорогоцінного металу. Мабуть, лише для того, щоб зрозуміти сутність феномену Торгсину й усвідомити роль золота в СРСР, її варто прочитати. У будь-якому разі сукупність фактажу, що становить зміст монографії, дає підстави для твердження: у заголовковій праці відображено один із визначальних економічних принципів кремлівських вождів: «Золото – це все, людське життя – ніщо». Сам автор так підсумовував результати своїх пошуків, спостережень, досліджень: «Чимало родин вижили, зокрема завдяки Торгсину. Однак Торгсин став не лише шансом на життя, але і одним з інструментів геноциду. За життя людям довелося сплатити дорогу ціну: втрату частини історії, культури, неперервності передачі сімейних реліквій та власне національної ідентичності. [...] Справді,

діти не успадкували від батьків речі, які поєднали б покоління зі своїми радощами та смутком, у результаті чого, послуговуючись словами Джеймса Мейса, ми отримали скалічене, постгеноцидне суспільство з численними вадами, а головне – байдужістю до найбільших історичних травм нації й неготовністю їх відрефлексувати».

Монографія М. Гороха багато й зі смаком оформлена. У ній чимало ілюстрацій, які, на перший погляд, суперечать і змісту книги, й усьому, що відоме про торгсини з інших джерел. Замовлені професійним фотографам з рекламною метою світлини зафіксували ситих, добре одягнених людей, котрі під наглядом доброзичливих продавців обирають товари у зразкових соціалістичних крамницях. Зовнішній вигляд останніх у Москві, Ленінграді, інших великих містах теж достатньо привабливий, навіть величний. Не схожі на голодуючих і працівники Торгсину на фотографіях. Контраст ілюстративного матеріалу й тексту ще більше посилює враження від книги. Зубожілих і голодних людей не фотографували, оскільки вони псували імідж міст держави, у якій «переміг соціалізм», а приватних фотоапаратів майже не було. У додатках до монографії увагу читача привертають таблиці, які на підставі узагальнення даних архівних джерел наочно демонструють динаміку надходження коштів, золота, валюти до торгсинівських крамниць. Заслужують на добре слово також уміщені в додатках бібліографія теми дослідження та покажчики до змісту.

Отже, одна з перших книг про функціонування в Україні державної торговельної мережі за доби Голодомору й побудови соціалізму виявилася на висоті. Як колишню викладачку М. Гороха, авторку цих рядків особливо порадували вміщені на останній сторінці суперобкладинки фрагменти схвальних відгуків про книгу вчених, які репрезентують світову історіографічну спільноту. Це дослідники з України, США, Польщі та Німеччини. Зокрема, відомий український історик Станіслав Кульчицький підкреслив: «Спираючись на архівні документи, вітчизняні та наукові дослідження, Микола Горох відтворює драматичну картину життя людей під тиском комуністичної влади, яка не зупинилась перед геноцидом, домагаючись своїх цілей».

Дата подання: 2 листопада 2020 р.

Дата затвердження до друку: 16 листопада 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Демченко Т. Рецензія : Горох М. Золото – державі! Торгсин у радянській Україні, 1931–1935. Київ : HREC HRESS, 2020. 320 с.: іл. *Сіверянський літопис*. 2020. №5. С. 141–143. DOI: 10.5281/zenodo.4394451.

Цитування за стандартом APA

Demchenko, T. (2020). Retsenziia : Horokh M. Zoloto – derzhavi! Torhsyn u radianskii Ukraini, 1931–1935. Kyiv: HREC HRESS, 2020. 320 s.: il. [Recension : Horokh, M. (2020). Gold to the state! Torgsin in Soviet Ukraine, 1931–1935. Kyiv, Ukraine : HREC HRESS]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, 141–143. DOI: 10.5281/zenodo.4394451.

Марина Каранда

Рецензія

**НУ ЩОБ, ЗДАВАЛОСЯ, СЛОВА... ЗБІРКА ЛІТЕРАТУРНИХ ТВОРІВ
ВИКЛАДАЧІВ І СТУДЕНТІВ НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
«ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ» ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА.
ЧЕРНІГІВ: SCRIPTORIUM, НУЧК ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА, 2018. 256 С.**

DOI: 10.5281/zenodo.4394453

© М. Каранда, 2020. CC BY 4.0

Вихід у світ збірки, яка може надати вдумливого читачу можливість полілогу з 103 авторами – працівниками і студентами Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, є подією, до якої потрібно повертатися і привертати увагу не лише вузького кола поціновувачів поезії.

Укладач збірки, завідувачка музею історії НУЧК імені Т. Г. Шевченка Олена Яценко дбайливо збрала вірші та кілька уривків прози, написані викладачами та студентами вишу, і долучила довідковий супровід до зразків різножанрової творчості. Збірка є унікальною, адже дає уявлення про професійний рівень та аматорські спроби відтворити індивідуальну картину світу носіїв такої непростой субкультури, як педагогічна. Якщо порівняти роки народження найстаршого поета (Петро Богуславський, 1873) і однієї з наймолодших поетес (Ірина Жара, 1998), то очевидним стане прагнення упорядників прокласти історичні мости між «золотим» для поезії XIX століттям крізь «срібне» XX до «бронзи» сьогодення. У передньому слові, написаному Оленою Мамчич, є художній камертон для знайомства із текстами: почуття педагога так само є цінністю, як і його запатентовані викладацькі методики чи наукові здобутки.

Окремої уваги заслуговує розмаїта палітра жанрів, представлених у творчому доробку авторів. **Релігійна лірика** – жанр не надто масово представлений, але сакральне від того не стає менш важливим. Це може бути фрагментарне зізнання, як от у Олександра Бардіна, який у 1986 сказав: «Порой жалею, что нет на мне нательного креста» (с. 88), чи у Ростислава Мусієнка, який констатує присутність Бога «Де наливаються полтавські вишні... / Вони і я. Між нами лиш Всевишній» (с. 116). Або у омріяності благодаті, як це відчув Василь Буденний: «побути в Творця на крилі», щоб «вдихнути повітря чисте» (с. 93). Вірш, який об'єднав у собі і молитовну інтимність, і педагогічне кредо – «Молитва про учнів» Олександра Норова. Така концентрація щирості можлива у людини, за самовизначенням «літаючого дерева»:

«Не дай удушливой нужды,
Не дай губительного барства,
Ты защиты их от вражды,
Пустой и пошлой суеты,
От зависти и от коварства...
...Пошли им высшую любовь,
Ту, что рассеивает тучи,
Дай им, Господь, учеников,
И самых лучних, самых лучших» (с. 137).

Пейзажної лірики теж не дуже багато знайдемо, адже у часи інформаційних перевантажень не вона бентежить поетів. І все-таки є кілька особливих ліричних зустрічей з природою: «Від лоскоту смугастої бджоли космея на обніжу засміялась» (с. 138) Олександра Кожедуба чи у стилістиці східної танки Гуз'ял Черниш малює контрасти від «голоду» до «яблуні, розквітлої білорожевою Радістю». До пейзажної лірики прилягають елегійні вірші, наприклад, Світлани Масол, яка промовляє: «Дощ стучитися в життя мою... Не пускаю...» (с. 130) чи Ганни Цибко, яка рефлексує про самотність: «А ти сидиш з насупленим чолом, І змочла геть від сліз твоя хустина» (с. 146).

Педагогічно-поетична спільнота любить жанр адресних і опосередкованих **присвят**. У збірнику є присвяти Сергію Єсеніну (Л. Могилянська), Анні Ахматовій (М. Столяр), Уїтмену – стилістичне слідування О. Черненко і діалог з Володимиром Маяковським Євгена Іванова. Є присвята батьку, що не повернувся з війни, багаточисельні присвяти матерям – особливо щемно це вийшло у Д. Куровського. Рояться присвяти брату, дітям, дружинам (А. Добровенко, М. Родинченко), бабусі (Г. Жара) колегам (І. Коваль, П. Зуб, В. Іванова), випускникам (О. Бобир) і вчителям-поетам (І. Кулаковська), рідним селам і містам (наприклад, Чернігову зізнавалися у любові В. Личковах, згадавши «садок Коцюбинських і парк Куліша, Тичини «кларнети», Довженка душу» та персоніфікував місто у образі «лицаря, укритого сивиною» О. Супронюк). Глибоко драматизований вірш присвятив курсанту Роману Єськову, який загинув під час тренувального польоту, поет Станіслав Свиридов. Замість епітафії лунають останні слова молодого героя: «В семь будет Лена у вокзала... Скажите, пусть меня не ждёт» (с. 64).

Прозовий доробок представлено низкою **оповідань** Василя Нефеліна, Олексі Десняка, Івана Сочивця, Світлани Чугай.

Філософська лірика – особливо ємний жанр. Здійснено ряд протоантропологічних спроб поетично висловитися про сутність людини у віршах Андрія Добровенка, який сповідується, що «і ближньому, й далекому не заподівав зла», а Петро Зуб конститує свій аксіологічний перелік: книги, вірші, пісні, звірі і дерева. Майже персоналістично-історіософські говорять про невблаганність часу Віталій Савченко і Михайло Родинченко та про позачасовість пошуків людяності – Юрій Черезов. Натомість про радість нових можливостей у теперішньому часі «новый день, словно новая жизнь» поетично здогадується Віталій Шуміло. Етика, як практична філософія, проступає у багатьох поезіях. Відсутність спорідненості із учнями і дітьми тривожила фахового філософа Володимира Шевченка («шматусе серце моє тихий жал, що нікому себе віддати у спадок»), про потребу збереження довіри та поваги говорить Валентина Іванова. Логіка та віталістська етика стають конкурентками у поезії Олександра Бардіна: «То к чьрту логик предикаты! Живи, куда ты живой!», і сумно від «собаки, що пережила хазяїна» – символ старечої самотності вимальовано дуже переконливо. Поети час від часу переймаються питаннями про сенс життя (Валерій Доманський) і співвіднесення добра і зла, як Юрій Шевченко: «Добро и зло разнятся в бытие / И зло, как правило, рождает горе». «С ума схожу, как Карамзев-сын...» (с. 111). Пошук предметної основи для щастя Аристотель назвав евдемонізмом. Саме цим відгалуженням в етику цікава поезія Світлани Шуміло: «Формула счастья проста, / Как форма Креста» (с. 193).

У збірці подекуди натрапити можна на теплий **гумор** у віршах і Луки Вивальнюка, і Станіслава Свиридова. У міркуваннях про власне прізвище (Євген Моргун) чи у «Мареннях студентки істфаку на лекції» (Микола Рудько) гумор межує з лірикою. А от гумор з езоповим присмаком характерний для **байок** Никифора Ткаченка. **Сатира** про псевдонауковість стає візитівкою Людмили Ульяницької.

Лірика у своїй суті є осмисленням інтимних сторін буття людини. До ори-

гінальних варіантів осягнення **кохання** звернено перо Василя Шевця: «Скажи, чому любов прийшла так пізно, коли мій сад багрянцями цвіте?» (с. 98) або Юрія Шевченка: «Эрато! Ты прости мои грехи, исправив строчки, как оборки платья» (с. 113). І про досвід нещасливого кохання наважується промовити поетка Олена Сазонова: «Не твоя я, увы, Елена. И не мой ты Парис, увы...» (с. 140).

Глибоко ліричними є **пісні** «Через всі розлуки» Михайла Родинченка, «Студентський вальс» Віктора Костарчука, «Голубе Полісся» Петра Зуба, «Довіку поруч», «Придеснянська лірична» Володимира Бондаренка, «Слова приходять нам згори» Ростислава Мусієнка.

Громадянська лірика теж представлена у збірці. Вірш Віталія Савченка «Дядько» має поетичні проекції у двох площинах – політичній «Росія нахабно у Крим наступає» і ментальній «дядько копає грядку», тобто сила духу, здатність сприймати виклики без паніки близькі поету. Світлана Гарбуз осмислює тему заробітчанства: «А скільки їх залишиться навічно – на чужині розкиданих зірок...», Євген Моргун сумує з того, що не може літній поет замінити на теперішній війні молодого небожа. Вірш «Диво-вишиванка» для сина на Сході стає продовженням наївної народної віри у обереги у поезії Наталії Сапун. А от гіркотою через певний інфантилізм нації повниться серце Олени Мамчич: «У сказі блаженного часу / Шляхетних яскравих чеснот, / Країно моя сивовласа, / Я – твій безпорадний народ...» (с. 109).

Притча Василя Буденного містить елементи громадянської лірики: «Струєна, либонь, до очманіння – Україна: – що повія вільна... Обскубли чужинці, обсмоктали, Та й своїх ще покручів чимало» (с. 92). Такий прийом порівняння батьківщини з повією укорінений у старозаповітній пророчій традиції і мета його благородна – підбурити до духовного очищення.

Сентенції – так можна окреслити жанрову приналежність «фраз» Миколи Кислухи, який майже афористично повідомляє: «Чем короче ум, тем дальше путь к истине», «И серость становится заметной, если уничтожит весь цвет общества», «Умён тот, кто не знает скуки» (с. 79–80).

Насамкінець не можу не акцентувати на суто **естетичних** авторських спробах вилити свою чуттєвість у вірші. Естетика – це наука, яку Гегель назвав філософією мистецтва. Розмисли про призначення та функціональність мистецтва є основним нервом імпліцитної естетики у збірці.

Добра музика є сугестивною, як це помітила Людмила Воронко: «Преследует на улице и дома / Меня истёртых клавишей печаль» (с. 95) або такою, за визначенням Алли Шокотько, що підвищує людину над профанним: «Звучит орган – и млеет эпос дня» (с. 118). Живопис інколи є конкурентом реальності, як у вірші Василя Будника: «Я к картине подхожу несмело, / Глаз не оторвав пред ней стою. / Чья-то кисть реально и умело / Написала женщину мою» (с. 132). Хореографія може бути етикою у гарних учителів, таких, які зустрілися на шляху Олександра Норова: «В жизни, как в танце – только движение, / Но зыбки мосты и круты выражи...», тому «Спину держи!» (с. 135). Про балет як школу витривалості та міру краси знаходимо у вірші Ірини Мітасової: «И атлас пуантов ввысь вспорхнут по-может и по венам жарко музыка течёт» (с. 162). Театр спроможний бути «кафедрою» на думку Валерія Доманського: «Бесконечно кружить у колен Мельпомены / Слышат вечные темы, больные проблемы» (с. 104), а скульптура – міфотворцем: «Волны смывают следы на песке – / Всё поглощает слепая стихия. / Что ж остаётся резцу и строке – / Сны золотые» (с. 102).

Саморефлексія про поезію надає ваги творчому процесу, на який витратили частку життя автори. Петро Зуб застерігав поетів, адже «і суттєві, і дурні мережива заплело в віршовані вінки» (с. 50). Гуз'ял Черниш описала творчий метод, суголосний інтуїтивістській естетиці: «слагать стихи, услышав зов небес», «не

сочинять стихи. Они приходят, как дождь и снег» (с. 54). Олена Мамчич відчуває у поезії розраду: «Поэзия, ты – Библия моя» (с. 109), а Ірина Курмакова – за-сіб болісно-катарсичного страждання: «Стихи рекой не льются, / Они терзают души...» (с. 120). Оксана Барніч бачить у поезії терапію від образ, ран, від людей, що «серце розривають на шматки» (с. 199). Микола Богун попереджає про головного ворога поетичних натур: «Суета – тюремщица поэта» (с. 122), а Олександр Супронюк переймається місцем поезії у своєму різнофункціональному житті: «Я переймаюсь... власним творчим злетом – / Чи маю право зватися поетом, / Коли вже маю надлишок облич?» (с. 156). А от Олександр Колесник переконаний, що поетичне слово – це дар, що здатен «стогоном пісень» «ламать брили», розливатися у всесвіті нестримною силою серця (с. 172). Для Юлії Мойсеюк поезія – це «тугоплавкі» слова, виписані в «малих жанрах», які дають поету додаткову кому-нікаційну глибину з найближчими (с. 205).

Вірю, що збірка знайде широку читацьку аудиторію, адже поетичний полілог із кількома поколіннями викладачів і студентів – це нетривіальна справа. Філологи зможуть дослідити ступінь оволодіння версифікаційними прийомами, історики – проаналізувати прикмети часу, етики побачать динаміку ціннісних орієнтирів частини чернігівської інтелігенції.

Дата подання: 4 листопада 2020 р.

Дата затвердження до друку: 16 листопада 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Каранда М. Рецензія : Ну щоб, здавалося, слова... Збірка літературних творів викладачів і студентів Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка. Чернігів: SCRIPTORIUM, НУЧК імені Т. Г. Шевченка, 2018. 256 с. *Сіверянський літопис*. 2020. №5. С. 144–147. DOI: 10.5281/zenodo.4394453.

Цитування за стандартом APA

Karanda, M. (2020). Nu shchob, zdavalosia, slova... Zbirka literaturnykh tvoriv vykladachiv i studentiv Natsionalnoho universytetu «Chernihivskiy kolehium» imeni T. H. Shevchenka. Chernihiv: SCRIPTORIUM, NUChK imeni T. H. Shevchenka, 2018. 256 s. [Recension : Well, it seemed that these are only words... Collection of literary works of teachers and students of the T. H. Shevchenko National University «Chernihiv Collegium». Chernihiv, Ukraine : SCRIPTORIUM, NUCHK, 2018]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, 144–147. DOI: 10.5281/zenodo.4394453.

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»
Науковий журнал

Комп'ютерна верстка О.П. Журко.
Коректор О.В. Василенко.

Підписано до друку ____ .12.2020 р. Формат 70х108 1/16
Папір офсетний. Гарнітура Miroslav, Liberation Serif, Impact,
a_AntiqueTradyBrk, Colus, ModestTYGRA.
Ум. друк. арк. ____ . Обл.-вид. арк. ____ . Тираж 300 прим. Зам. 0077.

Віддруковано ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф».
Свідoctво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 4079 від 1 червня 2011 року
тел. (0462) 972-664